НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

на правах рукопису

УДК .004.14:35.087[(477.41)+(477.82)],,...XIV/XV...”

ВАЩУК Дмитро Петрович

Обласні привілеї Волині та Київщини: ґенеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Русіна Олена Володимирівна,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України

Київ – 2005

Зміст

Вступ 4

Розділ І. Ґенеза та рецепція обласних привілеїв Київщини й Волині.....35

1.1. Реконструкція Київської уставної грамоти: походження, датування та характер (кінець XIV – поч. XVI ст.).....35

1.2. Датування та виділення протографу уставної земської грамоти Волинської землі (друга половина XV – початок XVI ст.) 46

1.3. „Руська Правда” й обласні привілеї Великого князівства Литовського (друга половина XV – перша третина XVI ст.) 52

1.4. Уставні земські грамоти Київщини й Волині та Перший Литовський Статут 1529 р. 65

Розділ ІІ. Функціонування уставних грамот Київщини (друга половина XV – перша третина XVI ст.).....80

2.1. Майнові відносини на Київщині крізь призму артикулів обласних привілеїв.....80

2.2. Судовий процес Київської землі у відповідності з уставними земськими грамотами.....99

2.3. Податки і повинності як норма обласних привілеїв Київщини. „Урядові артикули” 129

Розділ ІІІ. Функціонування обласних привілеїв Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.)..... 151

3.1. Судочинство Волинської землі згідно з артикулами уставних грамот . 151

3.2. Регулювання економічних питань нормами обласних привілеїв..... 174

Висновки **188**

Джерела та література **193**

Додатки **208**

Вступ

Актуальність теми. Дисертація присвячена одній з найважливіших аспектів політико-правової та соціально-економічної історії України другої половини XV – першої третини XVI ст., а саме: ґенезі та функціонуванню в її межах обласних привілеїв Великого князівства Литовського (далі. – ВКЛ). Як відомо, ця держава являла собою складний конгломерат окремих земель, чиї відносини із Вільном не були однотипними у достатутовий період. Відсутність єдиного для всієї країни законодавства, котре б регулювало взаємини центральної влади із залежними від неї територіями, призвело до того, що землі мали різні права. Саме через це Волинь і Київщина отримали від великого князя обласні привілеї, або уставні земські грамоти. Норми цих документів і визначали, до видання Першого Литовського Статуту (вересень 1529 р.), правові, судово-адміністративні та соціально-економічні принципи кожного регіону. Під термінами „обласні привілеї”, чи „уставні земські грамоти” слід розуміти офіційні юридичні документи, котрі надавалися верховною владою ВКЛ областям з метою законодавчого забезпечення внутрішніх відносин. В межах України цю проблему можна висвітлити тільки на прикладі Київщини та Волині, оскільки саме ці регіони в різні часи отримали уставні земські грамоти, які тривалий час перебували поза увагою фахівців і мають значний інформаційний потенціал.

Увагу акцентовано на двох питаннях – походження обласних привілеїв і функціонування їх у повсякденному житті. Актуальність обраної теми зумовлюється ще й тим, що спеціальних досліджень, які б висвітлювали ґенезу, структуру уставних земських грамот та втілення їх норм у життя, дуже мало. Це, головним чином, монографії М. Ясінського та І. Якубовського, що постали на зламі XIX – XX ст. і є, вочевидь, застарілими. Висновки цих авторів потребують перегляду, особливо у світлі віднайденого К. Яблонскісом привілею Жмудської землі та нещодавнього виявлення С. Жемайтісом привілею Новогрудської землі, які докорінно суперечать поглядам вищезгаданих дослідників. У сучасній історіографії відчувається потреба в наукових працях з дослідження привілеїв.

До підготовки дисертації, присвяченій уставним земським грамотам Волині та Київщини, спонукала і необхідність перегляду традиційних уявлень про роль „старини” як регулятора внутрішньополітичних відносин у Великому князівстві Литовському. Важко не помітити невідповідності хрестоматійного постулату „старини не рухаєм, а новин не вводим” історичним реаліям у той час, коли в державі відбувався процес реформ, що також відобразилось на змісті уставних грамот, які начебто мали гарантувати збереження традицій звичаєвого права.

Таким чином, наукова доцільність обраної теми очевидна. Використання адекватного дослідницького інструментарію та системного аналізу дає можливість з’ясувати причини надання обласних привілеїв, встановити зв’язок із попередніми юридичними документами, вплив на формування Литовських Статутів та особливості їх практичної реалізації у буденному житті.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з плановою темою відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України „Українське суспільство доби середньовіччя – початку нового часу: політичні, соціальні, економічні, правові, міжконфесійні взаємини, соціокультурні уявлення та ціннісні системи” (Державний реєстраційний № 0103U003921).

Об’єктом дослідження є уставні земські грамоти Волині та Київщини, надані цим регіонам великими князями литовськими Олександром Ягеллончиком та Сигізмундом І Старим.

Предметом дисертації є норми обласних привілеїв та їх функціонування в судово-адміністративній, соціально-економічній та правовій практиці зазначених українських земель у другій половині XV – першій третині XVI ст.

Хронологічні межі охоплюють період, окреслений 1440 – 1529 рр. Нижня хронологічна межа (1440 р.) обумовлена, по-перше, приходом до влади Казимира Ягеллончика, за правління якого практика надання обласних привілеїв набула загальнодержавного значення, а по-друге, датуванням першої оригінальної уставної грамоти Новогрудській землі, що збереглася до нашого часу. Верхня хронологічна межа (1529 р.) пов’язана із виданням Першого

Литовського Статуту, оскільки саме з цього часу обласні привілеї формально втратили свою юридичну силу. При вивченні питання про рецепцію давньоруського права та ґенези уставних грамот в дисертації ретроспективно розглянуто і більш ранні періоди історії України.

Метою роботи є вивчення практики застосовування артикулів привілеїв у буденній практиці, здійснення порівняльно-текстологічного аналізу уставних земських грамот Київщини та Волині з іншими правовими пам'ятками для реконструкції та датування їх протографів. Для досягнення визначеної мети дисертант поставив перед собою такі основні **завдання:**

- з'ясувати історію та походження уставних грамот, які були надані Волинській та Київській землям;
- здійснити порівняльний аналіз привілеїв для встановлення їх архетипних грамот;
- простежити рецепцію давньоруського права в обласних привілеях ВКЛ та показати їх зв'язок з Першим Литовським Статутом;
- дослідити функціонування судочинства крізь призму положень уставних грамот;
- прослідкувати реалізацію задекларованих артикулів, які визначали основні принципи податкової системи, повинностей та соціальних відносин;
- показати місце обласних привілеїв у правовій системі ВКЛ другої половини XV – першої третини XVI ст.

Методи дослідження. В процесі написання дисертації автор скористався системним підходом для вивчення судово-адміністративних, правових та соціально-економічних явищ, використовуючи загальнонаукові методи аналізу і синтезу та опираючись на принцип історизму. В роботі застосовувались такі методи: *хронологічний* – для відтворення послідовності подій; *метод перехресного співставлення джерел* – при відновленні протографів обласних привілеїв; *подокументний* – щодо збору матеріалу з актових книг; *статистичний* – під час з'ясування подібних положень уставних грамот;

порівняльно-історичний – для виявлення загального й особливого в правових процесах на інших територіях.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше в українській історіографії проведено аналітичне дослідження обласних привілеїв ВКЛ, що діяли в історичних межах України другої половини XV – першої третини XVI ст. Дисертанту вдалося: а) встановити ймовірні терміни отримання перших привілеїв; б) відтворити їхні протографи; в) здійснити постатейний та галузевий розподіл грамот; г) розглянути подібність та розбіжність норм обласних привілеїв з Руською Правдою та Першим Литовським Статутом; д) показати на практиці реалізацію артикулів уставних земських грамот.

Практичне значення. Матеріали, положення та висновки дисертації можуть бути використані при розробці широкого кола проблем з історії України та країн Центрально-Східної Європи, написанні спеціальних праць з історії українського середньовічного права, джерелознавства історії України достатутового періоду, при підготовці монографічних та узагальнюючих наукових праць, історико-краєзнавчих досліджень, створенні вузівських курсів і навчально-методичних посібників з політико-правової, соціально-економічної історії, а також у викладацькій роботі.

Апробація результатів дослідницької роботи проводилася на засіданнях відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАН України, а також на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція „І Сангушківські читання” (м. Славута, 15-16 січня 2003 р.); ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (м. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.); Міжнародна наукова конференція „Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” (м. Москва, 11-12 грудня 2003 р.); Міжнародна наукова конференція „XXI століття; актуальні проблеми історичної науки” (м. Мінськ, 15-16 квітня 2004 р.); Міжнародна наукова конференція „Канструкцыя і дэкантсрукцыя Вялікага княства Літоўскага” (м. Гродно, 23-25 квітня 2004 р.); Міжнародна

наукова конференція „Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha” („Перший Литовський Статут та його епоха”) (м. Вільнюс, 15-16 вересня 2004 р.); IV Міжнародна молодіжна наукова конференція „Історія науки і техніки” (м. Санкт-Петербург, 6-8 грудня 2004 р.); XII Щорічна Міжнародна Міждисциплінарна Конференція по Юдаїці (м. Москва, 1-3 лютого 2005 р.); Міжнародна наукова конференція „Historia Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony w badaniach młodych naukowców: społeczeństwo, religia, kultura” („Історія Великого князівства Литовського і Корони в дослідженнях молодих науковців: суспільство, релігія, культура”) (м. Каунас, 26-27 травня 2005 р.); II Міжнародна наукова школа „DRERUPA – 2005” „Школи історіографії в країнах Східної Європи після 1991 р.: „класичні” джерела та нові методи аналізу (XVI – XVII ст.)” (м. Париж, 12-24 вересня 2005 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 7 статтях, 5 з яких опубліковано в наукових виданнях, визначених переліком ВАК України.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями і характером дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на 9 параграфів, висновків, списку джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 238 с., у тому числі основний текст – 192 с. Список використаних джерел та літератури становить 15 с. (163 бібліографічних позицій). Додатки складають 31 с. (три реконструйованих привілеї, чотири привілеї із постатейним розподілом).

Джерельну базу теми складають в основному тексти обласних привілеїв Київщини та Волині. Усі вони являють собою підтвердження початку – першої третини XVI ст., оскільки до нашого часу архетипні грамоти не збереглися. Відповідно до класифікації джерел з історії України XV – XVI ст., уставні земські грамоти належать до законодавчих текстів судово-адміністративного, публічно-правового, приватноправового та соціально-економічного характеру. В наш час доступними для наукового аналізу є п’ять уставних земських грамот вказаних регіонів.

Київська земля отримала три підтвердних привілеї від великого князя литовського (далі. в. к. л.) Сигізмунда I Старого:

1. **08 грудня 1507 р.** Оригінал міститься у 8 Книзі записів Литовської Метрики. Вперше „*Уставная подтвердительная грамота жителямъ Кіевской области*" була опублікована в „Актах Западной России" (Том 2-й, № 30, С.33-36), потім у „Хрестоматії" М. Володимирського-Буданова (Вип. 2, С. 53-61) та системному зводі М. Ясінського. Остання публікація здійснена у виданні Литовської Метрики під заголовком: „*Привилеи всеи шляхте обывателемъ воеводства Киевского на некоторые права и волности*" (№ 289, С.240-242).

2. **01 вересня 1529 р.** Автентичний текст під назвою „*Привилеи от короля его милости Жикгимонъта всимъ обывателемъ, шляхте земли Киевское, на права и волности ихъ*" зберігається в 25 Книзі записів Литовської Метрики, яка вийшла у світ у 1998 р. (№ 130, С. 187-191). Цей же привілей – „*Уставная подтвердительная грамота жителямъ Кіевской области*" – публікувався в 2-му томі археографічного видання „Акты Западной России" (№ 164, С. 207-211) та М. Ясінським (див. системний звід).

3. **24 жовтня 1529 р.** Грамота стала загальнодоступною завдяки єдиній сучасній публікації 4-ї Книги судових справ Литовської Метрики, де зберігається оригінал – „*Привилеи всеи шляхте, обывателемъ воеводства Киевского, на права и волности их*" (№ 389, С.324-328). Текст цього привілею, який за змістом повторює попередній, а мова ближча до варіанту 1507 р., раніше не використовувався дослідниками. Досить дивним виглядає датування, оскільки на той час вже був введений Перший Литовський Статут. Крім цього, в кінці документу відсутнє прізвище писаря, як у грамоті 01 вересня: „Копоть писарь". На нушу думку зазначений варіант привілею є переписаним різновидом привілею 01 вересня, а особа, яка вносила його до 4-ї Книги судових справ, помилилася у датуванні.

Волинській землі в. к. л. Олександром Ягеллончиком та Сигізмундом I Старим були пожалувані два підтвердних привілеї:

1. **16 лютого 1501 р.** Перша публікація – „*Уставная грамота Литовскаго великаго князя Александра жителямъ Волынской земли*” – була зроблена в 1-му томі „Актов, относящихся к истории Южной и Западной России” (№ 36, С. 27-28). Однак це видання переповнене великою кількістю помилок, що унеможливлює користування цією друкованою версією (неправильно вказана навіть дата – 15 лютого). Саме з цієї причини М. Ясінський не розглядав її у системному зводі, а М. Володимирський-Буданов вказав на основні вади зазначеного видання. Другу, більш вдалу, спробу комплексного видання цього привілею під назвою „*Потверженіе короля е. м. Александра всей земли Волынской на права и вольности ихъ подлугъ привилею короля Казимира*” здійснив Ф. Леонтович у „Актах Литовской Метрики.” – Т. I. – Вып. II (№ 565, С. 71-73). Останнє видання під аналогічним заголовком версії Ф. Леонтовича міститься у виданій 25 Книзі записів Литовської Метрики (№ 36, С. 101-103), яка є найбільш прийнятним для використання.

2. **Серпень 1509 р.** „*Уставная королевская грамота жителямъ Волынской области*” вперше опублікована в другому томі „Актов Западной России” (№ 54, С.64-66). Потім у „Хрестоматії” її надрукував разом із коментарями М. Володимирський-Буданов (Вип. 2, С. 62-67). Вона також стала об’єктом вивчення у системному зводі монографії М. Ясінського. Оригінал привілею вміщений у 8 Книзі записів Литовської Метрики, яка на сьогодні вже опублікована. У цьому варіанті помилково поставлена дата 1508 р. (№ 363, С. 279-281).

Крім цього, у дисертації були проаналізовані й інші обласні привілеї (Вітебський, Полоцький, Жмудський, Новогрудський), а також загальноземський 1447 р. та Судебник Казимира 1468 р. Це дало змогу порівняти судово-адміністративний устрій різних регіонів ВКЛ.

У ході дослідження при з’ясуванні функціонування уставних земських грамот були використані документальні (актові) джерела. Одну із найчисленніших груп становлять **привілеї** різних видів: *майнові* – пожалування магнатам, шляхті, представникам великокнязівської адміністрації на нерухоме

майно, організацію ярмарок, будівництво замку; *підтвердні* – надавались на прохання представників шляхти, міщан та духовенства, як правило, великими князями литовськими після смерті попередника з метою підтвердження минулого привілею, який, зазвичай, пред'являвся; *посадові (урядові)* – привілеї на воєводське, старостинське чи намісницьке управління (отримання урядницької (чиновницької) посади); *пільгові* – звільнення шляхти від військової служби, їх людей від виконання деяких повинностей, міщанам – на безмитну торгівлю.

Численними і водночас найбільш змістовними є джерела **судочинства**: *скарги* (жалоби, чолобитні), які містять основні відомості про суб'єкти судової справи, зміст позову; *вироки* – подають інформацію щодо складу „судової ради", процесу розгляду тяжби, імен залучених свідків, обґрунтування доказів у відповідності до чинного законодавства, способу покарання винних осіб тощо; *свідчення* („сознание") – показують соціально-правовий характер правосуддя; *застави* („заруки") – надають статистичні дані щодо термінів з'явлення обвинувачуваної сторони у суді та сплати визначеної грошової суми в разі невиконання письмових вимог (такі документи могли надаватись шляхтичам з метою попередження правопорушень та під час застави власного маєтку); *господарчі листи* були своєрідним наказом та видавались місцевим урядникам (особливо волинським) з метою конкретизації процесу вирішення суперечки, неодноразово у них вказувались імена суддів, спірних сторін та загальний зміст позову; *угоди*, які належать до судочинства, стосуються, в основному, полюбовного вирішення конфлікту, однак існували випадки, коли в угоді укладачі на певний термін чітко визначали кількісний та поіменний склад суддів, що представляли обидві сторони при вирішення будь-яких суперечок; *пам'ятні записи* заносились писарем до спеціальних книг, у яких зазначався час надходження до великокнязівської канцелярії листів, як правило, скарг із вказівкою імен позивача і відповідача.

Велику групу становлять документи **економічного** характеру: трансакційні угоди *купівлі-продажу-обміну* рухомого та нерухомого майна; в *орендних*

грамотах на утримання митних комор вказувався термін оренди та плата за неї у державну казну; *квитанції митникам,* які видавались в. к. л. після закінчення терміну оренди і в яких зазначалась виплачена орендарем до державної скарбниці плата та можлива переплата; *„личба”* (розписка) – оформлялась письмово у вигляді доповідної записки митника про виплачені (позичені) кошти князям, панам, земянам та ін. особам з доходів митної комори відповідно до господарського листа.

Комплекс джерел **соціального** характеру становлять: *заповіти* (тестаменти) – їх зміст дає можливість простежити реалізацію норм привілеїв, які належать до сімейного права, особливо щодо розподілу рухомого і нерухомого майна; за своєю природою близькими до них є *вінові* записи чоловіка своїй дружині.

В дисертаційній роботі головним чином були використані опубліковані матеріали таких видань: „Lietuvos Metrika”, „Акты ЮЗР”, „Акты ЗР”, „Архив ЮЗР”, „Акты Литовско-русского государства изд. М. Довнар-Запольским” „Грамоты великих князей литовских под ред. В. Антоновича и К. Козловского”, „Акты Литовской Метрики. Собраны Ф.Леонтовичем”, „Архів Сангушків”, „Skarbiec І. Даниловича”, а також матеріали колекції мікрофільмів (Metrika Litewska) Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві.

Історіографія проблеми

Дослідження уставних земських грамот Великого князівства Литовського XV – першої третини XVI ст. як важливих джерел для вивчення судово-адміністративної, політичної, соціальної та економічної історії цієї держави та її окремих земель в сучасній історіографії практично не проводяться. Вчені, звертаючись у своїх працях до згаданих документів, посилаються на творчі надбання істориків останньої третини XIX ст. – початку XX ст. Маємо на увазі дві монографії, автори яких представляли школу істориків права і які залишаються „настільними” книгами для дослідників ВКЛ зазначеного періоду. Незважаючи на усю свою ґрунтовність, на теперішній час вони є, вочевидь, застарілими і викладені у них висновки потребують перегляду.

Спочатку розглянемо напрацювання історико-правового характеру, що складають першу, умовну, групу історіографічного огляду і мають безпосереднє відношення до обраної теми дисертації.

Перша монографія вийшла з-під пера М Ясінського [129]. У ній розглянуто всі відомі на той час уставні земські грамоти. Праця складається з двох частин. У першій з'ясовано історію походження обласних привілеїв, їх кількість та зміст. В другій частині автор класифікував норми уставних грамот по розділах. Він вперше запропонував для обласних привілеїв термін *уставні земські грамоти*, оскільки саме вони визначали принципи місцевого управління і видавались з „метою підтвердити стародавні звичаєві права кожної землі, визначити відносини її до держави та місцевих органів, а також регламентувати різні сторони місцевого суспільного життя, переважно на основі місцевих звичаїв" [129, 35-36].

Об'єктом дослідження стали **десять** обласних привілеїв, надані землям Вітебській (1503 і 1509 р.), Київській (1507 р. і 1529 р.), Волинській (1501 р. і 1509 р.), Полоцькій (1511 р.), Смоленській (1505 р.), Жмудській (1492 р.) і Бєльській (1501 р.)[1]. Ми розглянемо лише грамоти Київщини та Волині, оскільки решта не є об'єктом дослідження нашої дисертації.

Першою проблемою, до якої звернувся вчений, було встановлення на основі підтвердних привілеїв датування протографів. В короткому огляді історії входження Київської землі до складу ВКЛ М. Ясінський виділив дві дати ліквідації Київського уділу – 1396 р і 1471 р. Саме до них, на його думку, „потрібно віднести пожалування Київщині її основних або початкових грамот, а саме грамоти Вітовта, виданої, вірогідно, при призначенні у Київ намісником Іоанна Гольшанського, і грамоти Казимира (Ягеллончика. – *Д. В.*), пожалуваній землі Київській відразу після відрядження туди воєводою Мартина Гаштольда" [129, 68]. Аналогічно М. Ясінський вирішив питання про датування протографа Волинської грамоти. Він вважав, що за часів правління Вітовта і

[1] Відразу зауважимо, що поза увагою вченого залишились ще декілька грамот, на той час не відомі і введені в науковий обіг значно пізніше. Це привілеї землям Жмудській 1441 і 1529 рр., Новогрудській 1440 р., Київській жовтень 1529 р.

Свидригайла не було потреби в уставній грамоті , оскільки, будучи великими князями литовськими, вони одночасно вважались удільними князями Волині. А після смерті Свидригайла в лютому 1452 р. Волинська земля, якою почали управляти господарські чиновники, перетворилась на провінцію ВКЛ і втратила удільність. Тому саме цей рік, вважав учений, найбільш ймовірний для пожалування грамоти. Таким чином, за версією М. Ясінського, перший Київський привілей був пожалуваний в. к. л. Вітовтом, а Волинський – Казимиром Ягеллончиком. При встановленні датування архетипних грамот історик виходив з того, що обласні привілеї надавались землям Волині та Київщини у критичні моменти їхнього існування, якими були, на його думку, факти ліквідації удільних князівств.

Далі М. Ясінський, розглядаючи грамоти щодо їх характеру, виділив три типи: 1) *загальностановий*, що стосувався усіх станів суспільства; 2) *становий*, правами якого користувались представники тільки одного стану, головним чином шляхта; 3) *перехідний*. Він вважав, що Волинські привілеї належать до другої групи, а Київські – до третьої. Водночас вчений зазначав, що „той чи інший характер уставної грамоти знаходився в деякій залежності від географічного розташування землі: уставні грамоти окремих земель по мірі віддалення цих останніх від північно-східних до південно-західних все більше і більше втрачали свій загальноземський характер і поступово із всестанового акту переходять у становий привілей”. Інший фактор, який визначав характер привілеїв, – це час отримання перших грамот. „Чим давніше їх походження, – писав М. Ясінський, – тим повніший, тим чистіший загальностановий характер грамоти (основної, а відповідно і підтвердної); і, з іншої сторони, чим пізніше воно (походження. – *Д. В.*), тим більшу тенденцію переходу у становий привілей має уставна грамота” [129, 79].

Наприкінці першого розділу дослідник розглянув усі відомі йому редакції обласних привілеїв Київщини та Волині, а також назвав місця їх публікацій.

До системного зводу (другого розділу монографії) увійшли вже зазначені дві Київські грамоти, а також Волинська 1509 р. Грамота 1501 р. залишилась

поза увагою вченого, оскільки, як він пояснював, її опублікований текст „завдяки неправильній пунктуації, масі очевидних і великих пропусків, допущених редакторами…, не дає ніякої можливості користуватись цією грамотою в її друкованому виданні” [129, 91]. Також М. Ясінським зовсім не розглядалась редакція Київського привілею від 24 жовтня 1529 р., оскільки вчений користувався лише друкованими версіями грамот, а зазначений текст привілею містився у 4-й Книзі судових справ Литовської Метрики і, очевидно, був невідомий автору.

Статті уставних грамот у системному зводі розподілені на окремі розділи й підрозділи. Критерієм поділу став зміст норм привілеїв. В назві розділу міститься загальна інформація, наприклад, „Вступні статті”, „Основні земські права”, „Про права церкви, церковне майно і духовенство” тощо (всього 12). Кожен з них поділяється на окремі підрозділи, які вже наповнені артикулами привілеїв. Наприклад, рубрика „Постанови, що відносяться до кримінального права” містить такі частини: 1) Про індивідуальну винуватість та покарання. (Звільнення від відповідальності невинної сім’ї злочинця); 2) Невірність або верховна і земська зрада; 3) Злочини проти великокнязівського регального права; 4) Хибний донос та хибне звинувачення та ін. Майже до кожної статті подано короткий коментар і тлумачення окремих термінів.

Цей звід був першим фундаментальним виданням обласних привілеїв разом із коментарями. І тому природно, що саме він став базовим для вчених, які у своїх дослідженнях зверталися до текстів уставних грамот.

Серед недоліків праці М. Ясінського варто виокремити, по-перше, те, що він ґрунтував свої висновки щодо виділення протографів та їх датування на політичній історії окремих земель, зокрема Волині та Київщини, відштовхуючись від тези про ліквідацію уділів. Водночас вчений не вдавався до глибокого текстуального аналізу всіх підтвердних грамот, а головне – порівняння з іншими документами (наприклад, загальноземськими чи деякими обласними привілеями тощо). Саме тому вчений не помітив у Київському привілеї 1529 р. прямої вказівки на отримання киянами першої уставної грамоти

з рук Казимира Ягеллончика. По-друге, запропонований вченим розподіл артикулів всіх обласних привілеїв у системному зводі надзвичайно обтяжливий для читача. І по-третє, М. Ясінським зовсім не розглянута реалізація норм уставних грамот в повсякденному житті регіону, а також їхній вплив на подальший розвиток правової системи ВКЛ. Проте варто зазначити, що М. Ясінський створив основу для дослідження правових джерел ВКЛ у достатутовий період. Його перу належить також праця, у якій з'ясовано особливості системи судочинства Великого князівства Литовського, зокрема діяльність господарських, чи великокнязівських, судів та запровадження Головного Литовського Трибуналу [127].

Дещо пізніше обласні привілеї стали предметом розгляду І. Якубовським [126]. Мета, поставлена вченим, сформульована так: „Кожен з обласних привілеїв, що дійшов до нашого часу, містить у собі цілу низку нашарувань, так що невелика первинна грамота розростається інколи до великих розмірів. *Завдання історичної критики зводиться до того, щоб виділити всі нашарування, визначити їх хронологічну послідовність та здобути первинне ядро* (курсив наш. – Д. В.)" [126, 246]. Отже, основним методом дослідження став текстуальний аналіз грамот.

На відміну від М. Ясінського, І. Якубовський значно розширив список обласних привілеїв, довівши їх кількість до 19-ти. Наприклад, грамоти Луцькій землі 1392 р. і 1432 р. вчений потрактував як уставні земські грамоти. Водночас він стверджував, що „пізніші привілеї, пожалувані всій Волинській землі, не знаходяться в жодному генетичному зв'язку з поіменованими привілеями Ягайла" [126, 249]. На наш погляд, більш виваженою є точка зору М. Ясінського, який вказані дві грамоти не включав до списку Волинських привілеїв.

З'ясовуючи дату видачі першої уставної земської грамоти Волині, І. Якубовський відзначав, що вона складалася з невеликої кількості статей і „стосувалася головним чином зловживань великокнязівських старост і намісників". Те, що причиною видачі привілею була скарга волинської шляхти

на дії урядників Казимира Ягеллончика, змусило вченого „віднести його (архетип. – Д. В.) не до 1452 р[2]. (як вважав М. Ясінський. – Д. В.), а до часу пізнішого, коли намісники Казимира встигли вже своєю діяльністю викликати невдоволення жителів” [126, 287].

Також історик заперечив міркування М. Ясінського щодо датування протографа Київського привілею. І. Якубовський, порівнявши грамоту 1507 р. із загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником 1468 р., вказав на неможливість існування привілею з часів Вітовта: „Такої грамоти, очевидно, взагалі не було, а перший київський привілей був складений у 1471 р.” [126, 285]

Друга частина праці присвячена виділенню текстів архетипних грамот шляхом текстуального аналізу. Аналізуючи тексти двох підтвердних волинських привілеїв 1501 р. і 1509 р., історик звернув увагу на те, що укладач другого привілею мав перед собою два документи Казимира і Олександра, „виписуючи з них окремі статті, відзначав, чи видані вони „отцомъ и братомъ” правлячого короля, чи тільки „братомъ” [126, 288]. Тому І. Якубовський під грамотою Казимира вважав першу частину привілею, яка закінчувалась статтею щодо покарання злодія відповідно до ступеню провини. До київської архетипної грамоти історик також відніс умовну першу частину редакції 1507 р., оскільки друга містить резолюції господаря на скарги мешканців регіону. Також він вважав, що вона додана Сигізмундом І Старим, а не Олександром Ягеллончиком.

Отже, І. Якубовський в своїй праці застосував, на противагу М. Ясінському, принципово новий підхід до дослідження правових пам’яток ВКЛ достатутового періоду. В його основу був покладений, як вже зазначалось, принцип текстуального аналізу. Проте, зазначений метод, як виявилось пізніше, також не був абсолютно досконалим. Наприклад, у додатках І. Якубовський опублікував власну реконструкцію протографа Жмудського привілею, датованого 1440 р., який, виявляється, зовсім не схожий із текстом оригінальнї грамоти 1441 р.,

[2] Саме в цьому році 10 лютого помер Свидригайло і Волинь перейшла під безпосередню владу Литви.

опублікованої К. Яблонскісом у 1933 р. Також поза увагою вченого залишилось питання функціонування уставних грамот на території областей.

Звісно, це аж ніяк не применшує результатів досліджень М. Ясінського та І. Якубовського. Саме вони започаткували текстуальний аналіз обласних привілеїв та заклали методологію їх досліджень. Тому до їхніх праць звертались всі історики права ВКЛ, яких в своїх дослідженнях цікавили ці надзвичайно цінні джерела.

Передусім виокремимо монографію Ф. Леонтовича [85]. Історик вважав можливим віднесення окремих положень Київського привілею до часів Вітовта. Він дотримувався думки про „шляхетський характер привілею" і погоджувався з міркуваннями М. Ясінського, що руйнування єдності Київської землі внаслідок ліквідації Київського уділу було однією з основних причин пожалування уставної грамоти [85, 187-189]. Крім цього, Ф. Леонтович з'ясував окремі аспекти системи судочинства, зокрема принцип „господарського наказу" на прикладі Волинських привілеїв, а також заперечив тезу щодо верховенства луцького старости над усіма волинськими високопосадовцями.

Важливою публікацією є „Хрестоматія" М. Володимирського-Буданова, у якій опубліковані тексти обласних привілеїв з коментарями до кожної статті [50]. Аналізуючи дві київські грамоти, вчений сформулював один з основних принципів формування підтвердних привілеїв: „пізніші (редакції. – Д. В.) дійсно дотримувались букви попередніх, але місцями зустрічаються зміни та доповнення, зроблені без обмовок" [50, 53]. Волинську грамоту він вважав виключно становим привілеєм і стверджував, що саме на Волині значно раніше за північно-західні землі (Полоцьку, Смоленську, Вітебську) почали розвиватись права лише шляхетського стану, оскільки ще за Рюриковичів у Південно-Західній Русі боярська влада взяла верх над князівською та вічевою [50, 66-67]. М. Володимирський-Буданов також дослідив інститут „застави", його ґенезу, еволюцію та історико-правові аспекти на українських землях XV – XVIII ст. [49], що є важливим при дослідженні однієї із норм волинського привілею.

Варто відзначити й працю О. Левицького [84], у якій на величезному джерельному матеріалі з'ясовано засади сімейного права Південно-Західної Русі XVI – XVII ст. Хоча обласні привілеї не були об'єктом наукових зацікавлень вченого, він все таки частково розглядає питання майнових прав жінок (заміжніх та вдів), закріплених у київських грамотах.

Роль „Руської правди" у ґенезі литовсько-руського права докладно з'ясовував М. Максимейко [89; 90]. Він вважав, що давньоруський звід законів був першоджерелом низки правових пам'яток ВКЛ, в тому числі уставних земських грамот. Вчений також простежив процедуру розв'язання судових суперечок на сеймах та її вплив на судову систему як окремих регіонів, так і держави в цілому [90].

Інший історик права, А. Яковлів, на численних прикладах продемонстрував вплив старочеського права на правові документи ВКЛ XV – XVI ст. [124]. Згідно з його висновками, найбільш подібними є положення стосовно судового процесу (наприклад, „выдачка", відома нам з київського привілею) [124, 66-67].

Обласним привілеям присвячений параграф в узагальнюючій монографії Р. Лащенка. Вчений посилався на здобутки своїх попередників, але водночас зауважував, що відображені в уставних грамотах „норми права карного, цивільного і процесійні мають надзвичайно важливе значіння для історії українського права, бо в них відбиваються ті правні стародавні положення, які в той час ще жили в світогляді українських народних мас" [83, 37-38]. Також вчений звернув увагу на відмінності між уставними грамотами ВКЛ з аналогічними пам'ятками Московської держави. На його думку, уставні грамоти князів московських надавались окремим містам і волостям, а не поодиноким землям, як у ВКЛ.

Важливим є творчий доробок російської дослідниці І. Старостіної, яка зосередила свої дослідження на правових пам'ятках ВКЛ другої половини XV – початку XVI ст. Предметом розгляду в одній із публікацій стали норми обласних привілеїв „про татьбу" [111]. Авторка, аналізуючи київські уставні грамоти, констатувала, що „положення київських привілеїв про татьбу були складені явно

під впливом Судебника Казимира, і тому в 70-х рр. XV ст. відбулось розповсюдження правових постанов, затверджених у литовській землі, на слов'янські області" [111, 126][3]. В цьому плані подібними є, на її думку, Вітебський, Полоцький, Смоленський та Київський привілеї. Що стосується норм Волинського привілею „про татьбу", то, як писала І. Старостіна, вони „нагадують російські постанови про „самосуд", що відомі з кінця XIV ст." [111, 131] Методологічно цікавою є також її стаття щодо порівняльного аналізу Судебника Казимира 1468 р. із Судебником Івана III 1497 р., у якій також звернуто увагу на схожі постанови останньої пам'ятки з обласними привілеями [110]. Усі ці дослідження стали фундаментом для написання підсумкової монографії, присвяченої Судебнику Казимира 1468 р. [113]. В четвертій главі, в якій розглядається питання джерел Судебника, вона виділила усі статті Судебника подібні з відповідними статтями уставних земських грамот. І. Старостіна також відзначила, що „порівняння Руської Правди з Судебником прямо говорить про те, що безпосереднього впливу на Судебник Руська Правда не мала" [113, 243-247]. В одній із останніх публікацій дослідниця визначила завдання перед сучасною наукою: „Підготовка публікацій як загальноземських, так і обласних привілеїв" [112].

Серед останніх досліджень історико-правового змісту назвемо праці А. Гурбика. Значна увага в його дослідженнях приділена українському общинному судочинству XIV – XVI ст. [59] Окрема розвідка присвячена правовим уявленням та народній правосвідомості українського сільського населення пізньосередньовічної та ранньомодерної доби, у якій, зокрема, відзначена норма Київського привілею 1507 р. щодо „заборони феодалами приймати в своїх помістях селян" [58]. Також історик прийшов до висновку, що „домінуючий вплив на формування селянської правосвідомості справляли вживані норми звичаєвого права та своєрідна інтерпретація посполитими

[3] І. Старостіна поділяла думку М. Ясінського та І. Якубовського, що Київщини в XV ст. отримала уставну грамоту в 1471 р. тому і приведений її висновок цілком логічний. Однак, на наш погляд, саме обласні привілеї вплинули на формування вказаних положень Судебника, оскільки були пожалувані значно раніше 1471 р. (що стосується Київщини). Про це піде мова нижче.

положень державного та помісного феодального права” [58, 70]. В іншій монографії А. Гурбик досліджував ґенезу соціально-територіальних спільнот середньовічної України XIV – XVI ст., у якій докладно охарактеризовано взаємовідносини між шляхтичами та їхніми підданими [57].

Інститут офіційних свідків у русько-литовському праві кінця XIV – першої половини XVI ст. став предметом дослідження В. Поліщука [98; 100]. Зокрема, досліджуючи роль „децкого”, він стверджував: „виконавчу функцію *діцького* можна ототожнити із судовими процедурами, що ґрунтуються на рішеннях суду і мають примусовий характер (виконання судового вироку, стягнення штрафу, ув’язання в маєток)” [98, 138]. В іншій публікації [97; 99] з’ясовано повноваження луцького старости згідно зі статтями Волинських уставних грамот. На думку В. Поліщука, інститут староства „ніс на собі відлуння удільно-князівської системи, яка поступалася місцем станово-територіальному суспільству. Відповідно він поєднував як риси князівського права, так і інновації шляхетського права (станові привілеї)” [97, 9].

Важливим компонентом як соціально-побутового, так і кримінального аспектів історії цих регіонів є питання „шляхетських наїздів”, яке частково регулювалось обласними привілеями Волині та Київщини. Щоправда, ця проблема досі не стала об’єктом спеціального монографічного дослідження. Існують лише окремі розвідки А. Гонсьоровського [143], А. Блануци [42] та В. Гулевича [56], у яких з’ясована сутність наїзду, його відображення у правових документах та способи покарання за вчинений злочин впродовж XV – XVI ст.

Значний внесок у дослідження обласних привілеїв зроблено іноземними істориками права, зокрема литовськими. Так, українські вчені майже не використовували монографію М. Кразаускайте „Литовські шляхетські привілеї до кінця XV ст.” [147] У ній розглянуті всі загальноземські привілеї, що видавалися литовськими володарями наприкінці XIV – XV ст. Міркування, викладені на її сторінках, значно полегшують аналіз впливу загальноземських привілеїв на обласні і навпаки, а також є вельми необхідними для дослідження правової системи ВКЛ.

При розгляді питань сімейного права варто звернути увагу на монографію С. Лазутки та І. Валіконіте, яка стосується майнового становища жінки-шляхтянки згідно з Першим Литовським Статутом [82]. Розглядаючи проблему походження параграфів ПЛС з вказаного питання, дослідники відзначали подібність їх змісту з статтями привілеїв землям Київській (1507 р.), Полоцькій (1511 р.) та Бєльському повіту (1501 р.). Вони вважали, що загальний зміст окремих статей, „хоч і з великими змінами, прийшов у звичаєве литовське право, а з нього – в перші загальноземські привілеї через звичаєве білоруське та українське право, яке, в свою чергу, запозичило їх з Руської Правди” [82, 81-82]. Водночас С. Лазутка та І. Валіконіте стверджували, що подібність положень Руської Правди з ПЛС „скоріше була породжена схожістю суспільних відносин епохи раннього феодалізму, ніж безпосереднім впливом норм Руської Правди” [82, 81-82].

Виокремимо також артикули польських вчених. Б. Вальдо [163] та В. Урущака [159], які звернули увагу на майнові процеси у Польщі кінця XV – XVII ст. Ці статті містять цікаву інформацію, що дає можливість провести паралелі між обома державами в окресленій площині права. В. Кулісевич дослідив практичну реалізацію положення про „заруки” („застави”) в адміністративній практиці ВКЛ XV – XVII ст. [148].

Вагомий внесок у вивчення правової системи ВКЛ зробив Ю. Бардах. Вчений докладно з’ясував ґенезу та практичну дію такого правового інституту як „сок” і пов’язані з ним процеси „сочіння” та „просоки” [132]. Історик вказував, що „сок” як донощик (delator) виступав у Київському привілеї 1507 р. Окремою сферою дослідження Ю. Бардаха стали Литовські Статути, яким присвячено низку наукових публікацій [131; 133]. У спеціальній статті приділена увага інституту „третизни” та його функціонування в литовському майновому праві XV – XVI ст. [134]. На думку історика, *третизна* (право продажу 1/3 частини маєтку) походить від візантійської інституції *trimoiria*, яка, у свою чергу, могла бути запозичена із Заходу [133, 25]. Відзначимо також

колективну узагальнюючу монографію з історії держави і права польського, яка становить теоретичну базу для дослідження правових аспектів ВКЛ [135].

Не можемо обійти увагою працю Є. Маховенка „Правове становище нелитовських земель в складі Великого князівства Литовського (XIV – XVIII ст.)” [153]. На сьогоднішній день це останнє серед відомих нам монографічних досліджень, яке стосується висвітлення правової історії окремих земель ВКЛ. Вчений зосередив свою увагу на положеннях обласних привілеїв, які стосувались організації управління нелитовськими землями в складі ВКЛ, системи судів і правосуддя, правового становища шляхти, духовенства, селянства та міщан у зазначений період. Проте Є. Маховенко повністю поділяв висновки М. Ясінського та І. Якубовського з цих питань.

Отже, аналіз історико-правової літератури показав, що в історіографії розглядались і розглядаються лише окремі положення уставних земських грамот і майже не зверталась увага на їх практичну реалізацію.

До другої історіографічної групи ми віднесли загальні, суто історичні праці з історії ВКЛ, у яких знайшло відображення питання вивчення обласних привілеїв.

М. Любавський [86; 87; 88] зосередив свою увагу на причинах пожалування уставних грамот та їх датуванні. Він вважав, що Казимир Ягеллончик у 1471 р. після заміни князів воєводами пожалував київській шляхті перший обласний привілей, а волинська шляхта відповідно отримала аналогічний привілей після смерті Свидригайла в 1452 р. Вчений також розглянув судово-адміністративні та урядові функції воєвод і старост. На його думку, луцький староста посідав найважливіше місце серед усіх вищих урядників Волинської землі, наближаючись за своїм становищем до старости Жмуді. М. Любавський запевняв, що до київського воєводи перейшли майже всі функції колишніх князів, а тому Київська земля зберегла свою політичну цілісність навіть після ліквідації удільного столу. Намісники-старости передмість разом із центральними урядниками Київщини допомагали київському воєводі виконувати судово-адміністративні функції на всій території землі.

Прерогативою київських воєвод на певний час, відзначав учений, було встановлення та збір мита. Воєводи і старости, будучи одночасно комендантами фортець, керували будівельно-ремонтними роботами і охороною довірених їм об'єктів. Зокрема, у підпорядкуванні луцького старости були городничий та мостовничий. Найважливішою статтею доходів воєвод і старост, на думку М. Любавського, був чітко встановлений відсоток з чистого доходу державного господарства. Водночас вони були добре поінформовані про прибутки і видатки у повітах намісників-державців, тобто володіли повними даними про їх фінансово-адміністративну діяльність.

Положення обласних привілеїв, які стосуються економічних питань, були докладно розглянуті М. Довнар-Запольським [64]. Науковець визначив доходи, від яких здавна отримували користь в. к. л.: полюддя, стації, чолобитні та вини. Зокрема, відповідно до уставних грамот, до господарського скарбу надходили судові штрафи („вини") за різні види злочинів, „змирщини" та „закладні" куниці. Судовий податок – „пересуд" – йшов на користь намісника і судді. Особисто господарю „вина" поступала лише тоді, коли він сам судив. Але з часом у цій сфері, на думку вченого, відбулось звуження господарського суду. Розвиток суспільно-правових норм призвів до зменшення зазначених доходів, котрі залишались як пережиток минулого [64, 126].

Окремий розділ праці присвячено податковій системі. М. Довнар-Запольський, розглянувши внутрішні митні та торгові побори, відзначав, що уставні земські грамоти забороняли приватним особам запроваджувати нові мита. Предметом розгляду стало зовнішнє мито і відповідні тарифи. Історик зосередив увагу на пільгах та привілеях населення зі сплати мит. Наприклад, він стверджував, що луцькі міщани, отримавши від Казимира Ягеллончика звільнення від сплати приватних мит, продовжували платити головне мито. Натомість київські міщани у 1497 р. отримали привілей, згідно з яким звільнялись від сплати мита сухими та водними шляхами на всій території держави [64, 516-517].

М. Довнар-Запольський дослідив також основні земські податі та повинності. На його думку, під цим слід розуміти „обкладання податком населення, котре йшло виключно на загальнодержавні потреби, – в тому сенсі, як тоді воно розумілось шляхтою”. Це передусім прямий земський податок поголовщина або серебщина (залежно від способу обкладання)[4] – податок, який йшов тільки на оборону країни; ординщина – прямий податок з міст і Подніпровських волостей; примусові позики та повинності.

Вчений, розглянувши такі форми землеволодіння, як „вотчини” та „вислуги”, зазначав, що між ними існувала принципова різниця у праві розпорядження, а відмінності прослідковувалися у повинностях: замковій, дорожній, сторожовій та мостовій. Проте об’єднуючим фактором виступала земська військова служба, яка є відповідною нормою Київського привілею [64, 613-616]. Водночас М. Довнар-Запольський відзначав, що уставні земські грамоти не охоплювали всього комплексу повинностей. Він пояснював це тим, „що привілеї промовляють про пільги населення чи про їх повинності у випадку деяких порушень. Тому, якщо вони замовчують деякі повинності, то це слід розуміти в тому сенсі, що їх виконання розумілось як обов’язкове” [64, 661].

В іншій, не менш важливій монографії дослідника [66] звернуто увагу на організацію західно-руської волосної та сільської общин. Зокрема, розглядаючи соціальне становище „данників”, він стверджував, „що головне тягло данників носить державний характер – підводна, сторожова і городова повинності”. При цьому виконання повинностей мало відбуватись незалежно від того, чи сидить „данник” на господарській, чи на приватній землі [66, 142-143].

Цікавою є й інша праця М. Довнар-Запольського, у якій розглядається політичний та судово-адміністративний устрій українських староств у першій половині XVI ст. [65]. У ній історик заперечив висновки І. Якубовського щодо неможливості існування Київської уставної грамоти за часів Вітовта. Він писав, що підтвердний привілей містить „численні сліди діяльності Вітовта та

[4] Серебщина, на думку ученого, „стосувалась головним чином землевласників і за способом стягнення поділяється на серебщину, основною одиницею обкладання якої була селянська соха, і на серебщину, основою якої були служба, дим” [64, 733].

Сигізмунда Кейстутовича…, але яка була форма грамоти – інша справа. Казимирівський привілей вказує на те, що у ньому зроблені виписки з грамоти Вітовта; але, можливо, він (Казимир. – Д. В.) і вніс повністю його грамоту, яка стосувалась суду і повинностей” [65, 6]. Вчений також висловив припущення, що старости, яких призначав великий князь литовський (далі. – в. к. л.), могли знаходитись в ієрархічному підпорядкуванні київському воєводі, потрібно лише довести ступінь субординації та вказати на компетенцію самого воєводи. В зв’язку з цим, „земельна єдність Київської землі не була остаточно порушена в сенсі територіальному”. Водночас не всі замки Київщини знаходились в однаковому підпорядкуванні до київського воєводи. Винятками були Біла Церква, Чорнобиль та Остер. М. Довнар-Запольський вказав на відмінність влади старост на Поділлі та Київщині. Вона полягала у тому, „що подільські старости мали право суду над шляхтою і в цьому зв’язку тут діяло право Волинської уставної грамоти” [65, 30].

Значний доробок у досліджуваній проблематиці належить М. Грушевському [52]. Звертаючись до критичного розгляду обласних привілеїв, він вважав, що присутні у Київському привілеї відлуння Вітовтових часів „взагалі всюди у в. князівстві служили мов би нормою для пізніших часів, але ніде нема (як би треба було при такім припущенні[5]) найменшого натяку на якийсь Витовтів привилей”. Додані артикули у Київському підтвердному привілеї 1507 р. М. Грушевський вважав справою Олександра Ягеллончика, а не Сигізмунда I Старого. Волинський привілей, на його думку, вперше був пожалуваний в другій половині XV ст., а не відразу після смерті Свидригайла [52, 12].

М. Грушевський торкнувся також окремих аспектів судочинства, зокрема положення привілеїв щодо переводу судової справи до великокнязівської канцелярії. Поза увагою не залишились і економічні сюжети уставних грамот [53], наприклад, щодо мит та торгових оплат. За спостереженнями дослідника, на Волині Казимир Ягеллончик за скаргою луцьких міщан своєю грамотою

[5] Мова йде про гіпотезу М. Ясінського щодо існування Вітовтового привілею.

нормував мита. В 25-ти містах окремі види були зовсім скасовані, а інших значно обмежені. Було заборонено стягувати митні збори з порожніх возів, які поверталися додому. Водночас, писав М. Грушевський, це не перешкоджало виникненню нових митних тарифів.

В статті О. Грушевського розглянуто питання оборони замків ВКЛ у XVI ст. [54; 55]. Історик запропонував власне бачення механізму відбування „городової" повинності: „Людність працювала над укріпленням замку та міста, адміністрація керувала цією працею та від себе давала робітників та матеріяли, гроші на ці видатки чи з скарбу господарського, чи з прибутків старостинських" [54, 2]. Він також простежив практичне втілення обов'язкових робіт з ремонту мостів.

Заслуговує на увагу ґрунтовна монографія П. Клепатського [72]. У ній автор одним із перших дослідив історію Київської землі та кожного її повіту за литовської доби. Виокремимо лише ті моменти, що характеризують деякі нормативні принципи уставних грамот. З'ясовуючи судову компетенцію київського воєводи, історик зауважував, що „його влада простягалася не на всі групи населення однаковою мірою і не на всі види злочинів" [72, 90]. Безпосередньо в його присуді перебували господарські селяни та міщани, які не користувались магдебурзьким правом. Приватновласницьких людей судили їх власники, а бояри-шляхта отримали право переводити судове засідання перед воєводою до в. к. л. Також однією з головних функцій київського воєводи було право зовнішніх стосунків з сусідніми державами, зокрема з кримськими та заволзькими ханами. П. Клепатський, дискутуючи з М. Любавським та Ф. Леонтовичем щодо єдності Київщини та авторитету воєводи, вказував, що київський воєвода порівняно зі старостами був „вищою інстанцією в ієрархічному сенсі: він слідкував за діями старост і, в разі невідповідних дій, мав право їх відмінити і взамін робити свої постанови" [72, 111]. В зв'язку з цим, історик поділяв думку М. Любавського про збереження цілісності Київської землі після 1471 р.

Розглядаючи соціально-економічні питання, вчений вважав, що у давні часи подимщиною називалась подать, яку платили землероби. Вона продовжувала

збиратись до 20-х рр. XVI ст., коли господарські люди були звільнені уставною грамотою від цього податку на користь своїх власників.

Окрему увагу П. Клепатський приділив правам київської шляхти, які були закріплені в обласних привілеях, перший з яких був пожалуваний, на його думку, Казимиром Ягеллончиком після 1471 р. За отримані пільги шляхта зобов'язувалась відбувати земську та замкову служби. Історик вважав, що на практиці „цей привілей далеко не виконувався у всіх його „членках", як з тієї, так і з іншої сторони. Волості київські, наприклад, не завжди давали киянам, як не завжди бояри робили замки, а їх люди – стерегли Чорнобильські неділі" [72, 543]. Як буде показано нижче, наведений висновок не відповідав дійсності і П. Клепатський неуважно проаналізував текст обласного привілею.

Адміністративний аспект змісту обласних привілеїв частково висвітлено у праці О. Преснякова [101]. На його думку, привілеї областям надавались з метою „збереження їх місцевого права, обов'язкової участі місцевої шляхти в суді під керівництвом воєводи, призначення на посади місцевого управління місцевих уродженців" [101, 96]. Автор вважав, що введення в дію Першого Литовського Статуту не припинило чинності привілеїв окремих земель.

Джерела Литовського Статуту 1529 р. з'ясовував В. Пічета [96]. Він стверджував, що Статут „юридично оформив ті правової відносини, які вироблялись у процесі соціально-економічного розвитку ВКЛ". Вважаючи, що обласні привілеї залишали неторканими дію місцевих юридичних звичаїв, В. Пічета основними джерелами Статуту визнавав шляхетські привілеї, в основі яких лежав Казимирівський привілей 2 травня 1447 р.

Ф. Шабульдо вважав, що окремі положення київської уставної грамоти можна умовно віднести „до перших угод київського боярства з литовськими князями часів Гедиміна та Ольгерда". Такими артикулами, на думку вченого, були, по-перше, гарантування урядом Литви територіальної цілісності Київщини та „монопольне право місцевого боярства „тримати" у ній волості та займати адміністративні посади („уряди")"; по-друге, підтвердження „права феодалів Київської землі на їх земельну власність та імунітет" [119, 81-82].

Феодальні міста України кінця XV – 60-х рр. XVI ст. стали об’єктом дослідження у монографії П. Саса [108]. З’ясовуючи правове становище міст в контексті законодавства ВКЛ, він приділив велику увагу проблемі відбування міщанами різноманітних повинностей. Зокрема, вчений писав, що підводна повинність „розподілялася між усім торгово-ремісничим населенням міста, яке для найму підвод платило по 1 грошу литовських грошей від всіх своїх занять, а також нерухомості (ремесла, промислів, торгівлі і від дому)” [108, 158]. Окремо П. Сас розглянув адміністративний устрій міст, який визначався як звичаєвим правом, так і магдебурзькими привілеями. Щодо останніх, то історик відмітив три принципи, які вони проголошували: „1) відміну попередніх норм литовського та руського права; 2) скасування влади і суду над міщанами воєвод та намісників-державців; 3) запровадження органу самоуправління (ради), який вибирався міщанами. Великокнязівський суд при цьому виконував функцію апеляційної інстанції” [108, 174]. П. Сас також прослідкував рецепцію давньоруської норми, яка забороняла свідчити залежним людям.

Потрібно також відзначити працю М. Крикуна, у якій він, при залученні великої кількості архівних джерел, зробив спробу відтворити адміністративно-територіальний устрій Правобережних українських земель протягом XV – XVIII ст. [78].

Значний доробок у дослідженні прав української шляхти належить Н. Яковенко [122; 123]. Дослідниця виділила спільні артикули Київського й Волинського обласних привілеїв та вважала, що в „обох регіонах грамоти адресувалися виключно феодалам, тобто були законодавчими актами, які переслідували суто станові інтереси верхів” [122, 45]. На її думку, корені уставних грамот сягають домонгольских часів і „перегукуються з договорами-рядами між князем і населенням конкретної землі”. Основні положення привілеїв відображали „землевласницькі права місцевого боярства та його монополію на здійснення місцевої влади” [120, 106].

Заслуговують на увагу розвідки російського вченого М. Крома. Зокрема, він піддав ґрунтовному критичному аналізу тезу про суто консервативний характер

політики володарів ВКЛ. На його думку, саме в другій половині XV – першій половині XVI ст. „посилання на „старину” стали неодмінним атрибутом господарських привілеїв, які перетворились у відшліфовану формулу: *„мы старины не рушаем, а новины не вводим”*. „Найцікавіше полягало у тому, – писав далі вчений, – що саме тоді, коли влада голосніше всього заявляла про свою прихильність до „старини”, у Великому князівстві повним ходом відбувались великі перетворення” [81, 71]. М. Кром дійшов до висновку, що тільки шкідливі новації вважались населенням як „новини”, а будь-які пільги чи привілеї не вважались нововведеннями і вільно втілювались у життя. В іншій статті [80] історик зауважував, що обласні привілеї, крім гарантування населенню як майнових, так і особистих прав (спільних для усього ВКЛ), містили також і статті, які мали відношення тільки до тієї території, котра отримувала привілей. Він вважав, що правова культура ВКЛ, крім консервації окремих давньоруських звичаїв та порядків у формі привілеїв, активно засвоювала і польські зразки, відображені у формі законодавчого оформлення шляхетського і міщанського станів впродовж XV – першої половини XVI ст. [80, 88-89].

Серед досліджень останнього десятиліття привертають увагу передусім праці О. Русиної. В одній із монографій [107] вона коротко проаналізувала артикули Київської уставної грамоти, вважаючи, що „цей документ дбав, головно, про інтереси шляхти”. Дослідниця висловила критичні зауваження щодо процесу ліквідації Київського уділу: „Навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне… Навіть термін **„Київське воєводство”** не відразу прижився на місцевому ґрунті” [107, 134-136]. Близькою до теми нашого дослідження є стаття щодо проблеми початків київської магдебургії, у якій О. Русина зробила спробу встановити дату отримання Києвом магдебурзького привілею [103]. Вона також вказала на практичну реалізацію положення обласного привілею Київщини про порічне надання міст та містечок даного регіону місцевим мешканцям на прикладі Путивльщини [105; 106].

Деякі аспекти зовнішньої політики ВКЛ, зокрема відносини із Кримським ханством, досліджував Б. Черкас. Він звернув увагу на роль київських урядників у відносинах з Ордою, що було закріплено київським обласним привілеєм [115], окремо зупинився на відбуванні шляхтою військової повинності в контексті воєнної кампанії 1524 р. [114]. Також історик висвітлив діяльність українських намісників Семена Полозовича [116; 118] та Остафія Дашковича [117].

Зауваження щодо історії правових аспектів української митниці здійснив А. Павлов. Він вважав, що отримані шляхтою привілеї у зовнішньоторговельній сфері впродовж XVI ст. створили сприятливий ґрунт для виходу на закордонні ринки. Однак гальмуючим фактором цього процесу залишалась „багатошарова і водночас шахрайська система митних поборів” [94, 28-29].

Окремо відзначимо праці білоруських дослідників. Зокрема, М. Єрмаловіч [70] та П. Дзмітрачков [61, 79-87] показали вплив уставних грамот та загальноземських привілеїв на правову систему окремих білоруських земель та держави в цілому.

Помітне місце в історичних студіях займають публікації В. Вороніна [43; 44]. Досліджуючи політичну та соціально-економічну історію Полоцької землі першої половини XVI ст., він окремо зупинився на обласних привілеях цього регіону. „Порівняння артикулів полоцької уставної грамоти з тогочасною юридичною практикою показало, – зазначав учений, – що далеко не всі положення законодавчого акту діяли на практиці” [44, 13-14]. Це в першу чергу стосувалось права обрання полочанами воєводи, оскільки за його спостереженнями переважна більшість полоцьких намісників XV ст. та воєвод XVI ст. були католиками і не полочанами.

Уставні земські грамоти були предметом розгляду і в історичних працях польських вчених. Зокрема, важливі відомості щодо історії Волині 40-х – початку 50-х рр. XV ст. містяться у праці О. Галецького [146]. Учений визначив, що відразу після смерті Свидригайла волиняни відправили на початку березня 1452 р. формальне „посольство” на сейм у Вільно, де в обмін на підпорядкування безпосередній владі Литви отримали від Казимира

Ягеллончика обласний привілей [146, 188-191; 144, 377]. Він також вважав, що луцький староста „належав до вищої категорії старост литовських, які тримали в своїх руках цілу область, аж до часу запровадження у ній воєводи за польським зразком” [146, 267]. В іншій своїй статті історик коротко розглянув правове становище Русі в складі ВКЛ з кінця XIV – XV ст. [146, 17-25].

Загальні висновки щодо уставних земських грамот Київщини та Волині здійснені С. Кутшебою [150, 41-44]. На його думку, тексти цих обласних привілеїв вказували на зв’язок з давніми руськими традиціями. Щодо датування зазначених грамот, то учений практично підтвердив міркування І. Якубовського. В іншій своїй праці С. Кутшеба окреслив різницю між обласними та загальноземськими привілеями. Він вважав, що, по-перше, вони писалися в основному руською мовою, рідше латиною, а по-друге, гарантували дотримання місцевих звичаїв та традицій, а не надавали права і вольності для вищих верств суспільства [149, 540].

Г. Ловмянський показав зв’язок між привілеєм 1434 р. та окремими привілеями областям. Він вважав, що цей привілей мав найбільше значення для Полоцької та Вітебської земель, які отримали уставну грамоту ще від Вітовта, а для Волині, Київщини, Сіверщини та Смоленщини це „був перший писаний привілей, який надала литовська господарська влада” [151, 423]. Перу історика належить фундаментальна монографія, у якій грунтовно з’ясована політика династії Ягеллонів, в тому числі і на українських землях [152].

К. Пєткевич стверджував, що привілей Київщині „хронологічно є найстаршими привілеєм для руських земель”. На його думку, основною метою пожалування уставних грамот було „гарантування так званої „старини”, чи традиційних норм права” [155, 71-73].

Політична боротьба навколо Волині після смерті Свидригайла та процес отримання привілею знайшли відображення у монографії К. Бачковського [130, 204-206].

Насамкінець третю, умовну групу складають джерелознавчі праці. Одним із перших, хто розпочав дослідження Литовської Метрики, був М. Бережков, який

шляхом аналізу книг-копій зробив спробу відновити оригінальні книги, що хронологічно охоплюють другу половину XV – першу третину XVI ст. [40]. Величезний внесок належить М. Ковальському. Учений запропонував власну структуру джерел з соціально-економічної історії України XVI – XVII ст. Він розглянув комплекси документів з різних архівів, зокрема волинські актові книги, котрі увійшли до складу Архіву князів Сангушків (Краків, Польща), звернув увагу на законодавчі пам'ятки – Статути Великого князівства Литовського, сеймові конституції, актові записи судово-адміністративних установ тощо [75; 73]. Окремо історик торкнувся археографічних публікацій XIX ст. [76] У спільній праці з Ю. Мициком проаналізовано джерела з історії України XVI – XVII ст., які містяться а архівах Варшави і Кракова [77]. Стосовно XVI – першої половини XVII ст. основна увага звернута на такі пам'ятки: Метрика Коронна, Книги посольств, Книги з печатями, Книги публічних справ, або канцелярські книги, Мазовецька метрика, Книги асесорського суду, Книги референдарського суду, Копії Литовської Метрики та Люстрації. Спеціальна розвідка М. Ковальського присвячена джерельному комплексу Литовської Метрики, у якому автор зробив короткий огляд деяких документів, які мають відношення до історії України XVI ст. [74].

Дослідженням Литовської метрики продовжують займатись А. Дубоніс [140; 141; 142], О. Дзярнович [62; 63], В. Мянжинський [93], С. Абросімова [39], О. Дячок [68; 69] та ін. Відзначимо також щорічник Інституту історії Литви „Новости Литовской Метрики", який виходить з 1996 р. У ньому розміщаються інформаційно-наукові статті, які стосуються висвітлення найновіших досліджень Литовської Метрики.

Не можуть залишитись поза увагою публікації обласних привілеїв ВКЛ, які були невідомі дослідникам XIX – першої третини XX ст. Першість у цьому належить литовському історику К. Яблонскісу [22], який віднайшов архетипну уставну грамоту Жмудської землі 1441 р. та опублікував її в 1933 р., що, таким чином, заперечило здійснену спробу І. Якубовським реконструювати цю грамоту та датувати її 1440 р. Підтвердний привілей Жмуді 1529 р. широкому

загалу став доступним завдяки праці І. Валіконіте та С. Лазутки [38]. С. Жемайтіс відшукав та надрукував привілей Новогрудської землі 1440 р., який поки що залишається найдавнішим обласним привілеєм, збереженим до нашого часу [13]. Уставна земська грамота Равської землі 1462 р. Корони Польської міститься у публікації В. Урущака [160]. Додамо також археографічні видання Першого Литовського Статуту співробітниками білоруських [17] і литовських [35; 36; 37] наукових установ.

Таким чином, аналіз історіографії засвідчує відсутність комплексного дослідження обласних привілеїв Великого князівства Литовського, зокрема тих, що стосуються українських земель. В сучасній історичній науці існують лише певні напрацювання з цієї проблеми і дослідники в основному звертаються до наукової спадщини вчених кінця XIX – початку XX ст. Тому глибокий аналіз уставних земських грамот ВКЛ сьогодні є вельми нагальною потребою, особливо у контексті їх ґенези та практичної реалізації.

Розділ І. Ґенеза та рецепція обласних привілеїв Київщини й Волині

1.1. Реконструкція Київської уставної грамоти: походження, датування та характер (кінець XIV – поч. XVI ст.)

В результаті дії різних зовнішньополітичних чинників впродовж 40-70-х рр. XIV століття переважна більшість українських земель опинилися у складі ВКЛ, а до складу Корони Польської після довготривалої литовсько-польської війни увійшла Галичина [51, 98; 60, 191; 67, 67; 79, 113; 88, 33; 104, 79; 105, 81; 119]. З приходом нової влади одним із основних постало питання щодо врегулювання стосунків між великокнязівським столом та адміністрацією окупованих земель. Для цього потрібні були відповідні правові документи. Ними стали привілеї, норми яких і визначали ступінь залежності окремих областей від сюзерена та регламентували їхнє внутрішнє життя. Надання привілеїв великими князями литовськими почалося з XIV ст. Проте спочатку це були поодинокі явища, а з другої половини XV ст. цей процес набуває масового характеру.

Перш за все зупинимось на проблемі походження уставних земських грамот та причинах їх видачі. На думку М. Ясінського, метою пожалування привілеїв було „…намагання визначити відношення області до держави та бажання регламентувати взаємні стосунки між населенням області та місцевими урядовими органами” [129, 48], а приводом до цього стало „знищення удільної системи”, і водночас „централізація всіх функцій верховної влади в особі великого князя” [129, 47]. Якщо з першою частиною ми можемо погодитись, то друга потребує детальнішого розгляду.

За М. Ясінським, в історії кожної землі були періоди, коли великим князям литовським необхідно було утвердити свою владу в областях. Такі моменти наступали або в результаті завоювання (наприклад, Смоленщина), або внаслідок придушення повстання (Жмудь), або для залучення на свою сторону жителів краю у міжусобицях (Полоцька земля), або під час ліквідації окремих уділів (Київщина, Волинь, Вітебщина) [129, 53-54, 56-57, 60-61, 62-63, 68-69, 71]. Так,

наприклад, вчений, посилаючись на Київський привілей 1507 р., вважав, що перший такий привілей Київська область отримала за часів Вітовта (роком видання такої грамоти історик називав 1396 р., коли зі смертю Скиргайла Вітовт направив у Київ свого намісника Івана Ольгимунтовича) [129, 65], а вперше була підтверджена Казимиром у 1471 році після смерті князя Семена Олельковича під час призначення київським воєводою Мартина Гаштольда [129, 68]. М. Ясінського підтримав М. Довнар-Запольський, який доводив існування Вітовтового привілею: „Казимирів привілей вказує на те, що він ексцерпірує[1] грамоти Вітовта; але, можливо, він вніс і повну його грамоту, яка стосувалась суду і повинностей... Інша справа, якої форми була ця грамота" [65, 6]. Однак у тексті вказаного Київського привілею ми не знаходимо прямих вказівок на те, що уставна грамота була видана Вітовтом. В преамбулі документу читаємо: „Били нам (Сигізмунду – Д. В.) чоломъ слуги наши, князи и панове, и бояре, и земяне, вся шляхта киевъская, *и вказывали перед нами лист доброе памяти отца нашого, короля Казимира его милости, и брата нашого короля Александра* (курсив наш – Д. В.)" [26, 240]. Тобто жодного натяку на існування якого-небудь „листа", пожалуваного Вітовтом.

Правда, у привілеї існують посилання до його часів – „как будет было за великого князя Витовта и Жикгимонта" [26, 241][2]. Але, серед виділених нами 38 статей епоха Вітовта згадується у шести статтях, а Сигізмунда Кейстутовича в одній (!). Тому малоймовірно, на нашу думку, що привілей Вітовта, якби він дійсно був, складався лише із шести статей. Скоріше всього, як вважав М. Грушевський, „дане формулювання було тільки нормою старої практики і нічого більше" [52, 12]. Ще одним доказом того, що Київська земля не отримувала привілею від Вітовта є Уставна грамота жителям Київської області 1 вересня 1529 року, у якій повідомляється, що вперше шляхта Київщини отримала привілей від Казимира, який потім був підтверджений Олександром:

---

[1] нім. exzerpieren – робити виписки цитат з книги.

[2] М.Ясінський, аналізуючи еволюцію Київського привілею, не припускає, що він міг бути підтвердженим великим князем литовським Сигізмундом Кейстутовичем, який також згадується у документі разом із Вітовтом.

„…*перво сего* (курсив наш – Д. В.) доброе памяти отецъ нашъ (Сигізмунда – Д. В.) Казимир, король польскии и великии княз литовъскии, и потом братъ нашъ Александръ, король, и мы сами, дали имъ (шляхті Київщини – Д. В.) право добровольное хрестияньское и привильи нашими то имъ потвердили *по тому какъ отецъ нашъ далъ былъ имъ* (курсив наш – Д. В.) [32, 187]. А причиною до нового підтвердження стала пожежа у великокнязівського замку в Бересті[3], під час якої „*тые права вси трои* (курсив наш – Д. В.)… в тотъ час огнем згорели" [32, 187]. Тобто, у полум'ї зникли три документи, а повертаючись до преамбули привілею 1507 р., неважко встановити, які саме: оригінальна грамота Казимира, підтвердження Олександра та Сигізмунда. На неможливість існування Київського привілею, наданого Вітовтом, вказав також І. Якубовський. Він визначив, що підтвердний привілей 1507 р. містив подібні статті з загальноземським привілеєм 1447 р., Судебником Казимира 1468 р., а також історик сумнівався у можливості володіння литовським боярами маєтками у Київській землі, що було закріплено в одній із норм грамоти, яка щойно перейшла під безпосередню владу Вітовта [126, 283-287]. Отже, приєднуємось до думки вчених, що Київського привілею як мінімум до червня 1440 р. (саме у цьому році Казимира було обрано великим князем литовським) не було.

Не менш складним є визначення другої можливої дати видання уставної земської грамоти Київщині – 1471 р., яка припадає на період правління Казимира Ягеллончика, про якого і йдеться у підтвердженнях 1507 та 1529 рр. В обґрунтуванні саме цієї дати дослідники вказували, що, по-перше, як зазначалось вище, у цьому році помер київський князь Семен Олелькович і Казимир, всупереч волі киян, котрі хотіли, щоб новим князем став брат померлого Михайло [107, 129], направив у Київ свого намісника Мартина Гаштольда, і тому для „заспокоєння" жителів Київщини він і видав відповідний привілей [87, 38]; по-друге, привілей 1507 р. містить у собі статті, які схожі із

[3] Можемо припустити, що пожежа відбулась приблизно в 1525 р. Оскільки, приводом до видачі нового підтверджувального привілею пану Андрію Борисовичу Лозці на отчинні маєтки Лутки та Хилчичі у Туровському повіті, стала також пожежа в Берестейському замку: „какъ з Божого допущенья замокъ нашъ Берестеискии и место все выгорело". Документ датовано 22-м вересня 1525 р. [30, 418].

попередніми документами Казимира: загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником 1468 р. (І. Якубовський помітив також близькість окремих його положень із реконструйованим ним самим Смоленським привілеєм 1442 р.) [126, 284], а тому і Київський привілей міг бути пожалуваний тільки після 1468 р. [52, 11; 88, 74; 111, 122-126; 113, 242, 308-309; 126, 284-285; 129, 68]. Дійсно, за нашими спостереженнями, 1-11, 13, 16, 21, 29, 32 статті уставної земської грамоти 1507 р. відповідають 2-9, 11, 13, 14, 16 статтям загальноземського привілею 1447 р. Для прикладу наведемо статті, в яких йдеться про право шляхти на виїзд за кордон:

Київський привілей 1507 р.	*Загальноземський привілей 1447 р.*
Ст.16. „ А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли.” [26, 240-241].	Ст.10 „Також призволяем, абы княжата, рытери, шляхтичи, бояре, добровольно имели бы моць выехати з наших земель князства великого для лепшого исчастія набытья, а любо участников рытерских до каждых земель, сторон, только выменяючи стороны неприятельское; а куды выеждиваючи из своих имений, штобы службы наши не были замешканы, але нам и наместником нашим как бы сами очивисте были только крот, колько надобе служили бы.” [5, 75].

Як бачимо, обидва документи дозволяли представникам шляхти виїжджати за межі ВКЛ, відмінність полягає тільки в тому, що у першому привілеї цим правом користувалась обмежена кількість осіб („княжата і панове”) і на виїзд потрібен був дозвіл великого князя або його намісника.

Детальний порівняльний аналіз Судебника 1468р. із Київським привілеєм 1507 р. зробила І.Старостіна, яка встановила, що 26 стаття привілею („про татьбу”) повністю відповідає 1-й, 2-й, 4-й та 5-й статтям Судебника [113, 308-309].

Крім того, якщо погоджуватись з М. Ясінським, що обласні привілеї видавались у зв’язку з ліквідацією удільної системи у ВКЛ, то 1471 рік видання Київського привілею повністю підходить.

Однак у такому формулюванні ця концепція не може бути повністю прийнятою через декілька обставин. В зв’язку із віднайденням С. Жемайтісом Новогрудського привілею 1440 р., який залишається найдавнішим привілеєм, що дійшов до наших днів, ми маємо можливість порівняти його положення із Київським 1507 р. та загальноземським 1447 р. В результаті такого співставлення було підтверджено, що Київський привілей майже аналогічний Новогрудському, а окремі статті повністю співпадають:

Київський привілей 1507 р.	*Новогрудський привілей 1440 р.*
Ст. 4 „А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпитъ;	Ст. 1 „Хто кого обадит или обмолвит явно ль тайно ль ино нам его не казнити ни одною виною, ни именьем, ни нияцтвом, ни серебром, ни шиею, аниж поставити очи на очи на явном суду хрестьянском, и того хто вадил и того на кого вадил и досмотрев межи ними право, оучинити хто боудет, што заслужил, как право оукажет, так того казнити;
Ст. 7. А которыи будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти. Проступит отецъ,	Ст. 2 А також которые виноу боудет заслужил, ино того самого казнити по его вине, а жоны, детей не заимати, именья не рушити, ниж

ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен.” [26, 240].	которые боудет оу томжо деле, то ведал, тых казнити: проступит ли отец, ино отце казнити; проступит ли сын, ино сына казнити, а отце за сынову виноу не казнити, а сына за отцеву виноу не казнити, толко того самого казнити, хто виноват будет” [13, 221].

Подібними є також 3, 5, 6, 7 та 9 статті Новогрудського привілею із 10, 13, 16, 21, 24 статтями Київського. По-друге, перших вісім статей (всього 19) уставної грамоти Новогрудської землі відповідають 3-6, 8-9, 11, 14, 16 статтям (загалом 16) загальноземського привілею 1447 р. Наведемо приклад статті про „децких”:

Новогрудський привілей 1440 р.	*Загальноземський привілей 1447 р.*
Ст. 7 „А також на князскии люди и на панскии децких нам (великому князю. – Д.В.) не давати, но кому боудет кривда, ино перво оу господаря его искати ему права: пак ли не усхочет осподарь под подобным роком права емоу оучинити, нам и нашим наместником децких давати; а виноу которая боудет оусужона, осподарю своему заплатить” [13, 222].	Ст. 14 „А також на подаванье предреченых княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов, децких не дамы: алиж бы первей от пана, которому ж тот подан, который кривду вчинил, правда пожадана была, его бы он на рок не хотел к праву поставити; тогды наш децкий, а любо наших заказников имать быти послан: а виноватый вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатити” [5, 76].

Відмінність їх полягає тільки у кількості категорій людей, які користувались судовим імунітетом: судові виконавці („децкие”) брали участь у судовому процесі тільки після того, як справа не була розглянута „господарем” або „панами” у встановлений термін („рок”) [98, 135].

Таким чином, беручи до уваги разючу подібність Новогрудського привілею 1440 р. із Київським 1507 р., і водночас схожість їх обох із загальноземським привілеєм 1447 р.[4], ми можемо висловити міркування, що першу уставну земську грамоту Київська земля отримала із рук Казимира Ягеллончика в період між червнем 1440 р. – травнем 1447 р. Тепер спробуємо встановити більш точну дату видання першого Київського привілею. Найбільш вірогідною, на наш погляд, є друга половина 1440 р. На користь цієї дати видання Київського привілею свідчить аналіз політичної ситуації у ВКЛ. Після вбивства 20 березня 1440 р. великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича [102, 43] новим володарем Великого князівства Литовського був обраний 29 червня 1440 року [136, 11] 13-річний син Ягайла Казимир. В результаті, як зазначала О. Русина, „черговий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях” [107, 120]. Зокрема, на півдні ВКЛ виникла реальна загроза переходу Волині та Київщини до Польщі через пропольську політику Свидригайла [101, 142]. Тому молодому князю, спираючись на своїх прихильників, слід було закріпити свою владу та стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у державі. Завдяки регенту Я. Гаштольда, „волинське питання” вирішилось шляхом надання Свидригайлу даної території

[4] У наведену нижче таблицю ми включили усі подібні статі трьох привілеїв:

Новогрудський привілей 1440 р.	*Загальноземський привілей 1447 р.*	*Київський привілей 1507 р.*
Ст.1.	Ст.3.	Ст.4.
Ст.2.	Ст.4.	Ст.7.
Ст.3.	Ст.5.	Ст.16.
Ст.4.	Ст.6.	–
Ст.5.	Ст.8-9.	Ст.10.
Ст.6.	Ст.11.	–
Ст.7.	Ст.14.	Ст.13.
Ст.8.	Ст.16.	Ст.21.

у довічне володіння, а коли останній визнав зверхність Казимира, тоді отримав від нього на додачу ще й Гомель і Туров [51, 234]; Київщина була повернута старшому сину Володимира Ольгердовича Олельку (Олександру), котрий з 1435 р. перебував в ув'язненні разом із сім'єю через допомогу Свидригайлу під час війни 1430-1438 рр.), і, як дослідив М. Грушевський, вже з початку 1441 р. існують документи від Олелька в новій ролі київського „государя-отчича" [51, 235]; Вітебськ і Полоцьк добровільно визнали владу Казимира, а повстання в Жмуді і Смоленську було придушене силою.

Разом з тим діяльність уряду нового князя, як свідчать джерела, характеризується також наданням окремим землям уставних земських грамот: Новогрудській у 1440р. [13, 215], Жмудській в 1441р. [22, 423] та Смоленську в 1442р. [126, 279]. Останні дві були пожалувані для „заспокоєння жителів", про що свідчить, наприклад, перша стаття Жмудського привілею: „Co przeciw nas kturzy od nas zamiane maia, to wszytko im odpusczamy y wszytkie zlosci, chytrosci" [22, 423]. Тому, на нашу думку, роздаючи привілеї окремим областям та беручи до уваги подібність привілеїв Новогрудського та Київського, Казимир, відновлюючи владу Олелька в Київщині, пожалував даній області першу уставну грамоту[5]. Отже, є підстави вважати датою видання цієї грамоти другу половину 1440 р., коли київський стіл зайняв Олелько[6], а не ліквідацію Київського уділу в 1471 р., як про це писали М. Ясінський та І. Якубовський.

Яким же був цей перший привілей? І.Якубовський стверджував, що „перша частина Київського привілею (як видно із самого тексту документу, він поділяється на дві частини – Д.В.) може бути визнаною дослівною копією привілею Казимира 1471 року" [126, 283]. Однак, проаналізувавши першу частину грамоти, яка закінчується положенням про взаємовідносини з Ордою і

---

[5] Аналогічні проблеми і з Київським магдебурзьким привілеєм. До сьогоднішнього дня достеменно не встановлено у якому році він був виданий. Більшість дослідників схиляється до думки, що це були останні роки XV ст., але, як свідчать джерела, „на початку Олександрового правління київське міщанське „поспольство", очолюване війтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали „Руської Правди" [103, 89].

[6] На думку К. Гурського, Олелько Володимирович отримав Київщину „з титулом не князя, а намісника" [136, 11].

складається із 34 статей, ми встановили, що майже всі вони відносяться до першого привілею, за винятком трьох:

Ст. 8. „ А отчины и выслуги не отнимати, што которие будут выслужыли у великого князя Витовта и Жикгимонъта, и въ отца нашого, короля его милости (Казимира – Д. В.), и в брата нашого (Олександра – Д. В.), што придали предки наши, то имъ потвержаемъ” [26, 240][7].

Ст. 9. „А што придал князь Александр а князь Семен, а не отчины чюжыи, и с того вас не рушаем, а огледившы листовъ, нашими пак листы того потвердити з ласки нашое, то вже будеть нашо дание” ” [26, 240][8].

Ст. 28. „А што придали люди князь Алекъсандро и князь Семен, тым людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити” ” [26, 241][9].

Отже, перші 34 статті Київського привілею 1507 року, за винятком трьох вищеназваних, слід визнати, на нашу думку, уставною земською грамотою Казимира Київській землі. А перше підтвердження, ми вважаємо, було здійснено великим князем литовським Олександром Ягелончиком в період між 1492 р. (коли успадкував великокнязівський стіл) до 1495 р. Оскільки у грамоті в. к. л. Олександра до черкаського намісника Кміти Олександровича від 27 липня 1495 р. чітко вказувалось: „...ино ведь мы (Олександр – Д. В.) на то вам (шляхті Київщини – Д. В.) *право нашо дали всей земли Кіевской* (курсив наш – Д. В.) ” [5, 152]. Тобто, як бачимо, до 1495 р. Олександр вже пожалував підтверджуючий привілей. Він повністю відповідав привілею Казимира, але з невеликими доповненнями до ст. 8. („...и в отца нашого короля его милости (Казимира –

[7] Ми привели повний текст статі, але до Казимирового привілею належить її перша частина, до слів „...Витовта и Жикгимонта...”; друга же, як це видно із тексту, приписувалась в майбутніх підтвердженнях, тому не може бути віднесена до часів Казимира Ягеллончика.

[8] Дана стаття є приписаною Сигізмундом, оскільки в ній йдеться: по-перше, про отчини які надані були київськими князями Олельком та Семеном Олельковичами; по-друге, в заключній частині стверджується, що такі отчини слід тепер вважати “нашим даньем”, тобто Сигізмундовим. Зрозуміло, що такого трактування не могло бути у привілеї Казимира.

[9] Стаття повторює попередню 27: „А церковным людям и князским и панским езов не езити, а сена не косити, а дворов наших не селити толко им знати своих государев, хто кому служит, как будет было за великого князя Витовта, а наши дворы нашими людьми селити”, але акцентує увагу на тому, що „придали” князі Олександр та Семен. Можливо, це було приписано при підтвердженні Олександром.

Д.В.)”), та, можливо, було прибавлено ст.28. Щодо другої частини Київського привілею 1507 р., то можемо погодитись із І. Якубовським, що вона була приписана Сигізмундом І Старим ” [126, 286], оскільки в тій частині документу, в якій йдеться про жалоби „князів, панів та земян” на дії воєвод та урядників і відповідні резолюції на них великого князя, не має жодних посилань на аналогічну діяльність Олександра Казимировича ” [26, 240-242].

Актуальним сьогодні залишається питання щодо визначення характеру Київського привілею 1507 р. М. Ясінський стверджував, що він хоч і був виданий на прохання всієї шляхти Київщини, але за змістом „являється актом земським, загальностановим”, аргументуючи це також існуванням особливої уставної грамоти, пожалуваної київським міщанам ” [129, 87]. Такого ж погляду дотримувався і М. Владимирський-Буданов ” [50, 53]. Іншу точку зору висував Ф. Леонтович, який назвав „київський устав 1507 р. чисто шляхетським привілеєм” ” [85, 189] та М. Грушевський ” [52, 12]. Ми вважаємо, що ближче до істини були двоє останніх. Провівши текстуальний аналіз цього привілею, нами не було виявлено жодного факту, який би підтверджував висновок М. Ясінського про загальноземський характер Київського привілею. По-перше, усі права, які надавались окремими статтями, побудовані на основі того, кому виданий привілей. Для прикладу розглянемо статтю, яка забороняла приймати феодалам залежних людей ” [58, 64]: „А имъ (шляхті Київщини – Д. В.) наших (великокнязівських – Д. В.) людеи ани литовъских не приимати, а нам, великому князю, церковныхъ людеи и князских, и панских, за себе не прыимати, отчинных людеи непоходячыхъ” [26, 241]. В іншому випадку вказується перелік осіб, котрі отримали пільги: „А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати” [26, 241]. Тобто, шляхта звільнялась від підводної повинності.

По-друге, лише в одній статті привілею 1507 року зустрічаються представники нешляхетського стану: „А коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть(свідчити. – Д. В.), ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати” [26, 241].

Впадають у вічі категорії осіб: „человек”, „холоп”, „роба”. В усіх інших статтях вони більше не зустрічаються, натомість, як це видно із перших двох прикладів, користувачами привілею названі „*люди* церковные князские, панские”. Таким чином, можна стверджувати, що категорія „люди” у Київському привілеї характеризує представників шляхетського стану, які за згаданою статтею отримали право недопущення до свідчень у суді осіб не шляхетського походження, а „человек”, – як в свій час вважав М.Владимирський-Буданов, – „кріпосний (залежний. – Д. В.) селянин” [50, 56]. Подібної думки дотримувався Є. Маховенко. Він зазначав, що „чоловік – це селянин, який проживав із свого господарства і був зобов’язаний виконувати феодальні повинності” [153, 142]. Наведений висновок підтверджується також положеннями Короткого списку „Руської правди”. Так, „людям” обласних привілеїв відповідав „моуж” „Руської правди”, а залежні селяни названі у ній „холоп” або „смерд” [16, 80].

Таким чином, проведений нами перехресний аналіз Київського привілею 1507р. із загальноземським 1447 р. та Новогрудським 1440 р. дав можливість висловити припущення, що архетипну грамоту Київська земля отримала з рук в. к. л. Казимира Ягеллончика у другій половині 1440 р. Вона відображала винятково інтереси шляхти і носила характер станового, а не загальноземського привілею. Також завдяки текстуальному аналізу нам вдалося виділити її протограф. Це дасть можливість у майбутніх дослідженнях створити цілісну картину правової системи українських земель в складі ВКЛ другої половини XV ст.

1.2. Датування та виділення протографу уставної земської грамоти Волинської землі (друга половина XV – початок XVI ст.)

Іншим, надзвичайно важливим в геополітичному відношенні пізнього середньовіччя українським регіоном ВКЛ була Волинь. Ця область в різні часи отримала чотири грамоти. Першими були грамоти пожалувані польським королем Ягайлом Луцькій землі у 1392 р. та 1432 р. Можемо погодитись із міркуванням І. Якубовського, котрий стверджував, що вони не можуть вважатися обласними привілеями всієї Волині. По-перше, ці дві грамоти були видані у короткі проміжки часу, коли Луцька земля перебувала в безпосередньому володінні польського королівства, і відповідно привілей був наданий польській області, а не литовській; по-друге, пізніше привілеї „не знаходяться ні в якому генетичному зв'язку з пойменованими привілеями Ягайла" [126, 248-249; 8, 1-2;][10]. Таким чином, маємо тільки два Волинських обласних привілеї, котрі були видані до виходу в світ Першого Литовського Статуту: 1501 р. [32, 101-103][11] та 1509 р. [26, 279-281][12], пожалуваних відповідно великими князями литовськими Олександром Ягеллончиком та Сигізмундом І Старим. До речі, текст першого привілею чітко вказував період

[10] І. Данилович вказав на існування ще однієї Ягайлової грамоти Луцькій землі 1427р., однак це є не що інше як копія привілею 1432р. [21, 92]. Правда, М. Ясінський цю грамоту не вписав до реєстру обласних привілеїв тому, що він вважав неможливим надання такої грамоти Ягайлом у 1427 р., оскільки в цей час великим князем литовським був Вітовт, і малоймовірно, щоб Ягайло насмілився пожалувати привілей області, яка була під контролем віленського великокнязівського столу [129, 43].

[11] М. Ясінський, використовуючи публікацію документу із збірника „Акты, относящіеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою коммиссіею" (далі – АЮЗР). – СПб.,1863. – Т.І. – С. 27-28, не включив привілей 1501 р. у свій системний звід, аргументуючи це тим, що опублікований текст містить „неправильну пунктуацію, масу очевидних помилок та великих пропусків" [129, 91]. Аналогічної думки дотримувався і М. Владимирський-Буданов [50, 62].

[12] У цьому виданні поставлений 1508 рік видання привілею. Це пов'язано з тим, що в самому документі відсутня дата, але він знаходиться між документами, що датовані серпнем 1508 р. Проте в заголовку реєстру справ вказаний 12 індикт, якому відповідає 1509 р. Саме цей рік є загальноприйнятим [6, 64-66]. Підтвердженням цього слугує також привілей князю Костянтину Івановичу Острозькому від 16 листопада 1509 р. На прохання князя Сигізмунд І Старий звільнив його людей і бояр в Острозі, Полонному, Дубно, Звяглі, Чуднові, Турові, Здетелі та інших дворах від сплати воловщини навічно [26, 333]. Це могло статися раніше підтвердження уставної грамоти, оскільки статтею 18 від сплати воловщини були звільнені всі шляхетські піддані Волині.

його дії: „ до тыхъ часов, поки права, статуты всеи земли, отчизне нашои Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, статута у в отчизне нашои уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однымъ правом сужоны будуть подле Статуту” [131, 754].

Оскільки обидва документи вказують на те, що архетипом була грамота видана Казимиром [32, 101; 26, 279], виникає питання, коли ж був пожалуваний перший Волинський привілей. До того ж вважаємо за необхідне виділити із підтверджень протограф. Тобто, необхідно провести в першу чергу текстуальний перехресний аналіз обох привілеїв, а потім порівняти з іншими правовими документами середини XV ст.

Як відомо, Волинська земля остаточно перейшла під безпосередню владу Литви у 1452 р. після смерті її князя Свидригайла. В зв’язку з цим, частина істориків зв’язувала факт отримання Волинню першої уставної грамоти саме з цією датою, коли областю почали управляти великокнязівські чиновники [87, 42; 88, 74; 97, 5; 129, 71; 146, 190-191; 150, 43]. Їх опонентом виступив І. Якубовський, який, не називаючи точної дати, відніс момент видання привілею „до часу більш пізнішого”, аргументуючи це так: „привілей цей (Казимирів – Д. В.) містив невелику кількість статей, причому вони не мали принципового значення і стосувались, головним чином, зловживань великокнязівських старост і намісників”, а тому і привілей був виданий після 1452 р., „коли намісники Казимира встигли вже своєю діяльністю викликати невдоволення жителів” [126, 287]. Його думку поділяв також і М. Грушевський [52, 12]. На наш погляд, ближче до істини підійшов М. Ясінський, про що підтверджують такі аргументи.

По-перше, спочатку виділимо із підтверджень 1501 р. та 1509 р. Казимирів привілей. Як слушно помітив І. Якубовський, укладач другого документу мав перед собою дві грамоти – Казимира і Олександра і, виписуючи з них окремі статті, відзначав, що видані вони „отцом и братом” правлячого короля або ж тільки „братом”. Із вищевказаного видно, що до часу Казимира повинна бути віднесена перша половина привілею, котра закінчується словами: „а естли не

заслужилъ шибеницы – ино кому шкода, тому заплатит, а вина тому, чий чоловекъ”. З цих слів починаються статті, додані Олександром [126, 288]. Отже, їх ми можемо визначити як привілей Казимира.

Тепер порівняємо його із загальноземським привілеєм 1447 р. та Київським 1440 р. Виявляється, що стаття першого про право феодалів на суд та судові штрафи („вины”) своїх людей повністю відповідає другій частині ст. 4 Волинського привілею [88, 128; 111, 128; 147, 45]: „...судити имъ самым (волинській шляхті – Д.В.) люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловека” [32, 102]. Якщо припустити дату видання уставної грамоти Казимиром 1452 р., то маємо різницю із загальноземським у п’ять років. Прочитаємо першу частину 4-ї статті : „Такеж били намъ чоломъ и жаловали, ижъ староста и наместъники наши вины и заруки на нихъ берут и на ихъ людей и людей ихъ судять и радять. Ино мы имъ и тое отпустили…” [32, 102]. Тобто, принаймні п’ять років на Волині це положення загальноземського привілею не виконувалось. На наш погляд, це пояснюється тим, що Свидригайло за свого владарювання на Волині не міг допустити такого у своєму князівстві. Інша справа, коли він помер. Тоді шляхта і просила у великого князя ввести це положення у привілей. Також схожими є ст. 1 Волинської грамоти із статтями 14-ю привілею 1447 р. та 13-ю Київського 1440 р.:

Волинський привілей 1501 р.	*Загальноземський привілей 1447 р.*	*Київський привілей 1440 р.*
Ст. 1. „…ижъ староста и наместъники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ (курсив наш.–Д.В.) разом, коли на кого жалоба прийдет, нижъли перво листом идучимъ	Ст. 14 „А також на подаванье предреченных княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов, децких не дамы: алиж бы первей (курсив наш.–Д.В.) от пана, которому ж тот	Ст. 13. „А на церъковные люди и на князские, и на боярские децкихъ не давати, первый обослати листомъ (курсив наш.–Д.В.), штобы къ праву стал а любо чоловека

обослати; а коли на два листы не станеть, тогды мают децъкого послати” [32, 101].	подан, который кривду вчинил, правда пожадана была, его бы он на рок не хотел к праву поставити; тогды наш децкий, а любо наших заказников имать быти послан: а виноватый вину заслужил, пану своему, а не иному, будет обязан заплатити” [5, 76]	поставил; а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину государю осуженую заплатити, чый будет чоловекъ” [26, 240].

Різниця полягає лише в тому, що судові виконавці посилались до представників волинської шляхти після *двох письмових попереджень*, коли за іншими двома документами достатньо було *одного листа*.

По-друге, коли у вересні 1451 р. стало відомо про хворобу Свидригайла, для Польщі створились сприятливі умови інкорпорувати Волинь до Корони. У зв’язку з цим Казимиру необхідно було рятувати ситуацію. Ще в кінці року сюди прибули війська князя Юрія Пінського, Радзівіла та Юрши, котрі поклялись Свидригайлу не віддавати нікому Волинь, крім великого князя литовського [87, 41-42; 85, 242]. Тому після смерті волинського князя, яка сталася 10 лютого 1452 р., луцький староста Немира Рязанович і Чарторийський (Czartoryscy) згодилися на приєднання Луцька до Литви [144, 377;101, 146]. Відразу ж, як стверджував О. Галєцький, „волиняни вислали посольство на віленський сейм, щоб отримати взамін за підданство великому князю обласний привілей” [144, 377].

Чому ж саме початок 1452 р. найбільш підходить для видання привілею? На нашу думку, це пояснюється двома обставинами: з одного боку, волинська шляхта була добре ознайомлена із загальноземським привілеєм 1447 р. і тому

прагнула користуватись його правами, а можливо, отримати їх у ширшій редакції (що не можливо було за життя Свидригайла), з другого – бажання Казимира прихилити до себе провідну верству Волинського суспільства з надією опертися на неї у можливому воєнному конфлікті з Польщею. Ось чому саме шляхта Волині отримала такі поступки, яких не мали її представники інших земель) [32, 102].

По-третє, на з'їзді у Парчові 3-16 червня 1453 р. [136, 86] Казимир внаслідок погроз польських представників розпочати війну погодився приєднати до корони Волинь і Поділля [51, 244]. Важко повірити, що король пішов на такий крок не забезпечивши собі тил, а саме, видавши привілей Волинській землі, що давало можливість у майбутньому покластися на волинську шляхту, а разом з тим і на їхніх підданих. Чи не тому у політичних баталіях Казимира наступних років з польським урядом з одного боку та фрондою Литви з іншого, головною проблемою стало питання володіння Поділлям, а про Волинь нібито забули?[13] Так, на нашу думку, молодий польський король і великий князь литовський шляхом політичних компромісів, „лавіруванням між Сціллою та Харибдою" поступово йшов до укріплення своєї влади у державі [101, 146].

Непрямими доказами нашого припущення щодо дати видання Казимиром Волинського привілею є дві жалувані грамоти: перша – видана ним 4 січня 1452 р. пану Семашку Єпіфановичу на маєтки у Луцькому повіті; друга – пожалувана за добру службу князю Михайлу Костянтиновичу 8 січня 1452 р. на маєтності в повітах Луцькому, Володимирському та Перемишльському. Обидві грамоти вказували на те, що їхні отримувачі ставали повними господарями у наданих помістях: „ничего на себе не выменяючи, а может то себе полепшивати и розширивати и на новом корени посадити; а то дали есмо ему (Михайлу Костянтиновичу – Д. В.) вечно и непорушно и его жоне и детям и его ближним и его щадкам" [7, 02]. Аналогічний уривок містить і привілей Семашку Єпіфановичу [2, 9]. У грамотах, які „виражали господарську ласку до нових

[13] De jure волинсько-подільська проблема була вирішена у квітні 1454 р. на з'їзді у Бресті: Волинь та Східне Поділля з Брацлавом залишилось у складі ВКЛ, а Західне Поділля із Кам'янцем було підконтрольним Короні [136, 146].

підданих в особах кількох землян” [146, 177], виключені положення, котрі регулювали б стосунки між господарем та залежними від нього людьми. Ми вважаємо, по-перше, що це було можливим тільки за наявності відповідного загального обласного привілею; по-друге, Казимир відчував себе вже повноправним володарем на Волині, оскільки роздавав маєтки ще при живому, нехай прикутому до смертельного ложа, Свидригайлу. Також в кінці 1451 р. – на початку 1452 р. „при всих панех *коли князь Швитригаило был немоцон* (курсив наш. – *Д. В.*)” Петро Мишчич отримав у Перемишльському повіті маєтки Хулів, Холюневець, Салищове городище і Біче [23, 58].

Таким чином, можемо висунути припущення, що Казимир Ягеллончик видав уставну земську грамоту Волинській землі на початку 1452 р[14]. Вона носила яскраво виражений шляхетський характер, оскільки, як правильно зауважив М. Ясінський, „у ній забезпечувались права лише одного стану, права же та інтереси інших класів населення немов би повністю ігнорувались, і загальноземські, всестанові права використовувались, таким чином, однією тільки шляхтою” [129, 91; 155, 72]. Оригінал цього привілею, як було сказано вище, не зберігся. Але використовуючи підтвердження 1501 і 1509 рр., ми спробували продовжити роботу, розпочату ще І. Якубовським, та здійснили спробу реконструювати найдавнішу Волинську грамоту. В подальших дослідженнях це дасть можливість простежити реалізацію її норм у повсякденній практиці другої половини XV ст., а також провести порівняльний аналіз з іншими правовими пам’ятками.

[14] Правда, Г. Ловмянський зазначав, що „першим писаним привілеєм, який надала литовська влада” землям Смоленській, Київській, Сіверські та Волині був привілей Сигізмунда Кейстутовича 6 травня 1434 р. [151, 422-423].

1.3. „Руська Правда” й обласні привілеї Великого князівства Литовського (друга половина XV – перша третина XVI ст.)

У дослідженні правової спадщини ВКЛ найбільш принциповим виглядає питання щодо ґенези уставних земських грамот. Оскільки в Центрально-Східній Європі[15] одним із найперших правових збірників була Руська Правда (далі – РП), то, на нашу думку, буде закономірним співставлення її норм із нормами обласних привілеїв для того, щоб побачити, наскільки РП знайшла своє відображення у праві окремих земель ВКЛ.

Необхідність з’ясування зазначеної проблеми зумовлюється ще й тим, що історики, як правило, порівнювали Перший Литовський Статут (далі. – ПЛС) з РП. Так, майже всі дослідники другої половини XIX – першої третини XX ст., зокрема, М. Любавський [87, 659, 684; 88, 143, 150], М. Довнар-Запольський [64, 27, 84], М. Ясінський [128; 129, 75-76], М. Максимейко [90, 14], Ф. Леонтович [85, 190], Р. Лащенко [83, 37-38] та С. Кутшеба [150, 41] відзначали, що РП була першоосновою для литовсько-руського права. „Руська Правда, – писав М. Максимейко, – виникла на тому ґрунті, де розвивалось литовсько-руське право (тобто Середнє Подніпров’я – Д.В.); вона була початковим пунктом його розвитку” [90, 13]. Цю тезу частково заперечив М. Грушевський. Він, з одного боку, визнавав, „що право в. кн. Литовського розвивалося на основі староруського”, а з іншого зауважував: „... запозичене було се право Р. Правди не з Подніпров’я, а з тутешніх земель (землі басейну Німану, Західної Двини, Березини й Західного Бугу – Д.В.), з їх права і практики, що опиралося на київськім праві” [51, 8; 52, 630-631]. Інший дослідник А. Яковлів показав зв’язок РП із чеськими правовими пам’ятками, які, у свою чергу, мали вплив на розвиток українського права XV – XVI ст.: „для законодавця Литовсько-руської

[15] Щодо ґенези терміну див. статтю: Chynczewska - Hennel T. Ewolucja pojęcia „Europa Środkowo-Wschodnia” // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 4. – К., 2004. – С. 11-20.

держави, що в своєму консерватизмі („старини не рухати, новини не вводити”)[16] не мав охоти до чужого права, чеське земське право здавалося не чужим правом, а рідним, бо в його основі лежала та ж сама „старина”, старослов’янське право, яке було основою й „руського права” [124, 20].

Аналогічні висновки представлені і в окремих дослідженнях останніх декількох десятиліть. Так, у колективній монографії В. Пашуто, Б. Флорі та А. Хорошкевич вказувалось, що „на території України та Білорусії діючим залишалось право Давньоруської держави” [95, 110]. Генезу інститутів „діцьких”, „видоків” та „послухів” із РП до правових документів ВКЛ показав В. Поліщук [98, 124-128]. Водночас з’явились і критичні публікації щодо зазначеної точки зору. Так, на думку С. Лазутки та І. Валіконіте, статті про майнове і правове становище жінки у ПЛС були запозичені швидше із Помезанської Правди та Кішпорського договору 1242 р., ніж з РП [82, 83]. Досліджуючи Судебник Казимира 1468 р., І. Старостіна констатувала: „Порівнюючи Руську Правду із Судебником можна говорити про те, що на Судебник Руська Правда безпосереднього впливу не мала” [113, 255].

Таким чином, більш вірогідно, що РП вплинула на загальний розвиток литовсько-руського права, а не на окремі документи, зокрема на ПЛС та Судебник 1468 р. Нижче ми проаналізуємо окремі правові норми двох редакцій РП (Академічного Списку та Троїцького І Списку) із уставними земськими грамотами Новорудської землі 1440 р., Жмудської 1441 р., Київської 1440 р. та Волинської 1452р.

---

[16] У сучасній історіографії відповідність цього принципу середньовічним реаліям піддано гострій критиці. Одним з перших був І. Крип’якевич, який писав: „Хоч литовські князі заявляли, що „новини не вводять”, проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам” [79, 114]. Еволюцію поняття „старини” дослідив М. Кром. За його спостереженнями „про давньоруську спадкоємність не може йти мова”. Більше того, „принцип непорушності старини зовсім не означав недопущення будь-яких змін і нововведень. Це був особливий „імунітет”, але імунітет виборний: лише шкідливі в очах населення нововведення клеймувались як „новини” та відштовхувались, тоді як у формі пільг та привілеїв „новини” вільно входили в життя” [81, 69, 76].

Розглянемо спершу статті про систему судочинства. В РП це особливі форми процесу – „свод” і „гоніння сліду” [90, 13], які представлені у Троїцькому І Списку:

- *„ О своде. Аже будет во одином городе, то ити истьцу до конця того свода; будет ли свод по землям, то ити ему до третьяго свода; а что будет лице, то тому платити третьему кунами за лице, а с лицем ити до конца своду, а истьцу ждати прока; а кде снидет на конечняго, то тому все платити и продажю”* [16, 107].
- *„О своде же. А и своего города в чюжю землю свода нету, но тако же вывести ему послухи любо мытника, перед ким же купившее, то истьцю лице взятии, а прока ему желети, што с ним погибло, а оному своих кун желети”* [16, 108].
- *„Не будет ли татя, то по следу женуть; аже не будет следа ли к селу или к товару, а не отсочат от собе следа, ни едуть на след или отобьються, то тем платити татбу и продажю; а след гнати с чюжими людьми а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будет, или на пустее, кде же не будет ни села, ни люди, то не платити ни продажи, ни татбы”* [16, 113].

У першому випадку в окремому місті позивач повинен був „йти” до того часу, поки не знайде злодія. Коли ж підозра падала на жителів за межами цього міста, то обвинувачувач мав зупинитися на третьому „своді”. Тоді ця особа сплачувала вартість „лица” і з ним же мала „йти”, поки не буде знайдено справжнього злочинця. Потерпілому залишалося чекати закінчення „своду”, а коли встановлювалась особа злочинця, той відшкодовував всі витрати. В другому – регулювались справи між жителями різних міст. В одному місті „свод” не допускався із мешканцями іншого. Коли ж обвинувачуваний пред’являв свідків або митника, при яких він купував вкрадену річ, тоді обвинувачувач її забирав. Перший же примирювався із втратою грошей за придбану річ. „Гоніння сліду” передбачало пошук злодія, який втік з місця злочину, по його сліду, тобто ймовірному шляху руху. Коли слід приводив до

села чи „товару” (торгівельної стоянки), а їхні жителі не відводили від себе сліду, або не пішли на слід чи почали відбиватись, то вони сплачували вартість вкраденого та штраф у казну. „Слідити” потрібно було з чужими людьми і свідками. Якщо слід приводив до „гостиньця” (торгової дороги) без села або на пустир, де також не було ні села, ні людей, то ніхто нічого не платив.

В обласних привілеях усі спірні питання вирішувались у суді:

Київський привілей 1440 р.	*Волинський привілей 1452 р.*	*Новогрудський привілей 1440 р.*
„А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити”; „А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити. А хто будет што заслужил,	„Такежъ князеи и пановъ, и земнъ старосте нашому злыми словы ихъ не соромити, и в казнь, ив вежу ихъ не сажати. Естъли бы которыи противъни, што княз або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навчимъ листом або послом нишим, што бы мелъ с тым вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити”; „Старосте и наместъникомъ нашимъ...людей ихъ не судити и не радити, судити имъ самимъ люди свои...” [32, 102-103]	„Хто кого обадит или обмолвит явно ль тайно ль ино нам его не казнити ни одною виною, ни именьем, ни нияцтвом, ни серебром, ни шиею, олиж поставити очи на очи на явном суду хрестьянском, и того хто вадил и того на кого вадилъ и досмотрев межи ними право, оучинити хто боудет, што заслужил, как право оукажет, так того казнити” [13, 221].

тотъ тое утерпитъ” [26, 240].	„А князя и пана, и земянина старосте и наместъникомъ нашим одному их не судити, мает при собе посадити князей и панов, и земянъ, тож мает его з ними судити” [32, 103][17].	

Як бачимо, у кожному привілеї реалізовувався „принцип презумпції невинуватості” особи шляхетського стану: покарати шляхтича міг тільки суд. Правда, на Волині шляхта отримала значно ширші права, ніж представники інших земель: суд відбувався тільки після того, коли господар пришле листа чи свого слугу з відповідними інструкціями. Також вона отримала виняткове право судити власних слуг, крім чотирьох випадків: грабіж, ґвалтування, підпал та „шляхетська рана”. В такому випадку суддею виступав староста [32, 102].

Таким чином, на нашу думку, „свод”, як інститут судочинства РП, не має нічого спільного із „судом” як інститутом судочинства представлених обласних привілеїв[18]. „Гоніння сліду” також відсутнє в уставних грамотах. Встановлення особи злочинця, якщо він не був спійманий на місці скоєння злочину, відбувалось у суді.

Із судочинством тісно пов’язаний інститут свідків („послушенство”). Як у РП, так і в Київському привілеї заборонялось залежним людям виступати свідками у судових справах:

Троїцький І Список	*Київський привілей 1440 р.*
„О послушьстве. А послушьства на холопа не складають, но оже не будет	„...А коли буде чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего

[17] Ця стаття була добавлена великим князем литовським Олександром Казимировичем в 1501 р. при підтверджені ВГ.
[18] У тексті Жсудської грамоти статті про судочинство відсутні [22, 423-424].

свободнаго, но по нужи служити на боярска тивуна, а на инех не складывати. А в мале тяже по нужи взложити на закупа” [16, 112].	сочыть, ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати” [26, 241].

Волинський привілей не акцентує спеціально увагу на цьому положенні, але аналогічний висновок напрошується із загального контексту грамоти. У Жмудській та Новогрудській уставних грамотах статей про свідків немає. Правда, РП дозволяла позивачу користуватися в окремих випадках свідченням „холопа”, але тоді вся відповідальність покладалась на обвинувачувача: *„Ты тяже все судять послухи свободными; будет ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но оже хощеть истець, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю тя, но яз емлю тя, а не холоп, и емети на железо; аже обинити и, то емлеть на нем свое; не обинить ли его, платити ему гривна за муку, зане по холопьи речи ял и”* [16, 113][19].

РП узаконила застосування тортур у судовому процесі (Троїцький І Список):

- *„Искавшие ли послуха, не налезут, а истьця начнет головою клепати, то ти им правду железо”*
- *„Тако же и во всех тяжбах и татбе и в поклепе; оже не будет лиця, то тогда дати ему железо из неволи до полугривны золота; аже ли мне, то на*

[19] Всі справи розглядались за свідченням вільних людей. Холоп не мав права бути свідком у суді. Позивач міг скористатися свідченням „холопа” (яке, очевидно, носило інформативний, а не обвинувачувальний характер – Д.В.), але при цьому сказавши: „кличу тебе в суд із слів холопа, але від свого імені, а не холопського”. В такому випадку особа, яку звинуватили, виправдовувалась „залізом”. Якщо вона виявлялась винною, то позивач брав з нього свій позов; коли невинною, то обвинувачувач платив за тортури одну гривню, так як викликав її на випробування залізом із слів „холопа”. Щодо цього положення див. також: Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Киев, 1989. – С. 165-166.

воду, оли то до дву гривен; аже мне, то поте ему ити по свое куны” [16, 106][20]

Коли донощик не пред’являв свідків і наполягав на справедливості звинувачення, йому дозволялось підтвердити свій позов випробуванням залізом. В разі відсутності „лиця” (ймовірно, це прямі докази вини – Д.В.), особа злочинця встановлювалась через випробування залізом, якщо позов не менше 0,5 гривні золота; коли він був меншим, до двох гривень, застосовувалось випробування водою, а ще при меншій сумі – приймалась присяга за власні гроші [89, 112].

Обласні привілеї, навпаки, заборонили використання тортур у процесі дізнання. Найбільш категоричним був Новогрудський привілей: *„А по муце веры не няти”* [13, 223].

Важливим пунктом усіх документів, які нами розглядаються, є права вдів і дітей, за винятком Волинської уставної грамоти[21]. Як показав проведений аналіз, вони майже однакові:

Київський привілей 1440 р.	*Новогрудський привілей 1440 р.*	*Жмудський привілей 1441 р.*
„А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будет, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владует, а записати жоне на имене	„А також которы князь, или пан, или боярин, или местчанин соидет сь сего света, ино жона тая оудова, докоуль на оудовском столу и седить, именьемъ мужним	„A po smierci męzow żon, dzieci, potomkow władac” [22, 424].

[20] Як показав Д. Скотт, техніка тортур, названих „Судом Божим”, була дуже жорстокою і її результати приносили надзвичайно страшні каліцтва, як фізичні, так і моральні [109, 289-297]. Тому маємо підстави вважати, що „Суд Божий” за своєю суттю нічим не відрізнявся від інших засобів тортур, котрі використовувались у судових процесах середньовіччя.

[21] Однак, як свідчать джерела, вони були нормою звичаєвого права. 10 березня 1463 р. Казимир Ягелончик підтвердив права вдови Простяниці Сангушкової: „аж иметь на удовьи столци сидети, о по животе вси детем в дел” [123, 43].

пенези не явом, но но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идет, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будет пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене” [26, 240].	володееть: а коли оусхочеть поити за иного мужа, ино еи поити с тым што боудет муж ее записал еи, а штобы то было сведочно племени первого мужа, а любо иным добрым, а именье оставити детемъ, а не боудет детеи, ино братьи, а не боудет братьи, ино ближнему первого мужа” [13, 222].	

Дружина померлого, залишаючись вдовою, розпоряджалась, а не володіла, його маєтком; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям, зберігаючи право лише на те, що залишив їй чоловік, так зване „вено”[22]. У випадку відсутності дітей, маєток переходив до найближчих родичів небіжчика. При відсутності їх, згідно із Київським привілеєм, маєток переходив у власність великого князя литовського.

В РП дані норми дуже подібні із цитованими вище, але в набагато ширшій редакції. Приведемо декілька прикладів, які відсутні в проаналізованих уставних грамотах:

- *„О жене, аже ворочеться седети. Аже жена ворочеться седети по мужи, а растеряет добыток и поидеть за муж, то платити еи все детям”* [16, 114]*;*

[22] Майже аналогічний пункт був представлений у загальноземському привілеї від 2 травня 1447 р. виданого Казимиром Ягелончиком: „Item si aliqua virgo vel vidua voluerit nubere ad alias partes extra Magnum Ducatus Lithuaniae, expeditione ac dote recepta haereditaria bona hic reliquit, ad ea intromittere se non debebit” [32, 48].

- *„Аже будуть двою мужю дети, а одиное матери, то онем своего отця задниця, а онем своего”* [16, 115]*;*

- *„…Аже будуть робьи дети у мужа, то задници им не имати, но свобода им с матерью”* [16, 115][23]*;*

- *„Аже будеть сестра в дому, то тои задниця не имати, но отдадять ю за мужь братия, пако си могут”* [16, 114]*;*

- *„ Аже смерд умреть, то задницю князю; аже будут дщери у него дома, то дати часть на не; аже будут за мужем, то не даяти части им”* [16, 114].

Жінка, котра, розтративши своє майно, виходила заміж, виплачувала дітям компенсацію. Діти однієї матері, але від різних чоловіків, отримували кожен майно свого батька. Якщо в будинку залишалась незаміжня сестра, то від батькового спадку вона не отримувала нічого, але брати, за своїми можливостями, зобов’язані були дати їй придане при одруженні[24]. В разі смерті „смерда”, у якого не було дітей, спадкоємцем виступав князь, незаміжнім дочкам виділялась частина спадку, а коли вже вийшли заміж, не отримували нічого.

В РП зафіксований також інститут „опіки”: *„Аже будут в доме дети малы, а не джи ся будут сами собою печаловати, а мати им поидет за муж, то кто им ближний будет, тому же дати на руце и с добытком и с домом, донеле же возмогут...”* [16, 115]. Не дивлячись на відсутність „опіки” в уставних грамотах, її наявність підтверджується іншими документами. Так, 4 квітня 1473 р. Казимир Ягелончик *„…призволил Яньку, Табареву сыну, у Еикшикскои волости*

---

[23] Як встановив М. Максимейко, це правило виконувалось і значно пізніше. В одній із книг Литовської Метрики дослідник знайшов судову справу боярина Кіндрата, який за життя мав п’ятьох синів і одну дочку від своєї холопки-наложниці. Потім він одружився із шляхтанкою з якою не мав дітей. Після його смерті, за судовим рішенням, майно успадкувала племінниця; діти рабині отримала свободу і не брали участі в розподілі спадщини [90, 11].

[24] Хоча в обласних привілеях увага на цьому не акцентувалася, але такий стан речей був практичною нормою звичаєвого права ВКЛ. Так, при розподілі майна померлого віленського воєводи Миколи Радзівіла між його дружиною та дітьми, у судовому вироку від 4 серпня 1522 р. було записано: „...А коли ся именьми будут делити, тогды мают умову промежку себе вчинити, по чому мають на год сестрам на шаты и обыход сумою пенязями давати до тых часов, поки их замуж выдадут... И коли будут сестры свои замуж давати, тогды к той первое сумы мают дати кождый своей сестре по двести золотых черленых, кождый брат” [33, 46].

поняти удову Монтвиловну жону, а в нее суть два сыны. Ино еи опекати се детьми, а ближнего, которого Монтвилова племяника имает, приняти тыми детьми опекати се и именьем, штобы розно не шло, докуль дети узростут" [23, 24]. Коли на Волині помер земянин Яновицький, він залишив після себе трьох синів і вдову, яка пізніше вийшла заміж. Брат небіжчика просив великого князя віддати осиротілих дітей йому в опіку. Володар задовольнив прохання „водле обычая и права земского" [90, 12].

Отже, окремі принципи громадянського права РП відтворені в обласних привілеях. Решта стали нормою повсякденної практики.

Серед статей, які стосуються кримінального права, варто виділити статті „про татьбу". Вони присутні ще в Академічному Списку: *„Аще оубьють татя на своем дворе, любо оу клети, или оу хлева, то тои оубить; аще ли до света держать, то вести его на княжий двор; а оже ли оубьють, а люди боудоуть видели связан, то платити в нем"* [16, 72]. У ТС даний пункт конкретизовано: *„Аже убиють кого у клети или у которое татбы, то убиють во пса место; аже ли и додержать света, то вести на княжь двор; оже ли убиють и, а уже будуть людие связана видели, то платити в том 12 гривен "* [16, 108]. Коли злодія („татя") вбивали під час скоєння злочину, то він вважався убитим псом (вбивця звільнявся від відповідальності); якщо залишали його живим до ранку, то мали вести на княжий двір, при цьому у випадку вбивства злодія, якого люди бачили зв'язаним, вбивця сплачував штраф 12 гривень.

Жінка і діти холопа вважались винними, якщо крали і ховали вкрадене разом із ним та видавались потерпілому (правда, господар міг їх викупити); за вільних людей сплачувався штраф у казну князя: *„Аже холоп крадет коголюбо, то господину выкупати и любо выдати и, с ким будет крал, а жене и детем не надобе; но оже будут с ним крали и хоронили, то всех выдати, паки ли а выкупаеть господин; аже будут свободним с ним крали или хоронили, то князю в продаже"* [16, 117].

РП розрізняла, в окремих випадках, крадіжку, здійснену однією людиною та групою осіб: *„Аже крадет хто скот в хлеве или клеть, то же будет один, то*

плати ему 3 гривны и 30 кун; будет ли их много, всем по 3 гривны и по 30 кун… Аже крадет скот на поли, или овце, или козы, ли свиньи, 60 кун; будет ли их много, то всем по 60 кун” [16, 108]. Потерпілий міг забрати вкрадену, а потім знайдену у кого-небуть річ тільки після встановлення особи злочинця на „своді”: *„Аже, кто познает свое, что будет погубил или украдено у него что се, или конь, или порт, или скотина, то не рци и: се мое, но поиди на свод, кде есть взял; сведитеся, кто будет виноват, на кого татьба снидет, тогда он свое возьмет, а что погибло будет с ним, то же ему начнет платити; аж будет коневым тать, выдати князю на поток; паки ли будет клетный тать, то три гривны платити ему”* [16, 107]. Також бачимо, що „коневый тать” видавався князю, а „клетный” – сплачував 3 гривні штрафу.

Найбільш повно статті „про татьбу” серед обласних привілеїв висвітлені у Київському та Волинському привілеях [111, 118-134].

Київський привілей 1440 р.	*Волинський привілей 1452 р.*
„А тежъ што в кого вкрадеть а доищуть ся тое татбы, а татьба будет велика, не взможеть того заплатити, ино татя на виселицу; а к жоне будет носил, а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона вина зъ детьми; а што вкрал, то господарю вернути в кого вкрадено; а коли възможеть заплатити, ино исъцу заплатити татинымъ именемъ, а лицо на двор” [26, 241].	„А злодея приличъного где коли имуть на чиемъ именью, тамъ же его мають и судити, там же маеть и каранъ быти подлуг давъного обычаю, а поличъное тому, на чиемъ именьи его поимают. А приличного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на откупъ далъ, а на него бы довод был справъныи вчиненъ, тотъ мает вину заплатити по-давъному, какъ и переж того бывало”; „А которого злодея имуть на ярмаръкохъ або в городе, в месте нашомъ з лицом, заслужилъ шибеницы – ино на шибеницу, а

	естли не заслужилъ шибеницы – ино кому шкода, тому заплатит, а вина тому, чии чоловекъ” [32, 102-103].

Так, на Волині злодія, спійманого з украденими речами [111, 130; 129, 179], судили і „карали” на місці злочину відповідно давнього звичаю, „поличное” в такому випадку йшло на користь власника маєтку, де був спійманий злодій. Відпускати його або давати на відкуп, якщо були докази його вини, заборонялось, винуватий платив штраф. Злодія, котрого спіймали з речовими доказами на ярмарку або в місті, судили відповідно до ступеня правопорушення (вироком могла бути навіть смертна кара через повішання). За Київською уставною грамотою „тать” сплачував вартість вкраденого; в разі неплатоспроможності його вішали. Жінка і діти злочинця вважались винними, якщо знали про факт крадіжки і користувались краденим. Крадені речі повертались колишньому власнику. Коли „тать” виявлявся заможним, у володіння позивача переходило „татино именье”, вкрадене („лицо”) [111, 124] в такому випадку йшло на користь великого князя. У Жмудській грамоті „про татьбу” не говориться зовсім, а Новогрудський привілей досить лаконічний: *„А татбы доищутся лицем, ино господарю вернути; а чого не станет, ино татя выдати”* [13, 223].

Таким чином, порівняльний аналіз показав, що рецепція норм РП фіксується в низці положень. По-перше, в правах вдів і дітей. Тільки в РП вони представлені в значно ширшій редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, на наш погляд, існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини і дітей злодія (але за РП ця стаття застосовувалась тільки до „холопів”, а у Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, у забороні залежним особам виступати свідками. Водночас, система судочинства та статті „про татьбу” уставних земських грамот не мають нічого спільного із РП. Тому ми не можемо із впевненістю говорити про рецепцію

давньоруського правового спадку у другій половині XV ст. в усіх галузях права окремих земель ВКЛ, зокрема Київської, Волинської, Жмудської та Новогрудської.

1.4. Уставні земські грамоти Київщини й Волині та Перший Литовський Статут 1529 р.

Видання ПЛС, котрий характеризується в історіографії як перший „кодекс" права ВКЛ [52, 55; 97, 5; 107, 189; 122, 48-50; 129, 34; 131, 750-751, 754-757; 135, 190], ознаменувало собою закінчення у ВКЛ часу домінування уставних земських грамот[25]. „Тэж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, – читаємо в Розд.1 §9, – иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого раду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым правом (ПЛС – *Д. В.*) мають сужоны быти" [17, 34]. Разом з тим Статут гарантував збереження старих звичаїв, закріплених у привілеях: „Тэж о захованe старых привилев земских и звычаев, которые в тых привилях описаны, потвержоны и вхвалены, або новых деланю, множеню, што бы ся мело причинити к нашому и речи посполитое пожитку, толко старым розмышленем и тэж ведомостью а с порадою, и с призволенем рад наших Великого князьства Литовского радити и справляти будем" (Розд.3 §6) [17, 49]. Як бачимо, у параграфі не вказується які саме привілеї мав на увазі укладач ПЛС: обласні чи загальноземські, а лише зазначив – „о захованe *старых привилев земских*". Ми вважаємо, що мова йде про загальноземські привілеї (це підтверджує Волинський привілей 1501 р. у якому вказувалось: „А то имъ маем все держати тые члонъки (тобто, статті привілею – Д. В.), што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаныи, до тыхъ часов, поки права, статуты всеи земли, отчизне нашои Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, статута у в отчизне нашои уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однымъ правом сужоны будуть подле Статуту" [32, 103]), тому цитоване вище положення ПЛС носило, очевидно, формальний характер. А пізніші підтвердження обласних привілеїв, наприклад Волинській землі 1547 року [88, 364-367], було не що інше, як данина традиції. В зв'язку з цим, на наш погляд, є необхідним показати подібність і

[25] Правда, на думку М. Ясінського, обласні привілеї „не могли втратити свого значення і після видання загального кодексу" (ПЛС – Д. В.) [129, 98]. Частково його міркування підтримав Є. Маховенко. „Після видання ЛС, – писав він, – цінність привілеїв зменшилась, але вони не втратили юридичної сили [153, 9].

розбіжність норм уставних земських грамот вказаних українських територій зі змістом ПЛС для того, щоб визначити їхнє місце в формуванні правової системи ВКЛ.

Для зручності ми розділили всі подібніі статті на групи. Спершу розглянемо **„принцип презумпції невинуватості”**, котрим тоді користувались представники шляхти. Він знайшов відображення в усіх трьох документах[26]:

Київський привілей	Волинський привілей	ПЛС
Ст. 2. „А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати. Ст. 3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити. Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмо-вить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърести-янскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними,	Ст. 3. „Такежъ князеи и пановъ, и земянъ старосте нашому злыми словы ихъ не соромотити, и в казнь, и въ вежу их не сажати. Ст. 4. Естъли бы которыи противъни, што князь або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, штобы мелъ с тымъ вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити” [32, 102].	Р.1 §1. „…на жадного человека выдане або осочене певное або таемное, подозрене неслушное тых княжат и панов хоруговных, шлях-ты и мещан карати не хочем ани винити которою виною пенежною, крива-вою, нятством або именя отнятьем, нижли бы пер-вей в суде явным врадом права хрестьянского, коли повод и отпор очивисте стали к остатне бы были поконаны, которыи по суде и таковом поконани водле звычаю и прав

[26] Тут і далі цитуються положення Київського привілею 1507 р. та Волинського привілею 1501 р. як найбільш ранніх підтвердних грамот, що збереглися. Ми не будемо звертати особливу уваги на ті статті, котрі відносяться до протографів, оскільки це можна зробити прочитавши перших два параграфи даного розділу.

право вчинити. Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утер-питъ” [26, 240].		хрестьянских мають быти караны и сказываны подле тяжкости а легкости выступов своих” [17, 31-32].

Шляхтича заборонялось страчувати та конфісковувати його нерухомість без суду („права”). Ступінь винуватості встановлювалась у судовому порядку при наявності обох сторін згідно із „правом хрестьянским”. Відповідно до цього і відбувалось покарання провинника. Дещо іншою ситуація була на Волині, де „шляхетський імунітет” був значно ширший, ніж в інших регіонах держави. Староста не мав права злословити проти представників шляхетського стану та саджати їх у в’язницю. Згідно із ст. 4 Волинського привілею, староста проводив судове засідання тільки після отримання письмової вказівки („листа”) від великого князя литовського із „наукою”, відповідно до якої і відбувався суд. Як бачимо, зміст статей Київського привілею та ПЛС практично однаковий: винуватість особи та спосіб покарання встановлювались тільки судом. Волинський привілей відрізняє лише формулювання та судовий процес.

Майже однотипним є положення про **державних злочинців**. Воно відсутнє тільки у Волинській грамоті.

Київський привілей	ПЛС
Ст. 6. „В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыею и именьем” [26, 240].	Р.1 §2. „Хто бы колве с подданых наших с панства нашего втек до земли неприятелей наших, таковый кождый честь свою тратить, и имене его отчизное и выслужоное и купленое ни детем ани близким, толко на господара” [17, 32].

На Київщині за державну зраду передбачалось покарання смертною карою та конфіскацією нерухомості [85, 194-202]. ПЛС дещо пом'якшив, у певній мірі, покарання, залишивши тільки конфіскацію отчинних, вислужених та куплених маєтків [64, 139]. Смертна кара вперше була замінена втратою честі („честь свою тратить") [122, 50-51].

Знайшла своє відображення у Київській уставній грамоті та ПЛС норма щодо регулювання **майнових відносин**, зокрема продажу чи успадкування маєтків. Так, відповідно до першого документу, чоловікові дозволялось записати дружині третю частину маєтку[27] в грошовій вартості: „…а записати жоне на имене пенези не явом, но на одной части, а именя не записывати" [26, 240; 46, 78-79]. ПЛС вказане положення значно конкретизував та розширив. „Тэж уставуем княжатом, панятом паном хоруговным и шляхте, – читаємо у Р.1 §15, – хто бы колве держал именя, люди и земли за Казимера короля во-в покои а о том за Олександра короля будет нихто ся не припоминал бы добре таковый и листов не мел на то, тогды то во-в покои держати маеть и волную моц маеть *именя своего третюю часть* (курсив наш – Д. В.) отдати, продати и даровати, и в пожитки доброволные привести…" [17, 36-37][28]. Дозволялось „третю частину" також продавати на вічність, а інші дві частини маєтку віддавати під заставу (Р.1 §16) [17, 36]. У наступному параграфі зазначалось: „Уставуем тэж и допущаем с порадою рад наших, иж коли бы хто в добром здоровьи своем перед маестатом нашим або перед некоторым врадником нашим оного повета, под которым седить, очивисто ся поставивши, отписал кому другому тастаментом або записом третюю часть именя своего отчизного або материстого, которому тое имене отписано, мел бы на то листы наши або врадника нашого поветового дозволене, тогды таковый тастамент або листы мають моцно держаны быти…" [17, 38].

Всі три документи **забороняли введення нових мит:**

---

[27] Мова йде про так звану „trzeciznu". Ю. Бардах припускав її походження із візантійської інституції „trimoiria" [133, 25].

[28] М. Любавський також аргументовано доводив, що цей параграф „навряд чи був нововведенням Статуту 1529 р." [87, 807].

Київський привілей	Волинський привілей	ПЛС
Ст. 38. „А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за вели-кого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашого и за брата нашого, короля его милос-ти, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашымъ мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны бытии по-давному, бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по-тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта” [26, 242].	Ст. 13 „Тежъ што есмо подавали княземъ и паном волынскимъ новые торги, ино деи мыта беруть в тыхъ торзехъ с князихъ и паньскихъ людеи. Ино мы тые мыта новые отложили, ненадобе мытъ зъ ихъ людеи братии, нижъли мають мыта старые давати, где и пердъ тымъ будуть даивали” [32, 102].	Р.1 §20. „Тэж приказуем, абы жадин чоловек в панстве нашом Великом князьстве Литовском не смел новых мыт вымыш-ляти ани вставляти ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани на торгох в именях своих, кром которые были з стародавна вставленые, а мели бы на то листы прод-ков наших великих князей або наши. А хто бы колве смел вставляти новые мы-та, тое имене, в котором вставил, тратить и спады-ваеть на нас, господара” [17, 39].

Різниця полягає у тому, що ПЛС передбачав покарання за протиправні дії – конфіскацію маєтку на користь володаря [148, 127]. Крім цього, піддані шляхти Київщини та Волині **звільнялись від оплати різних податей**. Так, згідно з Київським привілеєм, – „...церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть... А што придали люди князь Алекъсандро и князь Семен, тым

людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити” [26, 241][29]. У відповідності із ПЛС, **від сплати окремих податків та видів робіт** „…до конца вызволялись … посполитые люди, подданные княжат и панов хоруговных, шляхты, бояр и мещан”. Залишались лише „…здавна звычайные обычаи подымованя стацей на станех, з стародавны звычайных, мосты старые поправляти и новые на старых местех будовати, замки старые поправляти и там же на тых старых местех делницы свои знову будовати, мостов новых будованя и старых дорог напровованя и под гонцы наши подвод даваня, где з стародавна даиваны суть” (Р.1 §22) [17, 39-40].

Кожен шляхтич зобов’язаний був виконувати **земську повинність** – в разі державної необхідності нести військову службу. Це знайшло відображення і в Київській уставній грамоті. Так, у Ст. 23 вказувалось – „ А которые князи и панове и бояре литовское держать именя в Киевъскои земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами” [26, 241]. Тобто, власники маєтків мали разом із своїми слугами нести службу. У ПЛС цій проблемі присвячений Другий розділ, котрий так і називається – „О обороне земской” і складається із 15 параграфів. Зокрема, „…кождый князь и пан, и дворанин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иный чоловек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потребы с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское, яко на тот час потреба будеть вказывати, то ест з людей как отчизных, так похожих, и з ыменя так отчизного, как выслужоного, так купленного…” [17, 42]. В інших параграфах вказана норма детально регламентувалась. Наприклад, хто, скільки і якого роду повинен був поставити до війська воїнів [88, 123]. Також Статут забороняв під час воєнних дій мародерство [17, 47]. У Волинському привілеї положення про земську

[29] Аналогічно і у Волинському привілеї: „Такежъ били намъ чоломъ, што которые церъковъные, князские и паньские, и земяньские люди хоживали на работу к нашимъ замъкомъ и дворцомъ орати и жати, и сена косити, – и мы (в. к. л. Олександр – Д. В.) то имъ отпустили” [32, 102].

повинність відсутнє. Однак його існування доводить Перепис війська ВКЛ 1528 р. Наприклад, луцький староста, князь Федір Михайлович Чарторийський мав виставити 33-х коней. Володимирський староста, князь Андрій Олександрович Сангушко випроводжував 42-х коней тощо [15, 148-151].

Подібною з Київським привілеєм є стаття ПЛС про заборону **чужоземцям давати землю і містечка** на території ВКЛ. Така сама норма присутня і в загальноземському привілеї 1447 р[30].

Київський привілей	ПЛС	Загальноземський привілей
Ст. 21. „А волости киевъ-ские кияномъ держати, а иному ником. Ст. 22. А городки киевъ-ские в нашои воли, кияно-мъ будем давати, кому ся будеть годити” [26, 241].	Р.3 §3. „…иж в землях наших того Великого князьства земль и городов, и мест, и которых-колве дедицтв, и держаня, и тэж которых-колве врадов на-ших або честей и достой-ности жадному обчому, Але толко прирожоным а тубылцом тых земель на-ших Великого князьства и вышей мененого не бу-демъ давати и потомки наши не будуть давати в держане и в поживане” [17, 47].	Ст. 16. „…ижь въ земляхъ тыхъ нашихъ великого князьства, земль, горо-довъ, местъ, а любо которыхъ-колвекъ деди-чьтвъ, у володеніе и въ дерьжаніе, а любо неко-торыи вряды а любо чьти, не имаемъ дать въ честь никоего чюжоземца, але только тамъ родичамъ тыхъ земль наших предре-ченыхъ великого князь-ства Литовського дамы, и наши после будущыи дадуть въ дерьжаные и володенье” [5, 76-77].

[30] Докладніше про останній документ див.: Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S. 37-47.

Як бачимо із наведеного прикладу, ПЛС лише підтвердив існуючу норму звичаєвого права, котра „зберігалася” у привілеях.

Статтями Київської грамоти та ПЛС розв’язувалась також **міграційна проблема**. Обидва документи дозволяли обивателям ВКЛ виїжджати за кордон, крім ворожих територій, при вирішенні організаційних моментів у своєму маєтку:

Київський привілей	ПЛС
Ст. 16. „А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли” [26, 240-241].	Р.3 §8. „Тэж узычаемъ, абы княжата и панове хоруговные, шляхта и бояре пречоные мели волную моц выйти с тых земль наших Великого князьства и иных для набытья лепшого щастя свого и навченя вчинков рыцэрских до всяких земль чужих, кром неприятелей наших. А веджо так, абы з добра их, так выходячих, службы наши не были бы омешканы, але нам и потомком нашим, яко при них, были бы чинены, колко кроть надобе было водле уставы земское…” [17, 49-50].

З порівняльного аналізу видно, що ПЛС значно пом’якшив еміграційний процесУ період дії Київського привілею шляхтич цієї землі повинен був для отримання дозволу на виїзд за межі держави здійснити: по-перше, написати листа у великокнязівську канцелярію чи наміснику із відповідним проханням; по-друге, залишити замість себе (причому не гіршого) когось на службі; по-третє, вирішити усі спірні питання зі своїми людьми і по-четверте, після вирішення перших трьох – їхати з доповіддю до господаря за умови відсутності

необхідності у земській службі. Із Волинського привілею ми нічого не дізнаємось про механізм вирішення зазначеної проблеми.

Знайшли своє відображення у ПЛС і статті привілеїв, які відносяться до **сімейного права**. У Київській грамоті – це Ст. 10: „А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будеть, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владуеть, а записати жоне на имене пенези не явом, но но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идеть, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будеть пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене” [26, 240]. В разі смерті чоловіка, його маєток залишався дружині та дітям. Вдова розпоряджалась, а не володіла, його маєтком; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям, зберігаючи право лише на те, що залишив їй чоловік, так зване „вено”. Останній не мав права записувати маєток, а лише його 1/3 частину в грошовій формі. Якщо не було дітей, маєток переходив до найближчих родичів небіжчика. При їх відсутності – у власність великого князя литовського. У Волинському привілеї статті, які регулювали сімейні стосунки, відсутні. Однак, як було показано вище, вони вирішувались згідно з звичаєвим правом, тому, вочевидь, не потребували письмового декларування.

У ПЛС **права успадкування вдів та дітей** кодифіковано у значно ширшій редакції. Вони представлені у четвертому розділі, котрий складається з 17 параграфів. З Київською грамотою схожими є декілька:

– „§1. Вдова, которая седит на вдовем столцы, а будет ли венована от мужа своего, а сынове маеть дорослые, тогды маеть осести толко-на вене своем, а сынове мають припущоны быти ко всим именям и скарбом отцовским, которые мають службу земскую заступати. Пак ли не венована будеть от мужа своего, тогды маеть во всем ровную часть от детей дорослых лет своих мети в скарбех и в именях рухомых и лежачих.

– §2. …а которая вдова пустая, детей не маеть, а будет ли венована от мужа своего, тогды маеть толко на вене осести, а именя вси мают на ближние

спасти; а естли бы не была венована от мужа своего, тогды маеть на третей части седети, поки замуж пойдеть; а естли замуж не пойдеть. тогды маеть таки до живота на третей части седети, а на ближние все имене маеть прийти, а они мают службу нашу господарскую заступати.

– §3. Естли бы которая жона за мужом была, а вена оправеного не мела, а мела бы с ним дети, .а муж бы от нее вмер, а она бы по мужу своем вдовою зостала, тогды ровную часть маеть взяти межи детми своими в именях и в скарбех, а на онои части своей, естли бы вдовою хотела седети, маеть до смерти седети, а от детей не маеть з оное части рушона быти; а естли бы она хотела замуж пойти, тогды тую часть свою мает детом зоставити, а дети ей венца не будуть повинни дати.

– §5. „Тэж естли бы жона пустая была, не мела детей ани оправы от мужа своего, тогды мает седети на имени толко на третей части, а две части именя мають бытии на близких. А она маеть седети на третей части до живота своего; а по животе ее и тая третяя часть именя маеть прийти на близких. А пак ли бы замуж пошла, тогды маеть именье, на чом была, близким заставити” [17, 54-56].

Розділ п’ятий ПЛС врегульовував **опікунство** [17, 61-68], яке повністю відсутнє в обласних привілеях Київщини та Волині, але реально існувало, як було показано вище, ще з часів Руської Правди.

Широко представлена в усіх трьох документах **система судочинства**. На початку ми зазначали, що усі справи могли вирішуватись тільки через суд згідно із чинним законодавством через уставні грамоти або Статут. Але були і відмінності. Так, наприклад, ПЛС заборонив переводити судове засідання на так зване „вище право”, тобто безпосередньо до великого князя[31]:

[31] Цікаве міркування з цього приводу висловив Є. Маховенко. Він вважав, що „довгий час (як мінімум до ПЛС – Д. В.) незадоволені вироком оскаржували не сам вирок, і апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, при участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. В такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді і тому в.к.л. не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю. Поступово це змінилось” [153, 68-69].

Київський привілей	Волинський привілей	ПЛС
Ст. 37. „А хто бы не вступая у право перед нашим воеводою и отзвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а признавшы их обеюх су-тяжцовъ перед собою и дати имъ рок подобныи перед нами имъ стати…” [26, 242].	Ст. 15. „А далеи, которыи княз або панъ, або земянинъ стоячи у праве перед старостою або перед наместъники нашими, а отзовет ся до нас, госпо-дара, на вышъшое право, ино старосте и наместъ-никомъ нашимъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положивъ-ши, коли мають перед нами стати” [32, 102-103].	Р.6 §2. „В суду нихто ся не маеть отозвати перед правом ни до нас, господара, ни до сойму, для того, абы в том волокиты не было, Але повинен будет кождый один другому достояти права аж до конца…” [17, 70].

Як свідчать джерела, кількість таких „переводів” була великою[32], тому Сигізмунд I Старий і відмінив вказану норму, що заважало, вочевидь, державній справі.

Відповідно до ПЛС, суд відбувався в присутності, крім судді, двох шляхтичів. У Київському привілеї про це не говориться зовсім[33], а згідно з Волинським привілєм в одному випадку на суді мав бути присутнім „земянин”, а в іншому – „князи, паны, земяны”:

[32] 18 червня 1523 р. Сигізмунд написав листа до писаря пана Михайла Васильовича у справі Гліба Есмановича в якому вказувалось: „…смотрели з дворанином нашим Глебом Есьмановичом о запись твой (писаря – Д. В.), которым ты записал ему на делницы именье своего, на ймя Одрыжина, 157 коп грошей, што он шкодовал, будучы за тебе пойман в Орде. Ино ач-колвек розсказали были есмо врадником нашим, абы тот запис твой казали тобе вернути, нижли Есьман, того от них не принемшы, *отозвался до нас, господара* (курсив наш – Д. В.), хотечы с тобою о том очевисто мовити, и вырок перед нами принятии. А нам бил чолом, абыхмо перед тым выроком нашим дали ему с тобою очивисто мовити перед нами” [33, 83-84]. Кількість прикладів можна збільшити.

[33] На Київщині суддями виступали місцеві урядовці [47, 46-47].

Волинський привілей	ПЛС
Ст. 11. „…а людей ихъ (підданих шляхти – Д. В.) одинъ наместъникъ не маеть судити, маетъ тотъ, чии чоловекъ, судею собе зъ своее руки посадити которого земянина обобравъшы…” Ст. 16. „А князя и пана, и земянина старосте и наместъникомъ нашим одному ихъ не судити, маеть при собе посадити князеи и пановъ, и земянъ, тоже мает его з ними судити” [32, 102-103].	Р.6 §3. „…иж воеводы, старосты и державцы наши мають кождый у своем повете обрати двух земянинов, людей добрых а годных веры, и ку присязе привести,… А без тых панов земян, присяжных, естли бы обеюх не было, тогды не мають наместникове ани маршалкове судити, нижли бы один с тых земян уставичне при них мел быти” [17, 71].

Активну участь в судовому процесі та майнових спорах брав „децкий”, „присутність якого санкціонувалась великокнязівською владою” [98, 125]. За ПЛС він посилався до обвинувачувача після двох письмових попереджень явитися у суд: „…естли бы до которого князя або пана, або шляхтича было некоторое дело, тогды маеть бытии позван позвы нашими господарскими або воеводиными, або иншых врадников. Пак ли ж бы тот позванный не стал *на тые два позвы* (курсив наш – Д. В.), тогды маеть децким поставлен быти” (Р.6 §4.) [17, 71]. Однотипним був і Волинський привілей: „ижъ староста и наместъники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба приидет, нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли *на два листы не станеть* (курсив наш – Д. В.), тогды мают децького послати” [32, 101]. Київська уставна грамота передбачала одноразовий „лист”: „А на церъковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, *первеи обослати листомъ* (курсив наш – Д. В.), штобы къ праву стал а любо чоловека поставил, а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чыи будет чоловек” [26, 240]. Таким

чином, роль „децкого” визначалась притягненням винного до відповідальності [98, 135].

Чи не найбільше статей у ПЛС пов’язані із вирішенням суперечок **кримінального характеру.** Частково подібною із обласним привілеєм Волині була сплата штрафу за вбивство – „головщина”. Так, згідно із першим документом, „…иж хто бы на чий дом умысльне наехал, хотячи его забити, або нашол кгвалтом а моцъю, а в том бы дому кого-колве ранил або забил, або хотя и не ранил никого, толко нашол кгвалтом, тот шию тратить; а головщина з ыменя его (вбивці – Д. В.) близким забитого маеть бытии плачона, а противня до скарбу нашого господарского, а также ранам навязка” [17, 84]. Тобто, душогуб за скоєний злочин карався смертю. Його родичі сплачували потрійну пеню: близьким убитого, у великокнязівську казну, а також за тілесні ушкодження (в разі не смертельного випадку). На Волині же „головщину” стягував власник убитого: „И тежъ коли которыи слуга або чоловекъ князскии або паньскии, а любо земяньскии убъеть кого,… нехаи они (шляхта Волині – Д. В.) зъ слугъ и зъ людеи своихъ, хто в головъщину впадеть, сами головъщину на слугахъ и на людех своихъ беруть. А старосте и наместъником нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людеи головщины брати” [32, 101-102]. У Київському привілеї про „головщину” не говориться нічого, однак вказується: „…виноватого по его вине казнити” [26, 240].

Відрізняються в усіх трьох документах статті щодо злодійства. Проте окремі з них дуже подібні. Останній, тринадцятий, розділ ПЛС так і називається – „о злодействе”. Подібним із Волинською грамотою є § 4 [113, 326]: „Тэж естли бы в имени князьском, панском и земянском чоловека его з лицом поймано, тогды тот чоловек маеть веден быти до его пана. Нижли бы чий чоловек был пойман на обчом торгу з лицом або на чием чужом имени, тот чоловек маеть веден быти до того пана, чий торг, або то его врадника. А тот пан маеть оное лицо взяти у свой двор а того чоловека у свою казнь осадити…”. Потім власник ймовірного злочинця оповіщався у письмовій формі максимум три рази і був

зобов'язаний прислати свого „віжа"[34] для розгляду судової справи. Якщо він цього не робив, то справа розглядалась у присутності „людей достойных" [17, 125]. На Волині із злодієм, пійманим на місці злочину, чинили так: „А злодея приличъного где коли имуть на чиемъ именью, тамъ же его мають и судити, тамъ же маеть и каранъ быти подлуг давъного обычаю, а поличъное тому, на чиемъ именьи его поимают. А приличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на окупъ далъ, а на него бы довод был справъныи вчиненъ, тотъ мает вину заплатити по-давъному, какъ и переж того бывало". Злодія, затриманого на ярмарку, або вішали, якщо заслуговував цього, або ж він сплачував вартість вкраденого; судовий штраф („вина") у такому випадку йшов на користь господаря крадія [32, 102].

У Київському привілеї була стаття, яка регулювала сімейну відповідальність при скоєнні краж [113, 332-333]: „А тежъ што в кого вкрадеть… а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми…" [26, 241]. Тобто, сім'я злочинця вважалась винною лише за умови обізнаності у діях зловмисника та користування награбованим. Схожим був і ПЛС: „Который бы злодей на его злочинстве пойман был, окром дому его, а реч краденая в дому его не была застата, такого жона и дети, и челядь от таковых злочинств прожны, а сам злодей маеть висети" (Р. 13§12) [17, 127].

Спільним же для всіх трьох документів було покарання злодія: або штраф, або смертна кара через повішання.

Таким чином, порівняльний аналіз дає підстави висунути припущення, що у змісті параграфів Першого Литовського Статуту, серед двох уставних земських грамот Волині та Київщини найбільш повно представлена остання. Однак їхня спільна рецепція проявилась у таких положеннях: формулюванні принципу „шляхетської презумпції невинуватості", забороні вводити нові мита та звільненні від сплати окремих податків, необхідності відбувати земську службу (правда, на Волині ця норма діяла на практиці і не була внесена до

[34] „Виж", як стверджував В. Поліщук, виконував функції „свідка публічно-правових процедур". Його основним завданням було: „через сприйняття ус*від*омлювати (через vedeti – знати) хід вирішення *справи* згідно з *правом* (порядком) іі вирішення [98, 128-131].

привілею), регулюванні сімейних стосунків (статті щодо сімейного права не були задекларовані Волинською уставною грамотою і лише діяли у повсякденному житті). Разом з тим, безпосередньо із Київською грамотою подібними є статті ПЛС щодо покарання державних злочинців, забороні чужоземцям давати землю та міста у межах ВКЛ, можливості представникам шляхти виїжджати за кордон та обмеженні сім'ї злочинця в кримінальній відповідальності. Саме із Волинським привілеєм схожими є: присутність під час судового засідання осіб шляхтського стану, послання судового виконавця – „діцького" – до обвинувачуваного після двох письмових попереджень з'явитися до суду та сплата „головщини". Отже, норми обох привілеїв Київщини та Волині доволі широко представлені у змісті ПЛС. Тому є підстави стверджувати, що „конституційні" права земель-анексів ВКЛ, зокрема українських, складали вагоме місце у правовій системі усієї держави.

Розділ ІІ. Функціонування уставних грамот Київщини (друга половина XV – перша третина XVI ст.)

2.1. Майнові відносини на Київщині крізь призму артикулів обласного привілею

Проблема майнових відносин займає одне із найважливіших місць у будь-якій державі. Не була вона винятком і у землях-анексах ВКЛ. До видання Першого Литовського Статуту вирішення всіх майнових справ регламентувалось нормами обласних привілеїв, котрі виступали начебто гарантом збереження звичаєвого права, започаткованого ще у Руській Правді[1]. Об'єктом нашої уваги будуть статті Київської уставної грамоти редакції 1507 р., а в разі необхідності ми будемо звертатися до тексту інших двох. Висвітлення реалій повсякденного життя мешканців ВКЛ, зокрема Київщини, під кутом зору реалізації норм обласного привілею зумовлена відсутністю спеціальних праць з цього питання.

Уставна земська грамота Київської землі містить низку статей, в яких так чи інакше фіксується нормативне регулювання майнових відносин. Їх умовно можна поділити на декілька груп:

1) Норми, які забезпечували недоторканість маєтків („отчин" і „вислуг"):

- „В церковныя люди, в князскии и в панскии, и в боярскии, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступати ся;
- А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати;
- А который будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти;
- А отчины и выслуги не отнимати, што которие будут выслужыли у великого князя Витовта и Жикгимонта, и в отца нашого, короля его милости, и в брата нашого, што придали предки наши, то им потвержаем;

[1] Мається на увазі формулювання „старини не рухаємо, а новин не вводимо". Однак у сучасній історіографії висловлено низку критичних зауважень щодо відповідності вказаного вислову середньовічним реаліям [48; 81].

- А што придал князь Александр а князь Семен, а не отчины чюжыи, и с того вас не рушаем, а огледившы листов, нашими пак листы того потвердити з ласки нашое, то вже будет нашо дание;
- А князи и панове, которые выслуги держать, а кому потвердим листы нашими, в том волни по души к церкви дати, заменити и продати, и отдати з нашим призволенем" [26, 240][2].

2) Відчуження майна державних зрадників:

- „В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыею и именьем" [26, 240].

3) Успадкування маєтностей:

- „А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будет, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владует, а записати жоне на имене пенези не явом, но на одной части, а именя не записывати;
- А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идет, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будет пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене;
- А хто отходя з сего света, в кого детей не будет ани племени, а прикажет кому статки свои, ино нам того не рушити" [26, 240].

4) Земська служба з утримуваних маєтків:

- „А которые князи и панове и бояре литовское держать именя в Киевскои земли, тым служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами" [26, 241].

Усі вказані положення були, на наш погляд, вписані ще до Казимирівського привілею 1440 р. Крім цього, в. к. л. Сигізмунд I Старий, при підтверджені Київської уставної грамоти 1 вересня 1529 р., приписав ще одну статтю, яку ми віднесли до першої групи:

---

[2] Четверта і п'ята статті цієї групи в наступних підтвердженнях об'єднані в одну: „А отчин и выслуг не отнимати, што которые будут выслужили у великого князя Витовта и великого князя Жикгимонта, што придал велики княз Витолт и велики княз Жикгимонт, и отец наш, и потом княз Александр и княз Семен, а не отчины чужии, и с того их не рушаем и то все им потвержаем" [32, 188].

- „Также, з щедробливости нашое господарское, хочем заховати князеи и панов, и их людей отчизных и выслуженных, во всих именьях их в таковых волностях, иж воеводы киевские, нинешние и потом будучие, не мають в ыменья их всылати по пасекам и по землям бортным медов на собе брати, …ани стрельцов своих не мают в их именьях всылати” [32, 190].

З невеликими текстуальними змінами цитований артикул міститься і в підтвердженні від 24 жовтня 1529 р.: „Также ис щедротливости нашое господаръское хочем заховати князей и пановъ, и ихъ людей отчызных и выслужонных, во всих именьях их у таковых волностях, иж воевода киевский нинешний и потом будучыи не мають в ыменья их въсылати по пасякам и по землямъ бортнымъ медов на себе брати, …ани стрельцовъ своихъ не мають въ ихъ именья въсылати” [33, 327].

Воєводі та намісникам заборонялось посягати на церковні, князівські, панські та боярські доходи і приходи[3]. Прикладом дії вказаної норми у першій частині служить вирок Сигізмунда I Старого від 16 серпня 1528 р. старцям „больницьким” Печерського монастиря у Києві із господарським дворянином Криштофом Кмітичем. Охрем, від імені старців, скаржився перед в.к.л. на К. Кмітича: „у селищо, на ймя Клещевичы, одну службу у Завской волости небощык пан Михайло Павша дал и записал на болницу манастыра Печерского…, у тое, дей, селищо Криштоф *уступаеть ся и дан на себе берет, и людем церковным кривды и шкоды чынит* (курсив наш – Д. В.)”. Доказом служив лист в.к.л. в якому написано: „…иж Павша пришедшы перед нас, то нам, господарю, поведил, што ж одну службу людей своих властных у Завской волости, на ймя Клещевичи, дал и записал на болницу манастыра Печерского, как жо мы на его чоломбитье, подле его устного сознанья, тые люди, на тую болницу записаные, листом нашим потвердили на вечность”.

---

[3] Слід зауважити, що ця стаття відрізняється від наступних підтверджуючих привілеїв. У ній мова йде лише про церковних людей: 1) 1.09.1529 – „В церковные люди и в земли, и во вси доходы и приходы нам не вступати ся” [32, 190]; 2) 24.10.1529 – „Напервей, церквам Божыим, в церковные люди и в земли, и во вси доходы и приходы нам не вступати ся” [33, 325]. Ф. Шабульдо висловив припущення, що ця норма відноситься до „…перших угод київського боярства із литовськими князями часів Гедиміна і Ольгерда” [119, 81-82].

Криштоф відповів, що його зять хоч і дав те село, але відповідного запису не лишив і до того ж сина не мав. Врешті Сигізмунд I Старий разом із панами-радою „тых старцов болницких манастыра Печырского про том листе нашым зоставили”, оскільки „ач-колвек Павша запису свого на тые люди тым старцом не дал и в тот час сына в себе не мел, однак, хотя бы и запись дал, а нам бы того не объявил, тогды бы тот запис его не мял держан быть, *бо то ест вислуга его, а не отчизна* (курсив наш – Д. В.), нижли он по своей доброй воли, пришедшы перед нас, и то нам, господарю, обьявил иж тые люди Клещевичы у Завской волости на тую болницу дал и записал, и мы то, водле его устного сознанья и на чоломбитье его, поведили тым старцом листом нашим на вечность” [33, 251-252]. Отже, бачимо, що дана судова справа підтверджує, з однієї сторони, недоторканість церковних володінь, а з другої – право шляхти на вільне розпорядження своїми вислугами[4].

Відчуження нерухомості відбувалось тільки за ухвалою суду. Так, 25 червня 1503 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик повідомив Овруцького намісника князя Григорія Борисовича Глинського про своє рішення у справі старця овруцького Василя Михалкевича. Останній скаржився, що намісник Овруцький віддав своєму „чоловікові” його отчину – землю Кончаковську, котру тримав стрий. Оскільки останній не мав дітей, то в.к.л. своїм привілеєм підтвердив право володіння за В. Михалкевичем, а лист цей Г. Глинський забрав. Тому Олександр Ягеллончик писав: „приказуем тобі (Г. Глинському – Д. В.), абы тему чловеку не казал в те земли вступатися и лист абы ему (В. Михалкевичу – Д. В.) наш тот отдал конечно; нехай бы он ныне те земли держал, водлуг первой нашей данины, а нам з оней службу служит” [12, 35-36].

Маєтки особи, яка мали сплатити судовий шраф, не конфісковувались, а залишались дружині і дітям. Вирок залежав від ступеня правопорушення. Однак, виняток становило майно злодія („татя”) – „…а коли возможен заплатити (злодій – Д. В.), ино исцу заплатити татиным именем, а лицо на двор” [26, 240-241].

---

[4] М. Грушевський припустився помилки, вважаючи вислуги не шляхетськими [52, 67]. Це пов’язано з тим, що вчений покликався на М. Ясінського, який вважав Київський привілей не шляхетським, а всестановим [129, 87].

Поки що нами не виявлено відповідних судових справ, які відбулись на Київщині. Однак, в кінці липня – на початку серпня 1496 р. троцький тіун Здан Войткович присудив штраф 15 кіп грошей Яцьку Носутковичу та його брату Довкгиру на користь Якуба Кунцевича „…за *татбу* (курсив наш – Д. В.) за пчолы, и тот суд свой господару е.м., великому князю, отказал, и господарь е.м. подлуг суду Зданова казал ему то на них отправити дворянину своему Лаврину Юреву сыну Мезыковича” [2, 119].

Отчини і вислуги представників київської шляхти, вислужені у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда Кейстутовича, Казимира Ягеллончика та Олександра Ягеллончика, підлягали підтвердженню з боку Сигізмунда I Старого. 23 червня 1499 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик, „…вбачивши вірныи службы и шляхетне вроженого княжати Костентина Ивановича Острозского вышшого гетмана великого князьства литовского старости бряславского и звенигородского в тот час будучого…, ему имене наше Звягол зо всими его приселки в повіте киевском…, дали есмо ласкаве черес сес наш лист даем и записуем” [18, 117][5]. Цей привілей був підтверджений Сигізмундом I 26 грудня 1507 р.: „Ино мы выслухавши того привилья брата нашого Алесандра короля его милости, при том таки есмо его зоставили, а к тому, з особливое ласки нашое, дозволяем ему и дозволи есмо в том его именьи Звягли замок справити, и место садити, и торг во всякую неделю мети и ярмарок в каждый год на Св. Дмитрия день” [6, 32]. Аналогічно 6 квітня 1510 р. було задоволено прохання волинських землян Сенька і Федора Богдановичів Сербинових про підтвердження права володіння селом Юревичі у Мозирському повіті, котре ще отримав від Свидригайла їхній дід Богдан Сербин [26, 346].

Маємо також справи, у яких згадуються ще надання в. к. л. Вітовта. 25 серпня 1484 р. до Казимира Ягеллончика і панів-ради звернувся князь Семен Іванович Володимирович. Він вимагав вирішити справу між ним та

[5] В цьому відношенні цікавим є наступний момент: в. к. л. de jure не мав права надавати місто Київської землі особі, „не київського походження”, оскільки, згідно привілею, володар зобов’язувався „городки киевские…кияном будем давати, кому ся будет годити” [26, 241]. Очевидно, далися взнаки заслуги К. Острозького перед державою.

кобринським князем Іваном Семеновичем щодо маєтків свого покійного дядька, князя Андрія Володимировича. Князь Іван сказав: „…тые именья князю Андрею подавалъ князь великій Витовтъ, а жоне моей внуче князя Андрееві, тые именья близки”. Позивач навів інший аргумент: „ижъ дей отцы ихъ были недільны, а то имъ была отчина тые именья”. Проте вирок був таким: „И мы о том *досмотревшы и доведавшися, ижъ тые именья князю Андрею Володимеровичу данье великого князя Витовта* (курсив наш – Д. В.) и держалъ тые именья князь Андрей, ажъ до смерти, а по смерти его, кнегиня его держала тежъ ажъ до смерти, а впоминанья никоторого о тые именья не бявало ему ни отъ брата его князя Ивана, ни отъ его детей, ажъ до тыхъ местъ, коли ужо понялъ князь Иванъ кобринский внуку князя Андрееву (бо князь Иванъ Володимеровичъ свои именья мелъ опришныи), – и досмотревши о томъ, присудили есмо: тые именья, Айну, а Могилную, а Словенескъ, а Илемьницу, а Полоное, кнегини Ивановой Семеновича Кобринского, кнегини Федьце, внуце князя Андрея Володимеровича, вечно, съ всимъ тымъ, што къ тымъ именьям здавна слушаетъ, по тому, какъ держалъ небожьчикъ князь Андрей Володимеровичъ…” [5, 105]. Як бачимо, справа вирішилась на користь кобринського князя. З грамоти нам залишилось невідомим, яким чином йому вдалося довести свою правоту: чи показати оригінальну грамоту Вітовта, чи при допомозі свідків. 29 липня 1514 р. Сигізмунд I Старий грамотою Київському Пустинському Миколаївському монастирю підтвердив право володіння селом Княжичі та озером за Дніпром у відповідності з привілеями Казимира та Олександра [6, 116]. Апеляція до Вітовтових „листів” згадується також у жалуванній підтверджувальній грамоті 2 липня 1511 р. Київському митрополиту Йосипу і православним єпископам Литовським і Руським. Господар стверджував, що приводом до підтвердження стала наявність аналогічних документів, починаючи від Вітовта: „клали (митрополит Йосип, єпископи, староста Луцький, Брацлавський і Вінницький, маршалок Волинської землі князь Костянтин Острозький. – Д. В.) перед нами (Сигізмундом I Старим. – Д. В.) *листы предка нашого в. к. Витовта* (курсив

наш. – Д. В.), и щастное памяти отца нашого Казимера, и брата нашого Олександра, короля и великих князей их милости…” [6, 81-83].

Однак були і інші справи, коли право володіння маєтком, який був наданий нібито Казимиром Ягеллончиком, підтверджувалось на користь іншої особи. Так, 24 липня 1496 р. в. к. л. Олександром Ягеллончиком був виданий вирок у справі дворянина Сенка Володкевича Мстиславця із князем Іваном Дашковичем Глинським стосовно маєтку Гостомль. Сенко повідомив, що вислужив у короля Казимира в київському повіті маєток Гостомль, а князь Іван у свою чергу випросив той маєток у в. к. л. Олександра без його відома, оскільки не мав листів від останнього. Обвинувачуваний відповів, що Сенко маєток отримав від Полоцького намісника, пана Юрія Пацевича, коли той тримав від короля Київ, а відповідних листів від короля не отримав. Дворянин, навпаки, підтвердив отримання такого листа, але він „згинулъ”. Для розв’язання суперечки вирішено було запитати у Юрія Пацевича. Він зізнався про надання маєтку С. Володкевичу: „…далъ былъ Сенку Володкевичу *безъ воли короля е. м.* (курсив наш – Д. В.)”. Тому і вирок був відповідним: „И мы, о том досмотревши, коли Сенко листу отца нашого на то не мелъ, а п. Юрей Пацевич далъ был ему тое именіе Гостомльъ *без воли отца нашого, короля е. м.* (курсив наш – Д. В.), присудили есмо тое именіе Гостомль князю Ивану Дашковичу Глинському по тому, какъ перво есмо ему тое именіе дали; нехай он тое именіе держитъ, а нам с того служит” [2, 147].

Великий князь литовський, як свідчить привілей, також мав підтвердити надання київських князів Олександра (Олелька) і Семена, але тільки після попереднього ознайомлення із їхніми відповідними листами, і це вже вважалося наданням самого володаря. Достеменних підтвердних привілеїв часу Сигізмунда І Старого, у яких би згадувались надання згаданих київських князів, нами поки що не знайдено. Але можемо припустити, що таких документів могло й не бути, оскільки ця норма привілею діяла вже за Олександра Ягеллончика і, ймовірно, імена Олександра і Семена вже не вписувались Сигізмундом в підтверджуючу грамоту. Для прикладу наведемо декілька документів. 21 липня

1495 р. в. к. л. Олександр підтвердив путивльському наміснику Богдану Федоровичу Глинському „села в Кіевском повете, у-в Олевской волости, на имя Бобровое, а в Завской волости Голубіев, а в Черкассах Родивоново…, по тому, как князь Олелко и князь Семен отцу его подавали…” [5, 151]. 2 жовтня 1498 р. господар видав повторний привілей, оскільки попередній згорів під час пожежі у Києві, вчиненої татарами [5, 178-179][6]. Доля цих маєтків вирішилась у 1512 р., коли Сигізмунд I Старий, повідомивши князя Михайла Мстиславського та його братів князів Федора і Богдана Жеславських про смерть у московському полоні їхнього зятя князя Богдана Глинського, писав: „…мы во вси его именья, которые у Кіевском повіте и инде где кольвек будут в повітех замков и дворов наших, казали есмо на нас ся ув’язати, к замку нашому Кіевскому, воеводі Кіевскому пану Юрью” [6, 100]. Слід зауважити, що існує привілей київського князя Семена Олександровича своєму слузі Ієремії Шашці від 12 червня 1459 р. на землі, городища й урочища в Київській землі [12, 19-20][7]. Але за браком джерел ми не можемо з’ясувати чи підтверджувався він пізніше володарями Литовської держави.

Дещо інша ситуація із судовими справами. В окремих з них знаходимо відгуки щодо надань Олександра та Семена. Так, в останній третині XV ст. до Казимира Ягеллончика із позовом на князів Василя та Андрія Звягельських звернулася княгиня Марія Трабська із вимогою повернути їй отчинний маєток Остер, котрий тримав її батько-небіжчик князь Митько Сєкіра ще часів великих князів литовських Вітовта і Сигізмунда Кейстутовича, а також навколишні села, які здавна належали до того маєтку, але київські князі Олелько та Семен роздали різним особам: архімандриту Печерському – Чернін; боярам, слугам, сокольничим і татарам київським – Боденьківці, Виполозово, Носово, Рожни, Літьковичі, Світилновичі. Василь та Андрій наголошували на тому, що Остер, батько Марії, отримав від князя Олелька. На жаль, нам невідомий подальший

[6] Цікаво, що для підтвердження Б. Глинський представив лише два документи (адже попередня дарча грамота була знищена у полум’ї): „листы наши (господарчі. – Д. В.), што на нас князь Богдан (Глинський. – Д. В.) выслужил и теж купчий лист, што половину Жукиня купил з нашим призволеньем”.

[7] Правда, текст документу викликає певні сумніви щодо автентичності вказаного привілею.

розгляд справи, оскільки пошкоджений сам документ, а маємо лише вирок: „И мы (Казимир Ягеллончик і пани-рада – Д. В.) о том досмотревшы и, по близкости, тое именье Остръ со всим, как они держали, и тые села и селища выше писаные, которые будуть издавна слухали и тягнули къ тому именью къ Остру, што держал отец еї, князь Митько Секира, за великого князя Витовта и Жикгимонта, присудили есмо кнегини Марьє, тое именье Остръ все и тые села и селища, со всим што здавна къ тому именью слухало, как держал отец еї, князь Митько Секира” [5, 98]. Ймовірно, княгині вдалося знайти свідків, котрі змогли довести правдивість слів Марії і, таким чином, справа вирішилась на її користь.

Розглянемо іншу судову справу. 24 квітня 1494 р. Олександр Ягеллончик видав вирок у справі між боярами київськими Іваном Петровичем та його двоюрідним братом Кузьмою Івашковичем. Перший скаржився, що їхні батьки вислужили у князя Олелька Володимировича два маєтки, Тоганче і Товаров, і „…после того они стояли у праве о тые две именія и о трете именіе, отчину ихъ, на имя Григоревъ, передъ паномъ Мартиномъ Гаштолтовичемъ, какъ отъ отца нашого, короля е. м. (Казимира Ягеллончика – Д. В.), Кіев держал, и панъ Мартинъ высылалъ тамъ ихъ тыми имени делити князя Федора Глинського, а боярина Кіевского Ерша, и они там выездили и тыми имени, вислугою и именіем отчинным, на полы ихъ поделили; Ивашку Григоровичу досталося Товаров, а Ивашку Петровичу Тоганче, а пан Мартынъ подлуг тыхъ дельчихъ делу Кузьмину отцу Ивашку и листъ свой судовый далъ на то и тыми разы он тый *листъ князя Олельковы* (курсив наш – Д. В.) и листъ пана Мартыновъ перед нами указывалъ. И мы тымъ листом порозумевшы, тую дельницу, именіе Товаровъ и половину именія ихъ отчинного Григорева Кузьме Ивашковичу присудили есмо подлуг первого делу пана Мартинова, а тому Ивашку Петровичу въ то вжо ненадобе уступатися” [2, 42-43].

У вироку від 14 вересня 1503 р. теж зустрічаємо посилання на надання київського князя Олександра Володимировича. Так, у канцелярії Олександра Ягеллончика князь Семен Олександрович Чарторийський скаржився на боярина Богуша Петковича „што жъ он не хочетъ ему служити зъ именіемъ своим,

которое жъ маетъ в Логойску, на имя Колодязы”. Богуш відповів, „ижъ отецъ его Петко выслужил тое именіе еще на *князи Олександре Володимеровичи* (курсив наш – Д. В.)”. Семен Чарторийський продовжив обвинувачення і повідомив: „который дей мелъ твердости листъ отецъ мой, князь Александро на именія свои и теж на тое именіе его (Богуша – Д. В.), тыи дей вси листы ховывалъ у его отца и он (Богуш – Д. В.) дей тых листов, тыми разы маючи ихъ въ себе, не хочете мне отдати”. Боярин відповів, що ні про які листи нічого не знає і не чув. Тоді князь почав вимагати „ижъ бы онъ зъ жоною и зъ сестрою своею въ томъ ему право поднесъ… И Богуш зъ жоною и зъ сестрою своею на тотъ рокъ положоный, который мы имъ положили, *на томъ присягають* (курсив наш – Д. В.). И мы (Олександр Ягеллончик – Д. В.), того досмотревшы, тое именіе Колодязы Богушу есмо присудили, а князю Семену въ то вже не казали есмо вступатися…” [3, 141-142]. Таким чином бачимо ще одну яскраву ілюстрацію підтвердження надання одного із попередніх київських володарів.

Вислуги, які підтвердив Сигізмунд I Старий, дозволялось продати, обміняти, подарувати або віддати на церкву, але зі згоди великого князя литовського [64, 606]. Ілюстрацією служить купівельна грамота королівського перекладача Солтана Альбієвича від 13 серпня 1508 р.: „По Бозе и господари нашем великом короли Жикгимонте, за докладом государя моего пана Юрья Михайловича Монтовтовича, воеводы Кіевского, и его милости с призволеньем, я Солтан Альбіевич, толмач господарьскый…продал есми землю бортную, мою вірную у господаря *выслугу, што есми выслужил у короля Казимира и у его милости сына у короля Олександра* (курсив наш – Д. В.) … Матвею, ігумену обители святого Николы, и всім старцем Пустыньского манастыря тепере в том манастыри живущим и напотом будучим в пустынці святого Николы, яже есть у Кіеві… А взял есми за тую землю чотыриста коп грошей; а для того есми дешевлей продал им, помагаючи души своїй и родителем своим” [7, 36-37]. Впадає в очі, на наш погляд, те, що підтвердженню з боку в. к. л. підлягали як отчини, так і вислуги. Проте вільно розпоряджатися київська шляхта могла лише останніми. Також не зовсім зрозумілим є бажання Сигізмунда вважати своїм

надання київських князів Олександра та Семена. Можливо, тому, щоб підкреслити припинення київської князівської династії?.. Оскільки в наступних підтвердженнях, через 20 років, така приписка вже відсутня [129, 162]. Крім цього, шляхта отримала додаткову преференцію: київський воєвода та його наступники не мали права посилати в їх маєтки своїх урядовців для збору медового мита із пасік та бортних земель, а також направляти до їхніх маєтків військові загони.

Якщо на суді особа визнавалась державним злочинцем, то її маєтки конфісковувались (з привілею невідомо тільки на чию користь[8]), а сама вона страчувалась. Приводом до обвинувачення в державній зраді могли бути злочини і проти володаря, і проти держави. Так, 10 квітня 1508 р. Сигізмунд I Старий задовольнив прохання пана Сенька Полозовича і дав йому в отчину маєтки „небожчика князя Василевых Дашковича…, которые после его спали *на зрадець нашых* (курсив наш – Д. В.) князеи Львовичов Глинських”: в Київському повіті Гостомляни, в Житомирському – Ставок, в Овруцькому– Глядковичі [26, 252]. Трохи більше ніж через місяць князь Юрій Іванович Дубровицький „…бил нам (Сигізмунду – Д. В.) чолом … и просил в нас тых сел в Киевском повете у Волевской волости, которые держал *зрадца наш* (курсив наш – Д. В.) князь Иван Глинский, на имя Каменое а Боровое, што ему достали ся были после князя Богдана Федоровича”. Великий князь литовський підтвердив чолобитну: „…естли будем кому иному первеи сего тых имени не отдали. А ввязати его в то послали есмо дворанина нашого Кочановского” [26, 255]. 29 червня 1508 р. господар пожалував князю Федору Івановичу

---

[8] Як свідчать джерела, очевидно на користь великого князя. Наприклад, 19 березня 1497 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик надав привілей київським боярам Дебру Калениковичу, Михайлу Гагіну, Федору Голенчичу і Кунцу Сенковичу на маєтки у Київському та Путивльському повітах Музець, Милолубль, Оскол, Ядріївці і Берково. Вони повідомили, що дядько їхніх дружин князь Роман Яголдаєвич мав одну дочку, котра була дружиною князя Юрія Борисовича В’яземського, і князь Роман записав їй свої вищеназвані отчині маєтки. Оскільки Юрій В’яземський із жінкою виїхали до Москви, маєтки перейшли до великого князя. Тому і бояри просили володаря віддати ті маєтності „по близкости жонъ их”. В зв’язку з цим Олександр Ягеллончик вказані маєтки „…по близкости жонъ ихъ дали чоторымъ имъ по делницамъ вечно, со всим по тому, какъ князь Роман держалъ, и што к тым именіямъ здавна прислухало, и ихъ жонам, и ихъ детемъ, и потом будучимъ ихъ щадкомъ” [2, 131-132].

Корецькому село Сутани в Олевській волості Київського повіту, яке тримав „…*зрадца наш* (курсив наш – Д. В.) Иван Глинскій” [6, 44-45]. Отже, маєтки держаних зрадників конфісковувались і надавались іншим представникам шляхетського стану, які залишались вірними господарю [85, 199]. При цьому члени сім’ї, як правило, не несли відповідальності за злочин чоловіка або батька. Зокрема, „після страти Михайла Олельковича та Івана Гольшанського за спробу державного перевороту їхня рідня не зазнала жодних переслідувань” [107, 131-133].

В разі смерті чоловіка, його майно залишалось дружині і дітям. 16 червня 1446 р. князь Андрій Володимирович, перебуваючи у Києво-Печерському монастирі, склав заповіт згідно з яким в разі його смерті дружина Марія, діти Гліб та Овдотя успадковували його маєтки, вислужені у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда та Казимира – Словенськ, Могильне, Камінне, Логожеськ і Лемніці [12, 10-12; 5, 59].

Вдова розпоряджалась, а не володіла, маєтком небіжчика[9]; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям. Яскравим прикладом служить справа між київським боярином Данилом Дєдковичем та дочкою Степана Мушатича Анастасією. Спочатку 13 жовтня 1497 р. Данило отримав від в. к. л. Олександра привілей, у преамбулі якого вказувалось, що Данило одружився з дружиною київського боярина Степана Мушатича Марією, у якої було від Степана двоє дітей – син і дочка, котрі померли. Залишилася тільки дочка Степана від першої жінки Настасія, яка служила княгині Семена Олельковича Пінській. Чолобитчик просив Олександра Ягеллончика дати йому маєтки, які тримав Степан Мушатич – Кучуков, Ладижичі, Теремці, Бєлки та ін. Резолюцію володаря була такою: „Ино мы, не хотячи быти по близкости Степановое дочки первое жоны от тых именей отдалити, а казали есмо ему с тою Степановою дочкою первое жоны зъеднатися, и он ся з нею поеднал и выправу еи с тых именей дал и долги отца ее поплатил, и много деи накладов на тые именія

[9] Заміжня жінка в XVI – XVII ст. також „мала необмежене право придбавати будь якого роду рухоме й нерухоме майно, сама могла його дарувати, продавати, закладати, вступати в зобов’язання, вести судові позови” [84, 62].

наложил, а она ему всих тых именей и селец вышей писаних, што отец ее держал, вырекла ся, и запись свой ему на то дала, и тот ее запись перед нами вказывал. Ино коли ся она ему вырекла и запись свой ему дала, и мы вси тые имения вышей писанные, з ласки нашое, дали Данилу Дедковичу вечно и непорушно ему, и его жоне, и потом будучим их щадков…как Степан Мушатич держал” [2, 138-139]. Однак цим справа не вирішилась. Через півтора року, 17 січня 1499 р., Анастасія скаржилась на Данила, „штож он понял мачоху ее и по той мачосе держит уси именя, отчину ее, на имя Кучуков, а Ладыжичы, а Белки и иные селища, штож к тым именіям прислухают”. Дєдкович віповів, що ці маєтки своєї жінки тримає „штож есми поплатил многія пенязи долги отца твоего (Настасії – Д. В.), и много пенязей есмо своих на тые именя наложил, и над то ты змовила ся зо мною и всих тых именей мне поступилася и взяла еси у мене выправу вено тридацать гривень, и на то ми еси лист свій дала”. У відповідності з цим листом в. к. л. Олександр підтвердив Д. Дєдковичу вічним правом згадані маєтки [3, 1].

Загалом же справа розв’язалась так. Анастасія та Данило перед Олександром Ягеллончиком „межи собою вступили в еднаніе и зъеднавшия…то взъявили: штож Дедко тых всих именей вышеписаных поступился тои отчичце, Степановой дочці Настасіи, и того острова, што приискалася к тым именіям под князем Григорем Глинським, и на то ей лист свой дал нижли она за накладом Дедков, што он наложил на тые именя, мает ему дати сто коп грошей и тридцять коп грошей и в тых пенязех тые именя Дедко мает держати во всем подлуг едननаня и листу их, как же ся они сами межи собою поеднали, дотоле, поки она ему тые пенязи отложит; и как она тые пенязи вышейписаные Дедку отдаст на рок, тогды она тые свои именя вси мает держати вечно со всим по тому, как дед и отец ее держал; а Дедку и его детем в тые именя вжо ся ненадобе вступати” [3, 1]. Отже, Анастасія отримала право повернути собі отчині маєтки після сплати 130 кіп грошей, бо ці маєтки були власністю її батька, котрі, згідно уставної

грамоти, мали належати їй[10]. Разом з тим, з першого документу не зрозумілим виглядає рішення в.к.л. Олександра надати нерухомість Семена Мушатича на вічне володіння Данилу. Очевидно, це було можливим тільки через неповноліття Анастасії.

Чоловік мав право записати жінці лише гроші в еквівалентній вартості 1/3 маєтку, а все майно записувати заборонялось. За відсутності дітей, маєток успадковували найближчі родичі небіжчика. З цього приводу 23 серпня 1518 р. у великокнязівській канцелярії був виданий судовий вирок земянці київській Суриновій Духні. Вона разом із своїми дітьми скаржилась, що пан Сенюшко Романович тримав маєтки отчині свого рідного брата, а її батька, пана Волчка Романовича, – половину с. Виступовичів, половину с. Ілінців, половину с. Шепеличів, половину с. Дмитровичі, а також села Мерилін, Рокитну, Ольшаничі та двох чоловік в с. Солтаєві. Шепеличі Сенюшко записав на церкву Пречистої Богоматері Печерської Київської у 60-ти копах грошей. Після смерті пана Сенюшка всі ці маєтки „пришли были *по близкости* (курсив наш – Д. В.) на братанича ее, Ивашка Михайловича”. Останній не будучи „увязаним”, тобто не маючи юридичного права володіння цими маєтками, помираючи, записав своїй матері окремі їхні частини, „а к тому иншые именя, отчину свою, *а их близкость* (курсив наш – Д. В.)”. Його мати, Михайлова, з братом своїм паном Семеном, старостою Овруцьким, ті маєтки взяли собі, а Суринову з дітьми „*по близкости* (курсив наш – Д. В.) не хотять тых именей допустить”.

Для з’ясування правдивості слів земянки Суринової в. к. л. створив слідчу комісію у складі маршалка земського, державця Слонимського, пана Яна Миколайовича, підскарбія земського, старости Ковенського, пана Авраама Йозефовича та писаря королівського, державця Перевальського, пана Копотя Васьковича. Вони вислухали спочатку Семена Полозовича, який повідомив, що його сестра доручила йому говорити за себе у суді і дала відповідний лист. Однак Овруцький староста нічого суттєвого не повідомив, а лише показав

[10] Дещо схожу норму зустрічаємо у Руській Правді: „Аже будуть двою мужю дети, а одиное матери, то онем своего отця задниця, а онем свого” [16, 115].

тестамент Івана Михайловича. Потім були опитані інші київські земяни Яцько Єлець та Криштоф Кмітич, котрі зізнались, що Суринова з дітьми „*к тым именіям близшая* (курсив наш – Д. В.), а по ней и они близкие и ести бы ей з детьми не было, тогды тые имения мели прийти на них”. В зв’язку з цими свідченнями Сигізмунд I Старий „в том есмо Сурыновою з детьми правою знашли и тые вси именія верху писане пана Сенюшковы ей з детьми присудили, а Михайловой вже не казали в тые именія ничым вступати ся, нижли Михайлова мает на тых имениях, на которых муж ее оставил, *сидети на вдовьем столцы до живота свого* (курсив наш – Д. В.), а Суриновая з детьми в тые имения до живота ее ни во что не мает ся уступати”. Також Суринова повідомила, „штож по смерти того брата ее, Михайла, тот братанич ее Ивашко мел з нею дел в имени материзном, на имя Оверцоч, а в Сельцы, на штож и свідоме давала, иж Михайлова то держит по сыну своему, *а муж ее на том оставил* (курсив наш – Д. В.), против чогож пан Семен одпору не чинил и николи Михайло ей, жоны своей на том не оставил, того она ко *вдовему столу не мает мети* (курсив наш – Д. В.) и тую дельницу Івашкову, материзну Сурыновой з детьми есмо присудили”.

Отже з’ясувалось, що материзні маєтки пані Суринової Оверцоч та Сельцо не належать пані Михайловій на правах вдови. Також стало відомо про неправильність оформлення заповіту Іваном Михайловичем, котрий „*неслушным обычаем вышей третей части именей* (курсив наш – Д. В.) в том тестаменте матце своей одписал”. Врешті обидві сторони узгодились між собою в усній формі перед в.к.л: „…иж Суриновая з детьми своими поступила Михайловой половину именія Выступовичов на вечность, что держал муж ее, которую ж половину Выступовичов вольна Михайлова отдати и продати и кому хотячи, або на церков Божою одписати, а иншие вси именія, что держал муж ее Михайло, отчину и материзну его по животе мает Суриновая з детьми держати со всим, а тот запис неслушный казали есмо содрати и на то дали есмо Суриновой из детьми ей сес наш лист судовый, под нашою печатю и тыбы (київський воєвода Андрій Немирович – Д. В.) ей в тые именія казал увязати” [19, 175-176].

Норма „третизни” діяла й щодо продажу маєтків [49, 10; 134, 125]. Підтвердження цьому знаходимо у вироку Яцьку Мезинцю від 13 травня 1494 р. На суді у великокнязівській канцелярії київський земянин Кузьма Григорович скаржився на звягельського намісника Яцька Мезинця, що той тримає острів Конячий дядька його Івана Ковилинського. Намісник відповів, що острів він купив у Івана за шість кіп грошей. Тому і справу виграв Я. Мезинець: „И мы того досмотревши, тотъ островъ Конячій Яцку Мезинцу есьмо присудили, бо дядко можетъ отъ братаничовъ своихъ и отъ сестренцовъ *трет*ію *часть именія своего продати* (курсив наш – Д. В.), кому бы хотелъ, а то еще меншій, нижли третія часть, как же и самъ Кузьма тотъ передъ нами вызналъ: нехай Мезинъ тотъ островъ держитъ подлугъ купленицы своеи, а ему въ то вже ненадобе уступатися” [2, 45].

При відсутності найближчих родичів, маєток переходив у власність великого князя литовського[11]. І останній, як свідчать джерела, ним розпоряджався. Наприклад, 18 травня 1495 р. Олександр Ягеллончик, вислухавши прохання Микити, „штож он перво служил наместнику Черкаському, пану Кмите Александровичу, а потом в Черкасах понял удову с именем, на имя Федковую Рачковича, *а к тому деи именію ближних никого нет* (курсив наш – Д. В.), и просил нас, абыхмо ему дозволили тое именіе держати, а нам с него служити”, видав відповідний привілей – „*Ино коли к тому именію нет близьких никого* (курсив наш – Д. В.), и мы ему дозволили тое именіе держати…” [2, 70]. В 1503 р. Черкаський намісник Сенько Полозович дав в.к.л. список речей, забраних у черкаських козаків, після їх смерті, оскільки, читаємо в документі. „*…как же того обычай есть, тыи отумертые речи, хто ближнего не мает, и приходять на наместника Черкаского*[12] (курсив наш – Д. В.); двадцять и чотыри локти сукна роздавал есмы слугам на однараких, а камене все и перла дал есмы самому господару, великому королю, у руки” [3, 113]. Вказана

[11] На думку М. Кразаускайте ця норма була „перейнята із раніших привілеїв і не представляла нічого нового” [147, 46].
[12] Мається на увазі, що потім намісник передає майно господарю. Це підтверджує наступна частина документу.

норма мала юридичну силу тільки тоді, коли не був складений заповіт. Якщо він був, доля усього майна померлого вирішувалась відповідно до його останньої волі. Правда, як свідчать джерела, письмовий документ не завжди був потрібен. 29 квітня 1506 р. Олександр Ягеллончик грамотою державці Бельському та Утенському князю Михайлу Глинському надав право розпорядитися рухомим і нерухомим майном померлого близько 1505 р. [161, 44] київського воєводи князя Дмитра Путятича. Причиною стало те, що останній ще за життя просив М. Глинського, „аж бы он был у-в опеканьи всим именьям и речам его, как же частокрот и нас о том напоминал, абыхмо дозволили ему, с порученья его, князю Михайлу именьям его и всими речами опекатися; *а к тому теж отходя с сего света, того умыслу своего не отменил и в порученьи именья и речи свои ему зоставил* (курсив наш – Д. В.)”. Оскільки Д. Путятич „отходячи с сего світа, тестамента не зделал и жадное памяти не вчинил по своей души и теж по души родителей своих”, М. Глинський роздав данників і гроші від продажу рухомого майна православним монастирям і церквам, частина грошей була заплачена за викуп полонених „з поганських рук” [5, 369-371]. Отже, як бачимо, доля майна небіжчика вирішилась без заповіту. Проте, функцію тестаменту виконувало *„порученье”* Д. Путятича, ймовірно у письмовій формі. А М. Глинський розпорядився ввіреним майном на свій розсуд.

Також були випадки, коли маєтки за заповітом переходили у володіння третіх осіб навіть при наявності найближчих родичів. 24 грудня 1512 р. князь Януш Сангушко разом із дружиною Анастасією повідомляв у відступній грамоті Дерманському монастирю, що його тесть купив у князя Юрія Васильовича Жаславського отчизну його с. Белашів за 30 кіп грошей. Помираючи, він записав той маєток у грошах до церкви Св. Трійці Дерманського монастиря з умовою: якщо хтось із ближніх князя Юрія захоче забрати у церкви маєток, то має повернути 30 кіп грошей. Далі князь Я. Сангушко писав: „Ино теперячи и я с жоною моею, *подлуг записи тестя моего, небожчика пана Семена Олизаровича* (курсив наш. – Д. В.), в тое именье не вступаем, мает то таки в тых пенязех к церкви Божей держано быти…; а за тые пенязе (гроші, які могли заплатити діти

князя Юрія Васильовича, в разі повернення собі маєтку. – Д. В.) мають поминати душу небожчика тестя моего и предков его” [6, 109-110].

Князі, пани та бояри литовські[13], які тримали маєтки в Київській землі, зобов’язані були відбувати земську службу разом із місцевими жителями. Так, 20 жовтня 1492 р. в. к. л. Олександр пожалував дворянину господарському Суріну село в Київському повіті Соколовичі „…со всим, потому, что здавна к тому селу слухало, а нам с того служил” [1, 95]. У судовому порядку в. к. л. Олександр 16 січня 1499 р. підтвердив право володіння містами Слуцьком та Копилем слуцькому князю Семену Михайловичу Олельковичу і той „…службу земскую мает нам заступовати по давному” [5, 185-187]. Те саме просив у литовського володаря черкаський земянин Гринько Васкевич. Він повідомив, що одружився із вдовою земянина звенигородського Федька Васькевича (очевидно, брат чолобитника), а разом з нею йому досталися отчина і вислуга небіжчика – селища Міхлієво, Орловичі, Лінчинці. Оскільки того Федька „...*tatarowie ubili na naszej służbie* (курсив наш – Д. В.), a naśledków gdy ku temu nikogo nie masz...”, то Гринько і просив в. к. л. надати йому грамоту на право володіння згаданими селищами. Олександр Ягеллончик задовольнив прохання 12 квітня 1499 р. зауваживши: „*A nam z tego służbę ziemska służy* (курсив наш – Д. В.)” [12, 33]. Цікавим, на наш погляд, є те, що господар „не забув” записати у грамоті необхідність відбування земської служби, перебуваючи на якій трагічно загинув Ф. Васькевич. Іншим привілеєм, від 3 грудня 1506 р., Сигізмунд I Старий дав Філіпу Вірменину „…селищо пустовское в Киевском повете Белогородского десятку на имя Лисаново, вечно ему, его жоне и их детям, со всим, што к тому селищу здавна прислухало. А поведал, што ж деи с того селища служба конная бывала” [26, 167]. Тобто, Філіп зобов’язаний був відбувати кінну службу. „Десять человек, на конях с паном воєводою кіевским” мав виставляти Києво-

[13] На думку Н. Яковенко, „підкреслене у київській грамоті протиставлення „киян” представникам інших земель, які ототожнюються з ширшим поняттям „чужоземці” відповідної статі привілею 1447 р. (*ст. 14*), свідчить про стабільніше, ніж в інших регіонах Великого князівства, почуття удільної відособленості місцевих феодалів, підкреслюючи характерні риси автономічного політичного розвитку Київщини” [122, 47].

Печерський монастир у відповідності із королівською жалуваною грамотою [6, 140].

Також джерела фіксують випадки звільнення від земської повинності. Так, 19 лютого 1450 р. київський князь Олелько, надаючи своєму слузі Ларіону Валевському статус боярина, звільнив його від служби, але із певними зауваженнями: „nie trzeba iemu nam z slugami służbę służyc... służyc iemu służbę z boiary” [11, 3]. 5 березня 1509 р. Іван Полозович за власним проханням був звільнений до смерті від земської служби з маєтків, які тримав у Київщині: „…а с киевъскихъ именеи казали есмо ему (І. Полозовичу. – Д. В.) слугами своими служъбу служыти подълугъ нынешнее ухвалы земъское. И твоя бы милость (київський воєвода. – Д. В.) в тои служъбе киевъской и его самого не нагабалъ, бо есмо вызъволили его отъ тое служъбы до его жывота, а по его жывоте дети его сами головами своими мають с киевъских именеи службу нашу заступовати” [26, 314]. Кількість прикладів можна збільшити [30, 163].

Таким чином, з наведених прикладів реалізації артикулів Київської уставної грамоти видно, що в тексті джерел майже не зустрічаємо посилань на обласний привілей. Однак співставлення його змісту із вироками судових справ, підтвердними привілеями та іншими документами дає усі підстави стверджувати що обласний привілей мав практичне застосування і не носив лише символічного значення.

2.2. Судовий процес Київської землі у відповідності з уставною земською грамотою.

Чи не найбільш повно і змістовно в обласних привілеях Київщини представлені норми, пов'язані із системою судочинства та судовим процесом. У ІІ розділі ми частково розглянули їх. Тепер же прокоментуємо їх більш детально. Оскільки в привілеях статті не систематизовані за розділами, то для зручності ми зробили такий умовний розподіл:

1) **Загальні принципи судочинства:**

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати. **Ст. 3.** Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.	**Ст. 2.** А без права людеи намъ не казнити ани губити, ани именеи не отнимати. **Ст. 3.** А коли которыи завинить што, ино, осадив, право што вкажет, виноватого того по его вине казнити.	**Ст. 2.** А без права людей намъ не казнити ани губити, а именей не отнимати. **Ст. 3.** А коли который завинить што, ино, осадив, право што въкажеть, виноватого по его вине казнити.
Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпитъ.	**Ст. 5.** А хто будеть какъ заслужилъ, тотъ тое и вътерпитъ.	**Ст. 5.** А хто будеть какъ заслужылъ, тотъ тое и вътерпитъ.
Ст. 14. А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в тои вине взятии и отпустити.	**Ст. 14. А** коли проступить боярынъ, ино воеводе нашому осудивъ и за паруку дати, до нас отъложити, мы пакъ будемъ волни в тои вине взяти и отъпустити.	**Ст. 14. А** коли проступить боярин, ино воеводе нашому, осудив и за паруку дати до нас отложыти, мы пакъ будемъ волни в тои вине взяти и отпустити.
Ст. 37. А хто бы не	**Ст. 37**. А хто бы не	**Ст. 37**. А хто бы, не

вступая у право перед нашим воеводою и отозвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а призвавшы их обеюх сутяжцовъ перед собою и дати имъ рок подобныи перед нами имъ стати. А которыи бы з них на тот рок перед нами къ праву не стал, выменяя службы нашое або, Боже уховаи, немоцы, а отволокая правом, тогды воевода нашъ маетъ моцно перед собою его къ праву поставити без кажъдого отзываня перед насъ, и справедливост тому вчинить на обе стороне [26, 240-242].	уступая в право перед нашимъ воеводою и отозвалъ ся до нас, господара, того пустити перед нас, а призвавши ихъ обеюхъ сутяжихъ перед себе и дати имъ рок подобъныи перед нами стати. А которыи бы с нихъ на тот рокъ перед нами не сталъ выименяя служъбы нашое албо, Боже вховаи, немоцы, а отволокая правомъ, тогды воевода нашъ маеть моцъно его перед собою ку праву поставити без кожъдого отъзыванья перед насъ, и справедливость маеть то-му вчинити на конецъ.	вступая въ право перед нашимъ воеводою, отзвал ся до нас, господаря, того пустити перед нас, а призвавъши ихъ, обеюх сутяжыхъ, перед себе, и дати имъ рок подобъный перед нами стати. А который бы з нихъ на тот рокъ перед нами не сталъ, выймяняя служъбы на-шое албо, въховай Боже, немоцы, отволокая пра-вомъ, тогды воевода нашъ маеть моцно его перед собою ку праву поставити без кождого отъзыванья передъ насъ и справедъливость тому маеть въчынити нако-нецъ.
	Ст. 45 А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воєводи – Д. В.) судити ани радити, суди-ти тыхъ людеи господ-дарем ихъ,	**Ст. 45** А людей их, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они (київські воєводи – Д. В.) судити ани рядити, суди-ти тыхъ людеи господ-дарем их,

	хто кому служить [32, 188-191].	хто кому служыть [33, 325-327].

Як бачимо, статті 2, 3, 5, 37 майже повністю ідентичні, за винятком окремих текстологічних правок. **Привілей забороняв без суду („права”) саджати до в’язниці, страчувати та конфісковувати маєтки**. Наведемо декілька прикладів.

Саме необґрунтованість ув’язнення дала підстави архімандриту Києво-Печерського монастиря Вассіану подати чолобитну королеві Сигізмунду I Старому зі скаргою на київського воєводу Юрія Монтовтовича[14]. „…Какъ мя твоей милости господарю моему (Сигізмунду – Д. В.) *обмовили некоторые мои непріятели, не по моим делом*[15] (курсив наш – Д. В.), – читаємо в документі, – и твоя милость послалъ дворянина Янчинского Волынца до пана Юрья Монтовтовича, воеводы Кіевского; и пан Юрьи, воєвода Кіевский, с тым дворянином твоей милости Янчинскимъ *мене поимали, и въ двои желіза поимавши всадили, и ограбили вси мои статки въ манастыри и въ городе* (курсив наш – Д. В.)”. Тому архімандрит, „сидячи въ нятстве” послав до короля свого слугу. В зв’язку з цим, Сигізмунд I Старий наказав його „выпустити Якубу Монтовтовичу, и … грабежи поотдавати”. Вассіана дійсно звільнили з-під ув’язнення. Однак цим справа не завершилась. „А пани Юрьевая, – повідомляє далі у чолобитній архімандрит, – побравши мои статки и поехала до Вильни, а мне моихъ статковъ ничого не отдала; а панъ Якубъ Монтовтовичъ пограбилъ у слуги моего коробью, а въ коробьи было річей на тридцять копъ грошей”. Чолобитник поїхав до Вільно до володаря, де його „…поймалъ Янъ Скиндеръ и посадилъ въ нятство у двои желіза; и што былъ есми привезъ твоей милости господарю моему, и Янъ Скиндеръ все тое собі побрал и мои статочки”. Врешті Вассіан просив: „И твоя бы милость, господарь нашъ милостивый, змиловался, Бога ради веліл мене передъ собою поставити, свого богомольца, што быхъ

[14] Прізвище воєводи дає підстави датувати чолобитну 1507-1508 рр., оскільки саме в цей час Ю. Монтовтович перебував на посаді київського воєводи [161, 66].
[15] Як бачимо, ніякого судового засідання не було.

болшей того не сгинул” [6, 58-59]. Ймовірно, після розгляду справи архімандрита Києво-Печерського монастиря звільнили із в’язниці.

Стосовно **конфіскації маєтків**, то цікавою є справа дворянина Холецького Михайловича із намісником Мозирським Михайлом Гагіним (25 лютого 1504 р.). Перший повідомив Олександра Ягеллончика, що отримав від нього корчму в Мозирі терміном на один рік, а намісник „…кривды ему чинилъ и две корчмы своихъ маетъ въ Мозыри безъ нашого дозволенья”. Господар наказав розглянути позов маршалку, наміснику Мерецькому і Утенському князю Михайлу Львовичу (Глинському). Після завершення справи останній повідомив в. к. л про її зміст й рішення: „…Михайло (Гагін – Д. В.) созналъ ся, ижъ тые корчмы мелъ въ городе въ Мозыре для гостей, слугъ своихъ. Ино мы Михайлу Сасину приказали *подъ виною нашою, под сту рубли грошей* (курсив наш – Д. В.), аж бы вжо через то въ Мозыре корчмъ своїх не мелъ, нижли Холецкій один маетъ корчму свою держати въ Мозыре подлугъ данины и листу нашого” [3, 143]. Тобто, намісник отримав попередження і в разі не дотримання рішення суду повинен був сплатити штраф 100 руб. Легкість покарання, на наш погляд, пояснюється посадою Михайла Гагіна. Інакше все могло б закінчитись конфіскацією нерухомості, у цьому випадку „корчмъ”.

Міра покарання встановлювалась судом і залежала від міри вини обвинувачуваного. Щодо цього цікавим є рішення короля Сигізмунда І Старого від 10 серпня 1520 р. стосовно скарги панів Стефана, Івана та інших братів Гриневичів-Яцьковських на київського воєводу Андрія Немировича. Пани скаржились, що він силою (gwałtowne) забрав їхні землі, млин на р. Горинь та здійснив наїзд на маєтки Петковський та Бартна поблизу Овруча і забрав їхнє рухоме майно, „ktorzy na pięć tysięcy kop pieniędzy litewskich sobie szacowali, iako ten pozew szerzey w sobie obmawia” [12, 53]. Станіслав Ростовський, представляючи на суді воєводу, повідомив „że ten grunt krolewszczyna, a *niemiał czym dowodzić*” (курсив наш – Д. В.), а Стефан та Іван „*pokazali* (курсив наш – Д. В.), że to dobra ziemie dzedziczne” [12, 54]. Справа закінчилась на користь панів Гриневичів-Яцьковських, оскільки „dowiedli, ze te grunta y młyn własnosć

ich iest” [12, 54][16]. А. Немирович, „iako nienalężycie wpierającego się w te grunta, *winnym bydz uznajemy* (курсив наш – Д. В.) y nakazujemy, aby pan Niemirycz żadney przeszkody panom Hryniewiczom Jackowskim, iako w ich własnyh dziedzietwie, nie czynil; co się zaś dotycze poczynienia szkod, co sobie mienią bydz na pięć tysięc kop pieniędzy litewskich panowie Hryniewiczowie Jackowscy, wolne im prawo w sądzie należnym zostawujemu ninieyszym dekretom naszym...” [12, 54]. Тобто, воєводі було заборонено втручатися в маєтки панів, а стосовно грошової компенсації в п’ять тис. кіп грошей, то Гриневичі-Яцковські отримали даним декретом право додатково звернутися до суду для вирішення цього питання. Таким чином, незважаючи на вину А. Немировича, сплата штрафу відкладалась на невизначений термін. Пояснити це можна, на наш погляд, великою сумою відшкодування.

Розглянемо інший випадок. 27 листопада 1528 р. у великокнязівській канцелярії вирішувався позов татарина Банко Кенкевича на марківського війта Куноша. Він його звинуватив у тому, „ижъ онъ, пришодши на реку, где они перед тым рыбу на себе ловивали, двухъ сынов его збил из реки выгналъ, и их поимал, и ограбил, „с которо жъ, дей, бою один сынъ мой вмеръ”. Війт відповів, що діяв згідно з наказом марківського намісника, „а …ихъ не билъ, а сын, дей, его не с того бою вмеръ, нижли съ форобы свое, съ черленое немоцы”. Для доказу своєї правоти татарин залучив свідків, котрі в суді заявили: „И мы, дей, пришли з нимъ до того войта и видели есмо, иж в него седять два сына Кенковича зъбиты а зранены, и Банко Кенкевич пыталъ: „За што еси сынов моих поималъ и так збилъ, и змордовалъ”. И он поведил: „Ям их казал поймати и збити за тую причыну, иж в реце рыбу ловили”, – ино один сын Банковъ с того бою вмер”. В зв’язку з цим король присудив Куношу штраф за убитого в розмірі сто кіп грошей, „какъ которому шляхтичу, а за другого сына его ранного дванадъцат рублевъ грошей безчестья…” [33, 272]. Таким чином, татарину вдалося через суд отримати грошову компенсацію за убитого сина. Наведений

[16] Правда, у грамоті зовсім не вказується яким чином позивачі „dowiedli”, що то їхня власність.

приклад ілюструє суму, яку сплачував злочинець: за вбивство шляхтича – 100 кіп грошей, а при нанесені тілесних ушкоджень („безчестья”) – 12 руб.

Правда, були також випадки, коли справа закінчувалась „полюбовно”, тобто без судового засідання. Так, 23 лютого 1529 р. чечерський староста Федір Вишневецький та ксьондз Мартин, „не въступуючы в право, згодилися добровольне, а то тым обычаемъ: маеть князь Мартинъ, плебан вишневский, вернути князя Федору Вишневъскому кони его, которыи былъ побрал врадникъ его Громачъка, сивого а валаха рижого, лысого со всими тыми гарабурдами, с которыми кони его тыи побрано, отдати. А князь Федор маеть князю Мартину, плебану, тры чоловеки его отдати, которые былъ поймалъ со всими тыми речами, с чымъ тыхъ людей поймал” [34, 73]. Цей принцип розв’язання суперечок (jednanije) був притаманний і Короні Польській, бо сприяв скороченню витрат на судовий процес та швидшому вирішенню справи [135, 175].

Стаття 14 дозволяла наміснику (воєводі) ще до ухвалення і виконання вироку віддати підсудного на поруки і повідомити про це великого князя[17], а вже від останнього залежало стягувати чи не стягувати штраф[18]. Подібну ситуацію знаходимо у кримінальній справі 7 липня 1528 р. між бояриною господарською Богданою Янушковою із Семеном Жабою. У позові вказувалось: „Жто жъ ми кривды и кгвалъты, и грабежы великие от его самого (С. Жаби. – Д. В.) и от людей его деють… К тому теж чоловекъ его Дацухъ приказалъ ми чоловека, абых я его у домъ к пашни упустила, *и по нем поручыл* (курсив наш. – *Д. В.*), и за шкоду слюбилъ. И ямъ на его слово того чоловека у свой домъ упустила къ готовой пашни, ино тотъ чоловекъ домъ тот мой весь распродалъ и головъщыны почынилъ: такъ ми много шкоды учынилъ, якъ на 30 копъ грошей, и с того дому втекъ *за порукою того Дацуха* (курсив наш. – *Д. В.*)” [34, 46]. Очевидно,

---

[17] Є. Маховенко висловив припущення, що саме ця норма була вписана у привілей на прохання шляхти тому, „що вона не довіряла суду воєводи і боялась корупції. З цієї ж причини шляхта хотіла мати своїх представників у суді” [153, 56].

[18] М. Ясінський вважав, що це положення стосувалось виключно кримінальних справ і підтверджувало правило про не проведення суду за межами землі [129, 132]. На використання цієї норми у кримінальних справах вказав також і М. Володимирський-Буданов [50, 56].

„чоловек Дацуха” був причетний до злочинів, які перелічуються Богданою на початку скарги, але був відданий „на поруку” Дацуху, особі Семена, як це видно із джерела.

Ця стаття тісно пов’язана із так званим „вищим правом”, тобто **переведенням судової справи безпосередньо до великокнязівської канцелярії**[19], що фактично означало обмеження судової діяльності воєвод [87, 810]. Для цього воєвода зобов’язаний був особисто встановити кожній із сторін у своїй резиденції термін („рок подобный”) з’явлення до в. к. л. В разі, коли б хтось із сторін не зміг вчасно з’явитись (виняток складали земська служба або хвороба, при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто київський воєвода. Правда, процедура задекларованого механізму „переведення” не завжди дотримувалась. Вище ми вже розглянули справу київських бояр щодо маєтків Тоганче, Товаров і Григорів (24 квітня 1494 р.). Тому лише підкреслимо, що Іван Петрович подав позов до великокнязівської канцелярії на двоюрідного брата Кузьму Івашковича, вказуючи: „…*они стояли у праве о тые два именія и о трете именіе …, передъ паном Мартиномъ Гаштолтовичомъ, какъ от отца нашого, короля е. м.* (Казимира Ягеллончика – Д. В.), *Кіев держал* (курсив наш – Д. В.) [2, 42]. Очевидно приводом до перегляду справи стало не виконання вироку винесеного М. Гаштольдом. Олександр Ягеллончик суперечку розв’язав відповідно до першого „судового листа”[20].

---

[19] Досить часто розгляд судових справ великим князем литовським відбувався під час сеймів. Це давало змогу шляхті, на думку М. Максимейка, „уникнути зайвих витрат на окремі поїздки до в. к. л. спеціально заради суду …, а позовники мали більше шансів на те, що їхня справа не буде відкладена за недостатньою кількістю радників у в. к., а напроти, отримає ґрунтовний та всесторонній розгляд”. З іншої сторони, вказував далі вчений, розгляд судових справ саме на сеймах був надзвичайно обтяжливим як для господаря і панів-ради, так і для інших делегатів, оскільки „землевласники змушені були знаходитись на сеймі додатковий час, чекаючи, поки закінчаться судові справи, щоб потім перейти до тих питань, ради яких зібрались” [91, 116, 124].

[20] Право переведення судового засідання на так зване „вище право” не було лише прерогативою київської чи волинської шляхти. Такі приклади зустрічаємо і поза українськими територіями, які також були у складі ВКЛ. Так, 8 березня 1529 р. Сигізмунд І Старий із панами-радою розглянув справу боярині жмудської Ягнешки. Вона звинувачувалась у тому, що намовила челядь на вбивство свого чоловіка. На початку судове засідання провів жмудський староста, пан троцький Станіслав Кгезкгайло, котрий підтвердив перед

В іншій судовій справі знаходимо підтвердження про **встановлення терміну розгляду**. Так, в. к. л. Олександр Ягеллончик повідомляв 23 березня 1499 р. Київського воєводу Дмитра Путятича, що йому скаржились Михайло Павшич і чоловік його сестри Іван Семенович на князів Івана та Льва Полубенських „о именя, о отчину материзны ихъ, о Варевцы, а Уберновъ, а о Конотовъ”. Далі володар зазначав: „И мы перво сего о томъ неоднокротъ писывали до князя Ивана, а до князя Льва Полубенских, абы *они передъ нами къ праву стали и о том с ними росправили ся* (курсив наш – Д. В.)[21]. И они на листы и приказане наше передъ нами къ праву не хотели стати съ ними очевисто”. В зв’язку з цим Олександр Ягеллончик розпорядився: „*Ино коли они передъ нами къ праву стати не хотели* (курсив наш – Д. В.) и ты бы (Д. Путятич – Д. В.) Михайлу Павшицу а Ивашку Семеновичу въ тым именя и отчизну материзны ихъ… увязане далъ. А естли бы князю Ивану и князю Льву Полубенскимъ о том было до нихъ которое дело, и они нехай ихъ правомъ спирають, а о том со ими передъ нами очевисто мовять” [3, 12].

П. Клепатський наводить ще одну цікаву справу, пов’язану із переведенням судової справи до господаря і ролі в цьому процесі воєводи. Близько 1521 р. віленський воєвода О. Гаштольд доручив своєму слузі Ленку продати в Орді деякі „речи”. Повертаючись додому із товаром, бояриня Зубрикова в Черкасах „загамовала” всю його купівлю. Незабаром Ленко помер і його вдова розпочала

Сигізмундом: „ижъ тая Янушовая зъ зятем и своякомъ своим (обвинувачувачі – Д. В.)передо мною тое убийство на нее (Ягнешку – Д. В.) перевели челядю ее ж неволною и тежъ хлопцомъ приказным, а к тому и сама она передо мною к тому ся знала, иж зъ ее причыни мужъ ее вбит”. Натомість Ягнешка все заперечила: „И Пашъковая передъ нами мовила, ижъ она перед паномъ старостою к тому ся не признавала, а и въ праве передъ ним ся не становила, *а отзывала ся до нас, господаря* (курсив наш – Д. В.) [33, 304-305]. Таким чином, Ягнешка скористалася правом, наданим **Жмудським привілеєм 20 січня 1529 р**.: „естъли бы хто съ шляхты которое мел дело до тивуна, а тивун – до шляхтича або тивун – до тивуна, а, ставъшы перед паномъ старостою и тивуны у праве и речы з обу сторон вымовившы, а вжо бы сказанье мало выйти с права, а сторона противъ стороне, не хотячы права достояти и сказанья слухати, а *до нас бы ся в тотъ час отзывал* (курсив наш – Д. В.), тогды предся маеть на такового сказанье бытии, до нас того не отъкладаючы. *Нижли естъли бы, прыступившы к праву, а речей не мовившы, хотел хто с тивунов або с шляхты отозвати ся отъ пана старосты до нас, таковых к намъ маеть отъпущоно бытии* (курсив наш – Д. В.) [38, 42].

[21] Як бачимо, виклик на суд здійснював особисто великий князь, а не воєвода. Можливо, попередній розгляд справи уже здійснив Д. Путятич, однак за браком джерел нам це невідомо.

судовий процес перед київським воєводою. В присутності відповідачки вона сказала: „Ты загамовала товаръ п. воеводинъ, а я его ни у-въ очи не видала; а п. воевода теперь на мене того смотритъ и у-въ ыменье мое хочеть увязатися”. В цьому відізвалися до панів-ради. Відповідно до побажань обох сторін (головним чином Зубрикової), воєвода встановив рок на день св. Іллі, під загрозою втрати права і під зарукою[22] 1000 кіп грошей на господаря і 500 кіп на воєводу. У визначений день обвинувачувана не з’явилася, тому їй був винесений заочний вирок на користь позивача, згідно з яким київський воєвода мав „ошецовавши товаръ, тую суму пенязей моцне на той Зубруковой правити и Леньковой отдати” [72, 92-93].

Така ж норма залишалась в силі і після введення у дію Першого Литовського Статуту (далі – ПЛС). 2 лютого 1536 р. маршалок, пан Олександр Солтанович подав скаргу у великокнязівську канцелярію на старосту черкаського і канівського Василя Тишкевича „штож дей он его власной земли хоромы моцно, гвалтом пожон і людей побил і к тому тивун его з людьми двох человеков пана Олександра поймавши у Гощове, збил и змучил и в нятство посажал безправно”. Досить дивним способом, як для періоду дії ПЛС, відбувся суд: „людям его (старости – Д. В.) *присудила копа* (!) (курсив наш – Д. В.) тры копы грошей на людех его Гощовских и он дей людям своим того платити не кажет”. Це і стало причиною подання позову до короля: „А так пан Олександр короля Его Милости просил, жебы тая жалоба его была записана. Ино король Его Милость розказал то для пришлого часу записати” [20, 21]. Варто зауважити, що відповідно до ПЛС „перевід” справи на „вище право” загалом заборонявся і дозволявся лише у випадку порушення письмового законодавства: „…А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогды маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых суде вказати” [37, 162].

---

[22] Зарука могла носити як охоронний характер, так і зобов’язуючий, як у цій справі [148, 123].

Стаття 45 була дописана при підтверджені привілею Сигізмундом I Старим у 1529 р.: **київська шляхта отримала право судити власних слуг** (аналогічна норма присутня і у Волинському привілеї, але вписана до привілею була ще у середині XV ст.). Незрозумілим, як на наш погляд, є питання, чому цю норму король вписав тільки у 1529 р., а не в 1507, при першому підтверджені привілею? Адже, як свідчать джерела, відозви до неї знаходимо вже в кінці XV ст. Так, 25 липня 1495 р. Олександр Ягеллончик видав грамоту наміснику черкаському Кміті Олександровичу. У ній вказувалась скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, „штож тои слуги и люди его в Черкассах живут, и ты (Кміта – Д. В.) дей тые *слуги и люди его судишь а радишь, и выны и пересуды на них берешь: ино ведь мы на то вам право нашо дали, всей земли Кіевской, што врядник ниш не мает слуг и людей князьских и панских и боярских ни судити, ни радити, а ни вин и ни пересудов на них брати* (курсив наш – Д. В.); нижли, коли з нашим человеком пригодиться князскому або панскому чоловеку, а любо боярскому право мети, ино тогды вряднику нашому судити его человека з его судьею: а коли будет наш человек винен, ино з него нам вина; а коли князскій або панскій чоловек, а любо боярскій чоловек будет винен, ино вина тому чій чоловек. – Про то пріказуем тобе, аж-бы еси слуг и людей его ни судил, ни радил, и вин и пересудов на них не брал, *подлуг права вашого, што есмо вам дали, всей земли Кіевской* (курсив наш – Д. В.)” [5, 152]. Ймовірно, в. к. л. сплутав „право землі Волинської”[23] із ”*правом всей земли Кіевской”*, або грамота промовляє про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягеллончика. Проте з іншого боку у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказується, що ст. 48 (як і ще 11, котрі Сигізмунд добавив у порівняні з привілеєм 1507 р.) надана „зъ щедрободливости нашое господаръское” [32, 190]. Таким чином, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

---

[23] Оскільки у привілеї волинська шляхта отримала право судити своїх людей і брати з них вини: „Старосте и наместъником нашымъ вины и заруки на ихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати и людеи ихъ не судити и не рядити, судити имъ самымъ люди свои и вины братии кажъдому съ своего чоловека [32, 102].

Отже, як показують наведені вище справи, загальні принципи судочинства, задекларовані у Київському привілеї, діяли на практиці.

2) „Принцип презумпції невинуватості”.

Основу цього „принципу” складають такі статті уставних грамот:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
Ст. 4. „А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити” [26, 240].	**Ст. 4.** „А хто кого обадить а любо объмовить, таино ли явъно ли, ино того ни одною виною не казнити, ни нятствомъ, ани шиею, олижъ поставити его на явъномъ суде хрестияньскомъ, который вадить, и того на кого важено, досмотрев межи ними, право вчинити” [32, 188].	**Ст. 4.** „А хто кого обадить а любо объмовить – таино ли, явно ли, ино того ни одною виною не казнити: ни нятствомъ, ни шыею, олиж поставити его на явъномъ суде хрестянъскомъ, который вадить, и того, на кого важено, досмотревъ межы ними, право учынити; а хто будеть какъ заслужылъб тотъ тое и вътерпить” [33, 325].

Особу, котру звинуватили таємно або публічно, заборонялось ув’язнювати та страчувати. Натомість обидві строни зобов’язані були з’явитися до суду і саме тут вирішити усі спірні питання. Тобто, передбачалось заслуховування справи від обох сторін. Для прикладу наведемо декілька справ. У виданій королем Сигізмундом I Старим Уставі Мозирській волості вказувалось на присутність у суді обох сторін: „Смотрели есмо того дела. *Стояли перед нами очевисто, жаловали намъ люди нашы мещане и вся волость Мозырская на наместника мозырского пана Андрее Немировича* (курсив наш. – Д. В.), штожъ

бы им кривды делалъ и новины уводилъ…” [4, 144]. Аналогічний запис був 9 травня 1528 р. у вироку Федору Мамчичу із київським воєводою Андрієм Немировичем щодо палацу Каспаришки з людьми і землями в Контяжинському повіті: „Смотрели есмо того дела с паны радами нашыми, стояли перед нами очевисто, жаловал нам дворянин наш Федор Демидовичъ Мамчыча на воеводу киевъского, державцу свислоцкого, пана Андрея Якубовича Немировича…” [33, 224-225]. Такою самою залишалась судова процедура і у суперечках, коли однією із сторін була особа-іноземець. Так, в 1496 р. великий князь московський Іван Васильович через своїх послів просив в. л. л. Олександра вирішити справу свого купця Гридька Возила із київськими митниками Семеном Полозою та Михайлом Цибуліним, які ніби-то „стретили ихъ (російських купців – Д. В.) судно за шестьдесять верстъ до Києва, а самих их не повестили съ собою, да смотрели у них рухляди без них, со многими людми, да тут внихъ и судно потопили … тогды в него (Гридька Возила – Д. В.) пропало кипа съ шодковою рухлядю. А в той кипе было, сказываеть, рухляди на трыста рублевъ грошей и на пятънадъцат рублевъ грошей” [25, 115]. У своїй відповіді литовський володар вказав: „…тое дело вжо было передъ его милостью, *тотъ купец великого князя Грыдко стоял очевисто перед его милостю з митники киевскими* (курсив наш. – Д. В.), о том деле шыроко передъ его милостю мовили и одного доводу не вчинил на мытников, аж бы ему от них тая шкода сталася. И господаръ нашъ подлуг того и конецъ межы ними вчынил, а тот купец на них не доискалъся” [25, 115]. Таким чином, за відсутністю доказів справу виграли Семен Полоза та Михайло Цибулін.

Вказаний принцип, як свідчать джерела, діяв не тільки на території Київщини. Наприклад, 23 квітня 1529 р. Сигізмундом I Старим розглядалась справа Матея Абрамовича із Станіславом Войтковичем. Перший повідомив про те, „…што ж дей, он (С. Войткович. – Д. В.) мене зрадцою зовет, а он не ест жадный зрайца, и хочу ся того справити”. У відповідь обвинувачений сказав: „Правда есть, штом его звал здрайцою, то звал и теперь зову”. И мы (Сигізмунд. – Д. В.) его спытали, чым то хочеш перевести. И он рек: „Забил он хоружого

Момуля”. Матей виправдовувався: „Мне о том был суд перед князем воеводою, его милостью Троцким, также мя звав здрайцою и не перевел, и побрал у свои уста.” Після цього володар держави спитав пана Станіслава: „…мает ли што иньшое мовити, кого он зрадил, господаря ли, листы ль фальшовал[24]. И он иного не поведил, ани перевел”. Разом з тим, С. Войткович подав зустрічний позов на М. Абрамовича: „што, дей, есми не беспечон горла своего”. В результаті справа вирішилась так: „И мы (Сигізмунд. – Д. В.) для их упокою на обе стороны заруку положили – сто рублев грошей на господаря. Не мает один одному ни ганити, ани словом, ни рукою сегати, а который бы с того выступил, тот мает заплатити господару сто рублев грошей” [34, 87]. Таким чином, на судовому процесі були присутні обидві сторони. Також маємо яскраве свідчення переводу справи на „вище право” та нагадування про заборону самостійно „имати” євреїв, які були спіймані із фальшивими грошима.

3) Особиста відповідальність.

Київська уставна грамота – одна із небагатьох грамот, у якій була задекларована особиста відповідальність[25], тобто покаранню підлягав виключно злочинець відповідно до міри своєї вини, а дружина і діти вважались невинними[26].

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 7. А которыи будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не	**Ст. 7.** А которыи будеть какую вину заслужылъ, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детеи в ыимени не	**Ст. 7.** А который будеть какую вину заслужылъ, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детеи в ыйменьи не

[24]Мова йде про відповідну статтю Привілею литовським євреям: „И теж, ижь бы мынцаре, в княжстве нашом уставлены, жидов с фальшивими пенезми, або з речами иншими, сами, через посла нашого воеводы и теж через мещан, которым-колвек обычаем, таковых имати не смели б” [5, 25]. Питання, пов’язані з даним привілеєм, частково висвітлювались в історіографії, однак щодо його автентичності думки вчених розділились [41, 178; 47; 156, 17; 158, 61; 162].

[25] Обмеження колективної відповідальності знайшло відображення і в Судебнику Казимира 1468 р. [113, 276].

[26] Правда, як буде показано нижче, існували обмеження стосовно сім’ї злодія.

рушыти. Проступит отецъ, ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен [26, 240].	рушати; проступит отецъ, ино отъца казнити, проступит сынъ, ино сына казнити, только самого того казнити, хто будеть виноват, а хто того вчастенъ [32, 288].	рушити: проступить отецъ, ино отца казнити, проступит сынъ, ино сына казнити, а отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будеть виноват, а хто того участенъ [33, 325].

Як бачимо, всі три редакції привілею майже однакові. Принципова різниця, на наш погляд, полягає у пункті щодо можливої конфіскації маєтків зловмисника. Грамота 1507 р. забороняла це робити (а жоны и детей **и** (виділено нами – Д. В.) ымени не рушыти), в інших же двох вказувалось, що відповідальності за злочин не підлягали ні дружина, ні діти „**в** (виділено нами – Д. В.) ыимени”, тобто ті, котрі у ньому мешкали. Отже, заміна однієї букви повністю змінила дану норму, принаймні текстологічно. З чим це було пов’язано? Помилка писаря малоймовірна, оскільки привілеї переписувались практично слово в слово. Можливий інший варіант, при якому Сигізмунд I Старий свідомо змінив цитовану статтю, оскільки привілей 1529 р. був виданий у зв’язку із втратою привілею 1507 р. внаслідок пожежі.

Часто вживаним в цьому артикулі є термін „казнити”. Він, на нашу думку, у цьому місці означав покарання, а не фізичну страту. Що стосується ілюстрацій цієї норми, то, відповідно до її змісту, розв’язувались практично всі судові справи, тому вважаємо недоречним сконцентровувати на цьому увагу.

4) Інститут судових виконавців – „децкие”.

Важливу роль в судовій системі ВКЛ вцілому і Київщини зокрема відігравав інститут судових виконавців – „децкие”. До кола їхніх обов’язків входило, як видно із привілеїв, притягнення обвинувачуваної особи до суду:

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
Ст. 13 А на церъковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, первеи обослати листомъ, штобы къ праву стал а любо чоловека поставил, а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чыи будет чоловек [26, 240].	**Ст. 13** А на церъковъные люди и на князские, и паньские, и боярские децъких не давати, перво обослати листомъ, штобы ку праву сталъ а любо чоловека поставилъ, а не станет ли альбо чоловека не поставит до кого дело, ино повъторе обослати, не станет ли и повторе, тогды децъкого дати а вину господаръскую осужоную заплатити, чии будеть чоловекъ [32, 288].	**Ст. 13** А на церъковные люди и на князские, и панские, и боярские децкихъ не давати, перъво обослати листомъ, штобы къ праву сталъ а любо чоловека поставилъ; а не станеть ли або чоловека не поставить, до кого дело, ино повъторе обослати, не станеть ли и повъторе, тогды децкого дати; а вину господарю осуженую заплатити, чый будеть чоловекъ [33, 325].

Згідно із змістом першої грамоти, *„децкий”* посилався після **одноразового** письмового попередження з’явитися у суд особисто або прислати замість себе уповноважену особу. Відповідно до інших двох грамот – кількість таких таких „листів” збільшилась вдвоє [52, 55]. Для прикладу приведемо справу між боярами Радунської волості, оскільки вказана норма не була властива лише Київщині, а була зафіксована в загальноземському привілеї 1447 р. [5, 76]. 22 липня 1528 р. Стась Михайлович скаржився на Павла Онцушковича: „Што ж дворанина господарского Богдана у моему дому положылъ невиннее, и тотъ дворанинъ тепер домъ мой пустошыть и травить”. Павло відповів: „*Я тебе позвы господарскими зазывал у право, и ты на позвы стати не хотелъ, и я дворанина господарского взял децким на него* (курсив наш. – Д. В.), подлуг суда

пана Януша Костевича, абы ми на нем пенези отъправилъ, што ми его милость на немъ судилъ”. Позивач це заперечив, а обвинувачуваний „шапъку поставилъ: Если, дей, я тобе позвоъ не далъ и тебе буду не звал. И Стась шапку прыставил”. Далі Павло представив у суді свідків, яких схвалив обвинувачувач, і чекав від них підтвердження своїх слів: „Дей, есьми его у Варвеце, в костеле зазывалъ на Божъе тело и позвы подалъ, а ты ся крил, не хотячы ку праву стати”. На що свідки „отказали через децкого нашого Якуба Зузанъну: „Ни знаемъ, ани ведаемъ, не ведали есьмо жадныхъ позвовъ, абы давалъ Павел Стасю”. Таким чином була встановлена неправдивість слів Павла, що означало для нього програш справи і Сигізмунд I Старий наказав йому „децкому децкованье заплатити” [34, 50].

Судовий штраф („вина”) по завершенні суду йшов на користь власника „чоловека”. Дію цієї норми ілюструє приведена вище грамота Олександра Ягеллончика наміснику Черкаському Кміті Олександровичу 25 липня 1495 р.

Варто зазначити, що з „*діцьким* пов’язувався також акт *ув’язання…,* оскільки дана процедура символізувала виключне право верховного володаря на розпорядження землею” [98, 138]. Так, в. к. л. Олександр Ягеллончик наказуючи Овруцькому наміснику Григорію Глинському у грамоті від 25 червня 1503 р. повернути овруцькому старцю Василю Михалкевичу землю Кончаковську вказав: „a uwązać go w tę ziemie posłaliśmy dworzanina naszego – Iwaszka Kryżyna” [12, 36]. 2 серпня того ж року І. Крижин виконав доручення володаря держави: „podlug listu hospodarskego, uwięzałem tego Wasila w ziemie Konczakovsko y w niwy y sianożęci pod miastem tego Owruczym...” [12, 36]. Здійснити „ув’язаючий” акт у відповідності з королівським листом від 23 листопада 1522 р. мав чорнобильський намісник Михайло Павша, оскільки в однойменному повіті Сигізмунд I Старий дав дворянину Матвію Заморену чоловіка путного Мартина Зеньковича разом із землею Кривською [30, 171].

Однак існували випадки, коли в. к. л. звільняв окремих осіб від послання *„децких”*. До категорії таких входили, зокрема, особи, у яких господар брав гроші у позику, а в заклад заставляв один із своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня

1516 р. Сигізмунд I Старий у листі до пана Юрія Юрійовича Немировича[27] вказав, що взяв у нього 600 кіп грошей литовських, „а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всими людми нашыми повету Василишского данными и тяглыми… И вжо воевода троцкии, маршалокъ нашъ дворныи, пан Григореи Станиславович Остиковича *не маетъ в тую волость децкихъ своих всылати а и врядники нашы троцкие, тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашого всылати, и доходов своих не мають правити* (курсив наш. – Д. В.)” [27, 321].

Також цією пільгою користувались митники, що пов’язувалось із недоброзичливим ставленням населення до такої категорії осіб [64, 550]. Підтвердження цьому знаходимо у грамоті великого князя Сигізмунда I Шамаку Даниловичу на двохрічну аренду київського мита. У ній господар, звертаючись до київського воєводи, князя Івана Львовича Глинського, архімандрита Печерського Васіяна, всіх князів, панів і земян Київського повіту, наказував: „… в тые два годы его самого и слугъ его, которых он там на свое место в Киеве положыть для того мыта, не судили и не рядили, *и децких своих на них не давали* (курсив наш. – Д. В.) до тых часов, поки он тамъ тое мыто нашо будеть держати, и кривдъ бы есте ему и слугамъ его ни в чомъ не чинили и во всем ему помочни были, абы мыту нашому ни в чомъ шкоды не было и плат бы нам не понижалъ ся” [26, 130; 6, 1]. Разом з тим, слід звернути увагу на те, що звільненню підлягали тільки митники-євреї. Доказом служить грамота Олександра Ягеллончика Федору Новокрещеному від 16 липня 1495 р. на аренду Путивльського мита[28], у якій жодним словом не обумовлюється така індульгенція [2, 77]. Очевидно, на нього розповсюджувались норми обласного привілею Київщини. А привілейованість евреїв пояснюється, як слушно зауважив М. Любавський, „надзвичайним умінням їх (євреїв. – Д. В.) збирати капітал та пускати його в обіг, надавати кредити тим, хто потребував грошей.

---

[27] За даними А. Бонєцького між 1511 та 1518 рр. він був кричевським намісником [138, 207].

[28] Федору „пощастило” обійняти посаду митника (котру, як правило, займали представники єврейського населення ВКЛ) в зв’язку із вигнанням євреїв з держави, котре сталося, на думку С. Бершадського, в першій половині 1495 р. [41, 255].

Цим своїм вмінням євреї і здобули собі заступництво як у господаря, так і у правлячої аристократії ... Свої обов'язки перед казною вони, зазвичай, виконували точно та сумлінно, правильно розуміючи свої переваги. Тому і господарі литовські вважали за краще мати єврея корчмаря та митника, ніж будь кого іншого" [88, 111-112].

Аналогічну індульгенцію отримали церковні люди, що не суперечить, до речі, **Ст.1** привілею: „В *церковныя люди* (курсив наш. – Д. В.), в князскии и в панскии, и в боярскии, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступати ся" [26, 240]. 14 вересня 1499 р. мстиславський князь Михайло Іванович грамотою Густинському монастирю звільнив людей, які проживали не землях монастиря, від суду і повинностей: „ино нашимъ наместникомъ и тивуном и иншымъ нашымъ урядникомъ не надобе въ тыхъ ихъ людей вступатися, ни судити, ни рядити, и никоторыхъ пошлинъ нам на тыхъ людехъ не братии, *ни децких не посылати* (курсив наш – Д. В.), ни сужбы имъ нашой никоторое не знати" [5, 201].

5) Інститут свідків.

Цій проблемі у привілеях присвячено три статті:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
Ст. 17 Такъжо хто иметь на кого сочыти, ино того сока с ним поставити; **Ст. 18** а любо слуга, добре вроженый шляхтич на пана своего што иметь сочыти а не доведетъ, ино нам того как потварцу;	**Ст. 17** Такъже хто иметь на кого гонити[29], ино того сока с нимъ поставити; **Ст. 18** альбо слуга, добре врожоныи шляхтичъ на пана своего што иметь сочити, а не доведеть, ино намъ того казнити, какъ потварцу.	**Ст. 17** Также хто иметь на кого сочити, ино того сока с нимъ поставити; **Ст. 18** албо слуга, добре врожоный шляхтич, на пана своего што иметь сочыти, а не доведеть, ино намъ того казнити, какъ потварцу.

[29] Слід читати *сочити.*

Ст. 19 а коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть, ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати [26, 241].	**Ст. 19** А коли будет чоловекъ или холопъ, или раба на господара своего сочити, ино с чоловекомъ и холопомъ, и з робою суда нетъ, а чоловека и холопа и робу, господару выдати [32, 189].	**Ст. 19** А коли будет чоловекъ или холопъ, или роба на господаря своего сочыти, ино с чоловекомъ и с холопомъ, и з робою суда нетъ; а чоловека и холопа, и робу, господару выдати [33, 326].

У випадку доносу („хто иметь на кого сочыти”[30]), ця особа („сок”) була зобов’язана підтвердити свої слова у суді. Якщо з’ясовувалась неправдивість слів доносчика, його карали „как потварцу”. Також заборонялось залежним людям („чоловекъ или холопъ, или раба”) виступати свідками у судових справах проти своїх власників, порушники видавались господареві. Подібний принцип був і в інших областях ВКЛ, зокрема Вітебській і Полоцькій. „А холопу и робе веры не няти”, – читаємо в уставних грамотах цих регіонів [5, 352; 26, 452].

У Київському привілеї 1507 р., термін „*сок*”, як стверджував Ю. Бардах, був тотожним терміну „*delator”* (доносчик). Останній був вперше вжитий у привілеї Сигізмунда Кейстутовича в 1434 р., „в якому господар зобов’язувався не карати прелатів, князів, панів, шляхту і міщан Великого князівства на підставі *delacionem manifestam vel occultam*” [132, 147]. Потім це термін був повторений у Казимирівському привілеї 1447 р. (Item quod praelati *[s],* duces, barones et nobiles ad nullius *delationem sive accusationem publicam vel occultam…* (курсив наш. – Д. В.)[31]. „Delator, – писав вчений, – це був той, хто *переводить* (свідчить або доносить. – Д. В.), а delacja ідентифікується з оскарженням, що була виражена як

[30] В цьому випадку підтримуємо міркування М. Ясінського, що термін „сочить” означає не тільки відшукувати, розшукувати, вистежувати, але й просто – порушувати справу доносом, звинуваченням, виступати проти кого-небудь приватним обвинувачувачем” [129, 190].

[31] Також, що прелатів, князів, баронів і шляхту за кожної людини обвинувачення або оскарження публічне чи таємне… [32, 48].

обмова або *вада*” [132, 147][32]. Присутність „сока” знаходимо і в Судебнику Казимира 1468 р. Він та пов’язана з ним „*просока”* згадується у 5 статтях із 25, що „свідчить про розповсюдження цього способу при розслідуванні злочинів” [113, 313].

Тепер наведемо декілька прикладів. Вище ми розглядали справу із використанням свідків (22 липня 1528 р.), тому докладно зупинятися на ній не будемо. Зразком заборони свідчення слуг, слугує судова справа 17 грудня 1528 р. між „жидом берестейським” Дуцком Михелевичем і кобринським архімандритом монастиря Св. Спаса Йосипом. Останній повідомив, що „…ижбы з его (Дуцка. – Д. В.) направы слуги его покрали церковь Св. Спаса в Кобрине и там немалую суму золотых и пенязей, и иных церковных речей его взяли, *и доводил того на него, и ставил по сведоцтву слугу ж его ж, который перед тым в него служил, на ймя Иванка* (курсив наш. – Д. В.), ижьбы тот слуга и з иньшими слугами его там был, и тот церковный скарб и, его побравши, до него принесли, и в дому его делилися”. Тобто, Д. Михелевич був звинувачений в організації розбійницького нападу на церкву Св. Спаса у Кобрині, а свідками у справі виступили його колишні слуги. У відповідь єврей все заперечив і послався на загальний привілей, у якому: в разі обвинувачення християнином жида, останній мав право боронити свою честь очисною присягою [5, 23-24]. Після цієї заяви архімандрит відразу визнав свою неправоту і „...от присяги его (Дуцка. – Д. В.) вызволил”. В результаті Д. Михелевич був виправданий: „как жо мы (Сигізмунд І. – Д. В.) з их милости, радами нашими, тому порозумевши, кгды ж Дуцко выводил ся того злого вчинку, который на него словен…, и над то хотел, водле привилья своего жидовского, себе очистити и на том присягнути, а тот архимандрит никоторого иньшого на то доводу не мел, *також хотел того на него доводити слугою ж его, што ж ест реч неслушная, абы мел слуга на пана своего светчити* (курсив наш. – Д. В.), а потом он жо сам Дуцка с тое

[32] Історик наводить наступний переклад латинського варіанту привілею: „иж на жадного чоловека *обмову* або *ваду* явною або таемною господар не будет карать помовеных…”.

присяги вызволил, знашли есмо жыда Дуцка в том правого” [33, 276]. Отже, архімандрит вирішив припинити суд через відсутність свідків.

Іншим цікавим прикладом щодо фальшивого свідчення служить справа 7 травня 1529 р. Суддями, котрі діяли „з розказанья господарського”, виступили королівський маршалок, державця волковийський Матей Янович, тивун і підконюший віленський, конюший троцький Шимко Мацкович та Богдан Довкгирдович. Боярин Ейшишської волості Петро Суморок Обольчанин скаржився на чоловіка тієї ж волості Сенька Івашкевича „о томъ, „што жъ, дей, мелъ есьми право з бояриномъ господарскимъ, ейшышъскимъ, зъ Юхномъ Мицевичомъ, о два чоловеки. А такъ тотъ Сенько Ивашковичъ былъ межы нас светъком и светъчылъ, иж бы тыи два чоловеки: Павелъ а Томъкели, были синове Ромейкове, а люди непохожыи жоны Юхновы, а то суть люди вольныи, а синове Янелевы, не Ромейковы. *А такъ, я ему верыти не хочу, бо лихо светъчылъ* (курсив наш. – Д. В.) А за его сведецтвом несправедливым от мене тыи два чоловеки отсужоны и навезку на мне тому Юхну на тыи люди присудили”. Сенько відповів: „Я какъ светъчылъ, то есми гораздъ светъчылъ, иж тотъ Павелъ и Томъкелисъ-сынове Ромейковы, а не Янелевы. И маю на себе иншыхъ светъковъ, который добре ведають, иж тыи два чоловеки – сынове Ромейковы а люди Юхновы жоны непохожыи”, – и шапку поставилъ на том. И суморокъ шапку прыставилъ”.

Після цього судді відправили діцького, „служебника нашого” Василя опитати тих свідків, а Петру і Сеньку наказали „абы напередъ до тыхъ светковъ ни один з них не ездилъ, але бы ехали оба з децкимъ”. По виконанню доручення Василь розповів про свою поїздку. Спершу Суморок відмовився їхати і залишився у Вільно. Далі приведемо повний текст розповіді діцького, оскільки у ній побачимо один із методів фальсифікації і підкупу свідків. „И кгды, дей, я приеду тамъ, и знашолъ есьми Суморока, аж он от светъков едеть. И ямъ почалъ пытати: „Сумороче, где светъки”, – и он ми указал светъков у березнику. Потомъ, кгды светки передо мною стали и хотели сознати справедливость, *и Суморок почал имъ говорити по-литовъский передо мною и просилъ, их* (курсив

наш. – Д. В.)[33]: **„Для Бога не выдайте мя, а што есьми вамъ обецалъ то дам, а вас в том не выдамъ”** (виділено нами. – Д. В.). *И я, видячы несправедливость Суморокову, тых светъковъ есьми не пыталъ* (курсив наш. – Д. В.)”. И Суморокъ рекъ: „ Ты, децкий, поехалъ еси до светъков, мне не кажучы ся, а светъковъ я перед тобою не просилъ”[34]. И Васко, децкий, шапку ставилъ з рубля грошей до людей добрыхъ, перед которыми Суморока до светъковъ з собою звалъ, а он не ехал. И Суморокъ шапки не прыставилъ. И Васко шапъку другий раз ставилъ до бояр, которые в тотъ час были, коли Суморокъ светков просилъ и там его у светъковъ знашолъ. И Суморокъ шапки не приставилъ. И мы, убачывшы то, знашли есьмо того Сенька Ивашковича правого, а Суморокъ на немъ ничого не доискалъ ся” [34, 89-90]. Таким чином, Петро програв судову справу через спробу підкупу свідків, які мали надати неправдиву інформацію.

Наведений документ показує дію 25-ї статті привілею на практиці, що фіксує один із методів підтвердження правдивості слів або вирішення суперечки – **„выдачъка”**, який супроводжувався „ставленням шапки”.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
Ст. 25 А о выдачъку, коли ся обадва выдадут и оба шапъками вергуть, ино то выдачка; а один ся выдасть а другии ся не выдасть, то не выдачка [26, 241].	**Ст. 25** А о выдавъку, коли ся оба выдадуть и оба шапками вергнуть, ино то выдавъка, а один ся выдасть а другии ся не выдаст, то не выдавка [32, 189].	**Ст. 25** А выдавку, коли ся оба выдадуть и оба шапками веръгнуть, ино то выдавка, а один ся выдасть, а другии ся не выдасть, то не выдавка [33, 276].

Варто зауважити, що цей звичай, згідно із дослідженням А. Яковліва, зафіксований в пам’ятках чеського права і носив назву **„Vdánie”.** Він вживався у справах земельних та проіснував у Чехії до кінця XIV ст. **„Vdánie”** складалось із того, що обидві сторони, ставши на спірній землі, позивач – *правою*, а позваний

[33] Очевидно думаючи, що „децкий” не розуміє по-литовськи.
[34] Тобто, Петро намагався „викрутитись”, мовляв „децкий” не кликав його їхати до світків.

– *лівою* ногою, починали спір таким чином: перший, звертаючись до суду, проголошував своє право на землю або на винагородження шкоди, заподіяні на цій землі; другий йому заперечував, заявляючи про своє самостійне право і на доказ своїх слів – **„вдавав”** (виділено у А. Яковліва), тобто закладався на 300 пенязів, потім на 600, 900 і, нарешті, **„вдавав”** (виділено у А. Яковліва) „na ohřeb” (одна із форм закладу). На думку вченого, **„выдачъка”** Київської уставної грамоти походить від слова „видати” і навіть по формі наближається до чеського **„Vdánie”** [124, 63-67].

6) „Грабіж безправний”.

Ст. 36 регулювала відносини, пов’язані із „шляхетським наїздом”. Вона вперше була приписана Сигізмундом I Старим при підтвердженні Київського привілею у 1507 р. [126, 286] і, відповідно, була відсутньою у грамотах Казимира та Олександра Ягеллончика. Приводом до цього стала скарга київської шляхти, яка зафіксована в документі: „ижбы имъ новины уводили врядники нашы, воеводы киевъские: …на имене их слугъ своих насылають и без каждого права грабять их самих и людей их…” [26, 241]. У привілеї зазначений артикул має такий вигляд:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
Ст. 36 А о грабежы безъправные такъ вставляемъ: коли бы ся которыи княз або пан а любо чоловекъ нашъ пожаловалъ нашому воеводе на князя або пана, або на боярина киевъского, **ино ему обослати его листомъ** (виділено нами. – Д. В.), абы перед ним къ праву	**Ст. 36** А о грабежи безправъные такъ уставляемъ: коли бы ся которыи княз або панъ, або чоловекъ нашъ пожаловалъ нашому воеводе на князя або пана, альбо на боярина киевъского, **ино ему обослати листомъ по двакротъ** (виділено нами. – Д. В.), абы перед	**Ст. 36** А о грабежы безправные такъ уставляемъ: коли бы ся который княз або панъ, або чоловекъ нашъ пожаловалъ нашому воеводе на князя або на пана, або на боярина киевъского, **ино ему обослати листомъ по двакроть** (виділено нами. – Д. В.), абы перед

стал; а пак ли бы на лист его не стал, ино послати децкого и поставити къ праву, и седшы зъ князи и зъ бояры киевъскими того досмотрети, и хто в томъ останеть винен, на виноватом суженое отъправити [26, 242].	ним ку праву сталъ, а пак ли бъ на листы его не сталъ, ино третии раз послати децъкого и поставити ку праву, и седши с князи и паны, и бояры киевъскими, того досмотрет, и хто в томъ зостанеть винен, на виноватом сужоное отправити [32, 190].	нимъ сталъ, а пак ли бы на листы его не стал, ино третий разъ послати децкого и поставити къ праву и, седши со князи и паны, и бояры киевскими, того досмотрети: и хто в томъ останеть виненъ, на виноватомъ сужоное отправити [33, 326].

Це положення мало відношення, як бачимо з джерела, до кримінального права і застосовувалось у випадку скоєння грабежу, який міг відбуватись також у формі „наїзду”. При подачі скарги потерпілою стороною воєводі, урядник своїм листом до обвинувачуваного зобов’язував його з’явитися до суду (у привілеях 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом)[35]. Коли той не з’являвся у суді, посилався „децкий”. Потім відбувався суд, на якому разом з воєводою були присутні представники київської шляхти („князи и бояры киевъские”), головна роль яких полягала у визначенні та тлумаченні норм звичаєвого права в скрутних випадках. Також одноособовий суд воєводи не стосувався шляхти Чорнобиля [65, 13]. Винний, згідно привілею, сплачував штраф. Дана стаття, зазначав М. Любавський, вказувала на те, що „київський воєвода зовсім не був рівноправним з намісниками пригородів правителем… Загалом він здійснював вищий суд у Київській землі, наприклад щодо розверстки повинностей між декількома волостями, по позовам великих землевласників, князів і панів, один на одного тощо” [87, 236-237]. Йому заперечував Ф. Леонтович. На його думку, компетенція воєводи саме у таких

[35] Збільшення попереджувальних „листів” у цій статті було прямо пов’язане із статею 13, яка стосувалась послання „децких” (див. вище).

справах зовсім не означала, „що ці справи ввірялися йому, як адміністративному „главі і старшині” цілої землі, котрий прийняв функції колишнього удільного князя і, подібно до останнього, мав у своєму розпорядженні, як „вищої інстанції”, намісників пригородніх, великих волосних і повітових землевласників. В основі всіх подібних випадків, безсумнівно, лежить система особистих „наказів”, які давались тимчасово на дані випадки” [85, 191]. Такого висновку вчений дотримувався тому, що заперечував висновки М. Любавського щодо єдності Київщини після ліквідації в ній уділу.

Реальних справ, котрі якнайповніше б відображали застосовування цієї статті, нами поки що не виявлено. Проте маємо окремі свідчення, що „наїзд” міг відбуватись у відповідності до київського права. Так, І. Данилович наводить судову справу 1507 р. між київськими міщанами, яку розв’язував Сигізмунд І Старий. Криводея скаржився на Громику, пишучи: „Ośmik[36] jego kijowski ograbił mię bezwinnie”, на що останній відповів, що „ Ośmik grabił go o zastawę, **stosowno do kijowskiego prawa** (виділено автором. – Д. В.), i nawet dowod nań o tę zastawę i grabież cznił w Kijowie, przed panamy kijowskiemy” [21, 276]. Як бачимо, відповідач стверджував, що грабіж здійснювався згідно з умовами застави „стосовно до київського права” і ця справа вже розглядалась перед паними київськими. Що саме мав на увазі Громика під „київським правом” з тексту невідомо. Можемо тільки припустити, що мова йде про неписані норми звичаєвого права, оскільки в привілеї 1507 р. немає жодних даних про можливість здійснення узаконеного „грабежу”.

Також опосередкованим прикладом служить вже згадана вище судова справа між київським воєводою А. Немировичем та дворянином господарським Ф. Мамчичем. Так, останній повідомив, що отримав від княгині Олени, дружини в. к. л. Олександра Ягеллончика, двір Каспаришки Контяжинського повіту з людьми та землями. „*И тых, дей, людей,* – читаємо далі у скарзі, – *один*

[36] В обласних привілеях Київщини „осьмник” не зустрічається. Проаналізувавши привілеї Київським міщанам 1494 та 1499 рр. П. Клепатський встановив, що до його компетенції входило: „спостереження за моральною поведінкою населення, збір рибного мита, суд за дрібну кражу на березі, за побої між жінками і т.п.” [72, 96, 348; 5, 145, 194].

чоловекъ, на ймя Роман Пупъштевичъ, згибъ (курсив наш. – Д. В.), на которой жо, дей, земли посадил былъ он прихожого чоловека. И пан, дей, воевода киевский, тую землю с тым чоловеком в нас собе под нимъ упросилъ, – на што ж вказывал перед нами привилей-потверженье королевое, ее милости, Олены, в котором жо привили тот чоловекъ, Романъ на ймя, стоить выписан. Ино пан воевода жадного отпору тому не дал…". Саме через наявність у Федора привілею від княгині Олени справа вирішилась на його користь: „кгды тот Федор привилей – потверженье невестки нашое на то в себе маеть, намъ ся не толко привилевъ, але и паперных листов нашых без причыны не годить ся ламать, знашли есмо того Федора в том правого…, *а пан воевода киевский, панъ Андрей Якубовичъ Немировича, не маеть через то в тую землю ничымъ ся въступати* (курсив наш. – Д. В.)" [33, 225].

Подібні справи порушувались і в інших регіонах ВКЛ. Так, 20 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий наказував підскарбію земському Богушу Боговитиновичу встановити справедливість князю Тимофію Пузині у справі з князями Андрієм Сангушком, Семеном Одинцевичем та Іваном Полубенським, оскільки „перво сего до них писали есмо под зарукою, под тисячу копами грошей, ажбы они кгвалтовъ и грабежовъ, и наездок ему не делали и в пущу посполитую не забороняли ездить, и сеножатей его не отнимали. И они не дбаючи о листы и заруки, предся кривды ему болшии поделали… А штося они похваляют ещо, на его землях жито жати, и для того послали есмо дворанина Якуба Михайловича (очевидно, він виконував функцію *„децкого". – Д. В.*), приказуючи под зарукою другою, подъ тисячю копами грошей, ажбы они на томъ поли его жит и ярин не жали" [19, 263]. У вироку іншої справи між панею Якубовою Довойновича з маршалком Яном Стецьковичем 26 листопада 1522 р. вказувалась не лише сума штрафу, яку мав сплатити останній за вчинений „наїзд", але й спосіб його виплати: „И мы (Сигізмунд I Старий. – Д. В.) паней Якубовой в том за номъ жедали, абы тые вси речи отпустила, а в него за то взела пятьсот копъ грошей… И роки есмо тым пятмасот копам грошей положили, на который пан Стецко маеть пенязи заплатити: первый рок – на Боже нароженье прыйдучое мел ей

дати двесте коп грошей; а на Святого Ивана день, што будеть по сем Велицэдни – сто коп грошей; а двесте коп грошей маеть дати на Боже нароженье, которое-то будеть индыкта второгонатцать”. В разі несвоєчасних виплат п. Якубова отримала право „…с-у враду замкового увезати ся у-в ыменье его Рогово и держати до тых часов, поки бы ей пенязи были заплачоны” [33, 62]. Таким чином, маршалок мав сплатити впродовж наступного року 500 кіп грошей штрафу. Такою була плата за пробачення п. Якубової – *„абы тые вси речи отпустила”* – за вчинені шкоди.

7) „Татьба”

До кримінального права мають відношення і статті, що стосувалися способу покарання злодія („татя”). Саме ця проблема докладно з’ясована в одній із публікацій І. Старостіною [111, 122-127]. У привілеях це положення регулювалося однією статтею:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А тежъ што в кого вкрадеть а доищуть ся тое татбы, а татьба будет велика, не взможеть того заплатити, ино татя на виселицу; а к жоне будеть носил, а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми; а што вкрал, то господарю вернути в кого вкрадено; а коли възможеть заплатити, ино исъцу заплатити	А тать, што в кого вкрадеть, а доищуть ся тое татбы, а татьба будеть великая, не узможеть ли того заплатити, ино татя на виселицу. А к жоне будеть носилъ, а жона будеть ведала а поживала з детьми, ино и жона винъна з детьми. А што вкралъ, то господару вернути, въ кого вкрадено, а коли узможеть заплатити, ино	А тать, што въ кого украдеть, а доищуть ся тое татбы, а татьба будеть великая, не взможеть ли того заплатити, ино татя на виселицу; а къ жоне будеть носилъ, а жона будеть ведала а пожывала зъ детми, ино и жона винна з детми. А што кралъ, то господарю вернути, у кого въкрадено; а коли взможеть заплатити, ино

татинымъ именемъ, а лицо на двор [26, 241].	истъцу заплатити татинымъ именьемъ, а лице на двор [32, 189].	истцу заплатити татиннымъ именьемъ, а лице на двор [33, 326].

Стаття в усіх трьох редакціях майже однакова. Відмінність лише на початку, де в останніх двох привілеях вона розпочинається словами „а тать”. Злодій сплачував вартість вкраденого, а якщо він був неплатоспроможним, його страчували через повішання. Дружина і діти злочинця вважались винними, якщо знали про факт крадіжки і користувались покражею. Награбовані речі поверталась колишньому власнику. Якщо „тать” виявлявся заможним, у володіння позивача переходило „татино именье”, вкрадені речі в такому випадку переходили у володіння великого князя литовського. На думку І. Старостіної, ця стаття повністю відповідає Судебнику Казимира 1468 р. і в ній важливими є три основних моменти: „1) обмеження колективної відповідальності та індивідуалізація покарання; 2) надходження вкраденого у двір, в разі спроможності злодія заплатити заявнику вартість вкраденого; 3) украдене поверталось позивачу тільки при неплатоспроможності крадія” [111, 124]. Разом з тим, ми не поділяємо її міркування про те, що „положення київських привілеїв про татьбу були сформульовані під впливом Судебника Казимира” [111, 124]. Оскільки, на наш погляд, Київщина отримала уставну грамоту значно раніше, ніж був виданий Судебник, а саме в другій половині 1440 р. тому можемо висловити припущення, що формування Судебника відбувалось під впливом окремих обласних привілеїв, зокрема Київського.

На жаль, нами поки що не виявлено прикладів застосування цієї статті щодо Київської землі. Тому розглянемо судову справу, яка відбулась „з розказанья господарского”, тобто у відповідності до волі в. к. л., у Радоминській волості в 1529 р. про викрадення коней. Дворянин господарський Михайло Бубен звинуватив боярина Сташка Гринкевича у крадіжці чотирьох коней два місяці назад, за яких він заплатив різним особам загалом 37 кіп грошей. Одного із коня, сірого, Михайло побачив у боярина господарського однойменної волості Матвія

Кондратовича. Останній перевів на Криштофа Ремезовича, на що він відповів: „ижъ того коня… серого от того Сташка Грынькевича маеть”. Сташко у свою чергу цього не визнав і домагався, по-перше, від Криштофа присяги стосовно правдивості своїх слів, а по-друге повідомив: „Правда есть, ямъ тых коней не кралъ, Але коли есьми служыл у пана Крыштофа, тогды онъ самъ коня того купил у чоловека князя Костентинова, его милости, Гольшаньского, у Яна, а так поведил панъ Крыштофъ, ижъ бы того коня от мене мялъ и у мене купилъ”.

Далі судді, котрими були Матвій Янович, Ян Скіндер та Богдан Довкгирдович, запитали Михайла, чи має він докази в кого купив коней. „И Михайло доводъ чынилъ и шапку ставилъ на томъ… Яко жъ тотъ истецъ, в кого Бубенъ купилъ, Мартинъ Семеновичъ передъ нами очевисте светъчылъ, иж взял у Бубна за тотъ сирей громакъ 9 копъ грошей и за четвертого, за гнедого далъ, дей, есьми 9 копъ грошей. И Сташко шапъки не прыставилъ и на доводъ Бубновъ не слалъ ся”.

Саме тому, що, по-перше, „Крыштофъ присягнулъ, ижъ того коня от Сташка маеть, а Сташъко заводъцы не поведилъ перед правомъ перво ани ся зналъ к тому, Крыштофа есьмо в том правого знашли”, по-друге, „и теж Сташко шапки не приставилъ и на Бубновъ доводъ не знал ся” винним у скоєнні злочину був визнаний Сташко Гринкевич. Вирок був таким: „…присудили есьмо Михайлу Бубну на нем (Сташку. – Д. В.) просоки шесть копъ грошей. Коня того серого, которого Бубунъ позналъ и личъковалъ, казали есьмо выкупити и ему отъдати лицом и навезки на тотъ конь прысудили есьмо пять копъ грошей”. За решту коней Сташко мав сплатити штраф 32 кіп грошей. Загальна сума визначалась – 43 копи грошей. Також був встановлений термін виплати: „отъ сего часу, от четверга, што не третей недели по Велицедне первый рокъ – шесть недель, другий рокъ – другая шесть недель, третий рок – шесть жо недель, то есть остаточный рокъ день Матъки Божое в небо взятье” [34, 80-81].

Отже, власнику не лише був повернутий знайдений кінь, але злодій заплатив штраф за судове розслідування (просоку), штраф за сірого коня та штраф ще за трьох коней. Варто зауважити, що в суді, на наш погляд, не була

доведена причетність Сташка Гринкевича до крадіжки трьох коней і штраф за них, вочевидь, був незаконним. На нього фактично „переклали” всі гріхи.

Таким чином, норми уставних земських грамот Київської землі, що мали відношення до перебігу судового процесу, в більшості не носили декларативний характер, а використовувались, як підтверджують джерела, в буденному житті. Водночас, через брак документів не завжди вдається віднайти факти, що стосуються саме Київщини, як, наприклад, у випадку аналізу положень щодо „наїзду” чи „татьби”. Порівняльний аналіз трьох привілеїв показав еволюційну зміну окремих статей та дописування нових, що значно розширило права київської шляхти.

2.3. Податки і повинності як норма обласних привілеїв Київщини. „Урядові артикули”

Одним із найголовніших механізмів функціонування ВКЛ була система оподаткування та повинностей. У достатутовий період вона регулювалась, в першу чергу, нормами уставних грамот, а також спеціальними привілеями. Цій проблемі присвячено низку статей привілею 1507 р. В інших двох документах вони були дещо видозмінені, а в окремих випадках і відмінені. Далі наводимо порівняльний аналіз артикулів усіх трьох грамот та коментар до них.

1) Подимщина.

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
А о подымщине, как будеть было за великого князя Витовта [26, 240].	А подымъщины людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить [32, 190].	А подымщын людемъ ихъ намъ, господарю, не давати, нижли мають они паном своимъ давати, хто кому служыть [33, 327].

Згідно з першою редакцією, як вказував М. Довнар-Запольський, „подимщина продовжувала стягуватись кожні три роки. Причому зі слуг котрі несли військову службу, вона бралась лише тоді, коли вони не виходили на війну”. Інформація щодо неї зустрічається ще в актах Казимира Ягеллончика, а найбільш ґрунтовні відомості містяться в люстрації Київської землі 1471 р. *Подимщину* сплачували не всі категорії населення, зокрема оброчники і данники [64, 713-714]. П. Клепатський також не без підстав стверджував, що „*подимщиною*” в стародавні часи називався податок, який платили землероби, а його рецепція простежується і в пізніший період [72, 483]. За версією О. Преснякова, сума податку визначалась за згодою господаря з місцевими землеробами [101, 182].

Наведемо декілька прикладів, де зустрічається *подимщина.*

В описі сіл навколо міста Житомира вказувалось, що в с. Романово 27 данників „што дань дають; а тые данники дають дани десять колод меду; а иные люди новые, а и тые дають, коли ся медъ родить; а и тутъ мост чинивали; а две колоде меду и полтретя ведра меду у пустовскихъ землях; *а тые вси люди подымъщину дают*. *А в том же селе деветь поляниц, што земль не держат, а подымщину дають; а слуга один подымъщины не даеть* (курсив наш. – Д. В.)” [23, 89][37].

8 вересня 1507 р. грамотою Мстиславського князя Михайла Івановича та його дружини Уляни Мстиславському Нагорному Миколаївському монастирю було пожалувано чотири сім’ї в Рясненському окрузі, „…и тым людям… никоторые службы нашое и наместников наших не служити, ни посощины *и подымщины* (курсив наш. – Д. В.) и тамщины тым людем не давати…” [6, 29]. Отже, звільнення від сплати подимщини свідчить про те, що збір такого податку реалізувався і на Волині. В іншій королівській грамоті 7 вересня 1507 р. брацлавському наміснику князю Михайлу Збаразькому повідомлялось про звільнення від сплати подимщини земян цього регіону. Причиною стало „штожъ именья ихъ опустошены и на-корень скажоны отъ непріятелей, и людей за собою велми мало мають”. Також у ній знаходимо дані про суму податку: „…тое *подымщины* (курсив наш. – Д. В.) зъ людей ихъ бывало, ещо въ добрые лета, коли именья ихъ въ целости были, только съ *тридцать копъ грошей* (курсив наш. – Д. В.)” [6, 28].

2) „Підводна повинність”.

08 грудня 1507 р.	01 вересня 1529 р.	24 жовтня 1529 р.
А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати, как будет было	А церъковънымъ людемъ и князским, и паньскимъ село от села подвод не давати [32,	А церъковънымъ людемъ и князским, и паньскимъ село от села подводъ не давати [33,

[37] Датування документу відсутнє. Проте він знаходиться після судової справи, яка датована 27 березня 1497 р. Тому можемо припустити, що приведений опис датується приблизно 1497-1498 рр.

за великого князя Витовта [26, 241].	189].	326].

Як бачимо, в останніх двох грамотах були вилучені слова „ как будет было за великого князя Витовта”, а сама норма залишилась без змін: залежні люди звільнялись від підводної повинності. Необхідно зауважити, що в 1529 р. Сигізмунд I Старий додав ще декілька уточнюючих артикулів:

- И в подводы посылати а на пословъ нашихъ и на татарскихъ и иныхъ, которые до нас через Киевъ идуть и зася назадъ, люди ихъ не мають стацеи и подвод давати;
- А коли воеводы наши киевские отъ нас до Киева едуть або с Киева до нас, або по пригородком нашимъ ездять, або слуг своихъ посылають, ино людемъ церъковъным, князскимъ и паньскимъ, и боярскимъ на воевод станов не радити и стацеи имъ и слугамъ ихъ и подвод не давати [32, 190; 33, 327].

Таким чином, в першому випадку визначена преференція стосувалась великокнязівських і татарських послів, а в другому – київських воєвод та їхніх слуг. Приводом до цього стала, очевидно, велика кількість порушень, що знайшло відображення у привілеях як окремим особам, так і мешканцям міст. Так, 15 грудня 1497 р. у підтверджувальній господарській грамоті Івану Полозовичу на маєтки Теребенське, Кожчичі, Сюшитцьке та Кривичі вказувалось: „и людемъ его не надобе подводъ давати…, а подвод и плату жадного не давати” [2, 140]. Іншою грамотою від 3 грудня 1503 р. до київського воєводи Д. Путятича Олександр Ягеллончик реагуючи на скарги війта і міщан Києва „тымъ-то листомъ нашимъ ихъ (київських міщан. – Д. В.) выймуемъ вічно; вжо не надобе имъ нашихъ пословъ и гонцовъ, и Московскихъ, и Волоскихъ, и Турецкихъ, и Перекопъских, и Заволскихъ и иныхъ Ордынскихъ никоторыхъ пословъ и гонцовъ стацеею поднимати, и *подводы подъ нихъ давати… и подъ воеводины гонцы подводы давати…*(курсив наш. – Д. В.)” [5, 355]. Цей документ був підтверджений Сигізмундом I Старим 8 грудня 1506 р.

[6, 2]. А 12 квітня 1522 р. король видав ще одну пільгову грамоту київським міщанам відповідно до їхнього позову: „Били намъ чолом мещане киевские, ижъ коли царевичы албо послы великие, або гонцы с Орды до нас ездять а имъ деи в том кривды и тяжкости великие ся деють поднимаючи тих послов стацыями и иными речъми”. Приводом до скарги стала наявність привілею предків згідно з яким „ижъ они (київські міщани. – Д. В.) не мають послов татарскихъ инших стацеями и подводами и иными речъми поднимати”, а також кияни зазначали, що „скажени суть от поганства татар и от тяжкостеи послов”. Рішення господаря була таким: „Ино мы, бачечи их нинешние тяжкости, и к тому, ижъ они перед тым подвод не даивали и послов не поднимывали, от того подниманья послов великих и гонцов стацеями и иными речъми ихъ есмо вызволили”. Разом з тим вказувалось, що в разі перебування у Києві послів, воєвода мав повідомити про це володаря і отримати зі скарбу гроші на їх утримання. У випадку нестачі коштів, воєвода позичав гроші в господарських людей, а потім „мы (в. к. л. – Д. В.) маемъ имъ зъ скарбу нашого черезъ его (воеводи – Д. В.) руки тые пенези платити”. Також на утримання гінців перекопського царя держава виділяла київському воєводі 100 кіп грошей щорічно, „а з мещан киевских на тых гонъцовъ не маеть ничого братии” [28, 99]. Таким чином, підводна повинність не розповсюджувалась на міщан Києва, як магістратських, так і замкових.

Однак, були випадки коли справа вирішувалась не на користь позивачів, навіть при наявності вагомих доказів. 22 березня 1494 р. в. к. л. Олександру скаржились на міщан Борисовських „люди ваши Борисовцы данные, вся волость, штожъ вы ихъ привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м. (Казимирі. – Д. В.), а они деи перво того за великого князя Витольда съ вами посполь подводъ не давали и тыми разы они подводами своими волосными стерегут десять недель, послы и гонцы наши поднимають, а вы деи противъ нихъ только три недели стережете и подводы даете, а в томъ имъ кривда великая и шкода ся деетъ”. Для доказу правдивості своїх слів був пред’явлений привілей Вітовта, у якому в. к. л. „ихъ отъ всихъ подводъ вызволилъ и не казалъ былъ имъ ни с кимъ подводъ давати”. Проте Олександр

Ягеллончик справу вирішив по іншому. Він наказав міщанам „…штобы есте, конечно, въ томъ имъ помогали и оприше тыхъ трехъ неделъ, трижъ недели вы есте стерегли и подводы давали, послы и гонцы поднимали, а какъ сполна тую шести недель выстережете, ино мають они волостію всею десять недель свою стеречи, послы и гонцы поднимати, подлугъ давного обычая. Такежъ, коли послы наши великіи пойдут через Борисовъ, штобы есте все посполу мещане и волосные люди тыхъ наших послові стаціями подимали съ одного, абы въ томъ вамъ мещаномъ и волосным людямъ полечка была” [2, 40]. Отже, замість звільнення цих людей від підводної повинності, вона була розподілена між усіма мешканцями Борисовської волості. Очевидно, володар при вирішенні позову брав до уваги твердження „*привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м.*”. Тобто, можемо припустити, що подібна справа розглядалась ще Казимиром Ягеллончиком і її рішення означало відміну дії привілею Вітовта. Наше припущення підтверджується також формулюванням „*подлугъ давного обычая*”, що в часовому просторі може означати період правління Казимира, бо в іншому випадку ми б мали звичну формулу – „как будет было за великого князя Витольда”.

3) „Ез, сено и дворы”.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть, как будет было за великого князя Витовта; наши дворы нашыми людми селити.	А церъковнымъ людемъ и князскимъ, и панъскимъ, езовъ не езити, и сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити, толко имъ знати своихъ господареи, хто кому служить. Дворы нашими людми селити.	А церковнымъ людем и князским, и панскимъ езов не езити и сена не косити, и дворовъ нашыхъ не селити, толко им знати своих господарей, хто кому служыть; нашы дворы нашыми людми селити.
А што придали люди	А што придалъ люди	А што придал люди княз

князь Алекъсандро и князь Семен, тым людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити [26, 241].	княз Александро и княз Семенъ, тымъ людемъ такъже езовъ не езити а сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити [32, 189].	Алекъсандро и князь Семенъ, тым людемъ такъже езовъ не езити а сена не косити, и дворовъ наших не селити [33, 326].

Шляхетські люди не повинні були ловити рибу, косити сіно, а також поселятися у господарських дворах, які заселялися відповідно господарськими людьми. Ця норма розповсюджувалась і на кріпосних селян, яких вотчинники отримали від київських князів Олександра і Семена [129, 154]. В грамотах 1529 р., як бачимо, відсутні слова „*как будет было за великого князя Витовта*”. Таким чином, вказані повинності відбувались на користь власників, що підтверджується джерелами.

24 серпня 1515 р. мстиславський князь Михайло Іванович пожалував архімандриту Філарету Онуфрієвському монастирю, „…*ез пустовскій* (курсив наш. – Д. В.), на имя Халтюковскій, на Сожи; мает он, и по нем хто коли будет арзимандрит в той лавре, *ино им тот ез держати и рыбы ловити на манастырь незаборонно* (курсив наш. – Д. В.): не поискивати того никому, дали есмо им на вечность и листом нашим подтвердили” [6, 119]. У листі до державці чорнобильського Криштофа Кмітича 22 травня 1523 р. Сигізмунд I Старий сповіщав його про скаргу пана Івана Полозовича: „ино поведил перед нами, штож деи державцы наши чернобылскии забили ез через Припять к его (Полозовича. – Д. В.) берегу Ладыжынскому, и он бил нам чолом, абыхмо дозволили ему ез забити от его берегу к нашому берегу Чорнобылскому”. Тому король наказав К. Кмітичу не забороняти І. Полозовичу забити єз на р. Прип’ять, якщо стане відомо про правдивість слів останнього: „естли будет тот ез забит к его берегу, мы, напротивку того, дозволили ему ез забити к нашому берегу Чорнобылскому, где бы езу нашому не было шкодно, и ты (К. Кмітич. – Д. В.) бы ему того езу там мети не заборонял” [30, 224]. Тобто, встановлювати єз

шляхтичі, котрі не несли державної служби, могли з дозволу володаря за умови, що він не наносив шкоди великокнязівському рибному промислу. У привілеї державці речицькому Семену Полозовичу (30 травня 1529 р.) Сигізмунд встановив: „А штос дотычеть езов на Днепре, тыи подданыи наши мають одинъ езъ на замок нашъ забивати, и с пошлинами, подле стародавъного обычая. И тежъ, которыи езы свои мають на Днепре и на инъшьи реках и речках, они вси, какъ мещане, такъ и волощане, мають каждый с них на замокъ нашъ державъцы нашему (С. Полозовичу. – Д. В.) давати десятого осетра, а со въсяких рыбъ – десятую рыбу. Такъже и со въсих озер места и волости Речыцъкое мають они давати на замок нашъ державъцу нашому десятую рыбу завъжды. А рыболовом городовымъ в Днепре вольно завъжды на державъцу рыбы ловити” [31, 116].

Олександр Ягеллончик 1 липня 1501 р. повідомляв овруцького намісника Григорія Борисовича Глинського про пожалування київському боярину Яцьку Межу людей в Овруцькому повіті Лавривона та Янка Давидковичів „и з ихъ братіею и братаницы”. Приводом до надання стало прохання боярина, у якому вказувався перелік повинностей зазначених людей: „штожъ тыи люди служатъ намъ одною службою, а дають намъ дани тридцать и шесть ведеръ меду и къ замку нашому по три дни орати, и жати, и жита возити, и *сена косити* (курсив наш. – Д. В.), и молотити ходять ходять, и ледъ колють, и огородъ городять, и иныи службы къ замку нашому служать”. Резолюція в. к. л. була наступною: „Ино мы ему тые люди… дали… со всим по тому, какъ онъ в насъ просилъ, до его живота” [3, 86]. Як бачимо, Лавривон та Янко Давидкович тепер мали відбувати повинності, в тому числі і „косіння сіна”, на користь Яцька Межа, що не суперечило, до речі, уставній грамоті.

4) „Городова повинність”.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А городки киевъские по-старому: делати города каждому надобе [26, 241].	А городки киевъские по-старому делати, города кожъдому надобе [32, 189].	А городки киевские по-старому: делати города кожъдому надобе [33, 326].

Всі три редакції привілеїв однакові. Ремонт фортифікаційних укріплень міст Київщини відбувався „по-старому” і в міру необхідності. Загальне керівництво, на думку О. Грушевського, „здійснювала адміністрація та від себе давала робітників і матеріяли, гроші на ці видатки чи з скарбу господарського чи з прибутків старостинських” [54, 2]. Проте, саме у Наддніпрянщині, як зауважував Б. Черкас, „уряд виявися неспроможним проводити не тільки широкомасштабне будівництво, але й навіть систематичний ремонт тих фортифікацій, що вже існували” [116, 100]. Хоча ця норма, як свідчать джерела, практично реалізовувалась. Показовим прикладом служить вирок Сигізмунда I Старого від 11 липня 1528 р. міщанам і людям Свіслоцької волості з людьми князів Вишневських і Котовичів: огорянами, бродчанами і максимовичами. Причиною скарги стало небажання останніх допомагати „городовъ наших робити Свислоча, Киева и иншыхъ городов; где мы (король. – Д. В.) их (позивачів. – Д. В.) робити посылаем, и мостовъ мостити, подле давного обычая”. Доказом своєї правоти князі представили привілей на своїх людей у якому вказувалось про звільнення їх від старих повинностей: „дубашчыны, воловщыны, сенничого, што тые люди ихъ хоживали к Рудомине сена косити, и к тому отпустили имъ доходы вси наместниковъ свислоцкихъ, *а от городовых робот и от мощенья мостовъ тых людей их не выволили* (курсив наш. – Д. В.)”. Даний документ не мав юридичної ваги саме в цій справі, оскільки звільнення не стосувалось городничих та мостовничих робіт. Це і стало однією з причин задоволення скарги. Іншою, відсутність такого звільнення у земському праві, тобто в уставній грамоті: „А так, мы, огледавшы того привиля их и бачачы, иж в *земском праве жадных подданных нашыхъ от робот городовых не вызволено* (курсив наш. – Д. В.), росказали есмо тым людемъ князей Вишневъских и пановъ Котовичовъ…, городы нашы – Свислочъ и Киевъ, и иные, которыхъ будеть потребъ, посполу з нашыми людми свислочаны робити и мосты мостити по тому, как передъ тым бывало”. Однак справа цим не закінчилась. В зв’язку з тим, що свіслочани в минулі роки самостійно ремонтували мости та укріплення

Києва і Свіслоча, володар наказав, „мають тые огоране и бродчане, и максимовичы нашым людем свислочаном заплатити” [33, 239]. Варто зауважити, що вперше по тій же справі вирок видав Олександр Ягеллончик ще у 1499 р., яким передбачалось сплатити вину 100 руб [64, 681].

Водночас, як зауважував О. Мальченко, зусиль місцевого населення для ремонтних робіт було недостатньо. Тому з кінця XV ст. набула поширення „практика найму сотень робітників з північних подніпровських волостей для реконструкції українських прикордонних замків лісостепової зони” [92, 18][38].

5) Полювання на бобрів.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по панъским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будуть бобровницы гонивали великого князя Витовтовы, и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити [26, 241].	А бобровъ по церъковънымъ и по князскимъ, и по паньским, и по боярским селомъ не гонити нашимъ бобровъникомъ по нашимъ землям и водамъ [32, 189].	А бобровъ по церъковным, по князским и по панским, и по бояръскимъ селам не гонити, гонити нашымъ бобровъникомъ по нашимъ земълямъ и водам [33, 326].

Мисливський промисел на бобрів господарським людям („бобровникам”) дозволявся тільки у спеціально відведених місцях, за виключенням приватних володінь. Часи Вітовта як і в попередній статті згадуються лише у грамоті

[38] Варто зазначити, що дослідник, цитуючи норму привілею Київської землі про ремонтні роботи, назвав дату 1494 р. Це є помилкою, оскільки уставної грамоти Київщини за цей рік поки що не знайдено. Можливо історик мав на увазі привілей Київським міщанам 1494 р., проте у ньому аналогічна норма відсутня, а міститься наступний артикул: „А города имъ не рубити” [5, 145], який, очевидно, звільнив київських міщан від „городових” робіт.

1507 р. Очевидно, постійна апеляція до Вітовтової епохи вже була не потрібною. Підтвердженням дії цієї статті слугує королівська грамота черкаському і канівському старості Євстафію Дашковичу 20 червня 1528 р. У ній йдеться про володіння Київського Пустинського монастиря. Сигізмунд I Старий нагадував урядовцеві, що той раніше „доведывался и опытывалъ бояръ и мещанъ Черкасских и козаковъ, старыхъ людей: поколь урочища суть тымъ уходом манастыря Пустыньского?”. В результаті проведеного опитування Є. Дашкович з’ясував: „ижъ тымъ урочища, нанизъ идучи по Ердань, а уверх идучи по Быстрицу”. Саме на цій території, згідно із „листом” старости, „Черкасцы и козаки Черкаскіи не мають по тымъ берегомъ отъ Быстрицы ажъ до Ердани *бобровъ гонити* (курсив наш. – Д. В.), а ни сеток ставити, а ни рыбъ по озером ловити, потому, как за первых державцев бывало”. Тому король також підтвердив дані права монастиря: „потвержаемъ симъ нашимъ листомъ: нехай они тыи уходы держатъ, подле наданья старого и листу твоего”. Разом з тим Сигізмунд I наказував Є. Дашковичу, щоб той слідкував за виконанням його розпорядження: „И ты бы Черкасцомъ и козакомъ приказалъ, ижьбы они въ тыи уходы манастырскіи ничимъ ся не вступали, и шкодъ и переказы тамъ имъ ни въ чомъ не делали” [6, 188]. Тобто, дана грамота повністю відповідала змісту відповідної норми обласних привілеїв. Також, була встановлена данина за кожного спійманого бобра. Зокрема, у Придніпровським волостях вона складала: „…а за бобра чорного по копе грошей, а за карого бобра по сороку грошей, и где не будет шерстью…” [25, 295].

6) Сторожова служба.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А которие люди церковные и князские, и панские, в Чорнобыли недели стерегуть, тымъ людемъ конеи не паствити и дровъ не	А што люди церъковъные и князские, и паньские, и боярские стерегивали недели в Чорнобыли и подводы даивали воеводамъ и	А што люди церъковные и князские, и панские, и бояръские стерегивали недели в Чорнобыли и подводы дайвали воеводам и посломъ, и

возити, толко имъ смотрети недели свое, посла да гонца, как будет было за великого князя Витовта [26, 241].	посломъ, и гонъцом нашимъ и татарскимъ, мы имъ и людемъ ихъ, з ласки нашое, то вечъно отпустили [32, 190].	гонцомъ нашым и татарскимъ, мы им и людемъ их з ласки нашое то вечно отпустили [33, 327].

Сторожову службу в Чорнобилі несли залежні люди протягом тижня. Згідно грамоти 1507 р. вони звільнялись від таких повинностей: випасу коней та рубки дров. До кола обов'язків входило нести варту та обслуговувати послів. У привілеї Олександра Ягеллончика 7 травня 1493 р. вказувалось прохання овруцького намісника пана Горностая Романовича. Він просив підтвердити надання королем Казимиром йому „в Киевъскомъ повете чоловека на имя Дитятьковича, а казал его милость (король. – Д. В.) о томъ доведат ся пану Юрю Пацевичу, какъ держалъ от его милости Киев". Останній виконав королівське доручення і відписав листа, однак, „тотъ листъ отьца нашого в животе не застал, а Горностаи и тепер того чоловека есть в держанье". Для доказу овруцький намісник пред'явив лист Ю. Пацевича у якому вказувались повинності сплачувані Дитятковичем: „даивалъ отцу нашему с тое земли, на которои он седить, дани чотыри карамоны меду пресного а две ведре, а две кузни меду, а три копы грошеи, а топор, а стог сена, *а коня ставилъ на неделю къ Чорнобылю* (курсив наш. – Д. В.), и служба одна". В. к. л. підтвердив на вічність „того чоловека Дитятьковича" Горностаю та його сім'ї, разом з усіма повинностями, в тому числі „…коня маеть ставити на неделю в Чорнобыли по-давному" [23, 80-81]. Ця норма була скасована володарем привілеями 1529 р. Проте, як свідчать джерела, звільнення відбувались і до цього. Так, ще 19 лютого 1450 р. князь Олелько грамотою своєму слузі Ларіону Валевському „...w Czarnobyli nie kazali podwodami nie strzec" [11, 3].

7) „Облава".

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А в облаву церковным	А въ облаву	А въ облаву церъковным

людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити [26, 241].	церъковънымъ людемъ и князским, и паньскимъ не ходити [32, 189].	людем и князскимъ, и паньским не ходити [33, 326].

Усі три редакції привілею ідентичні: церковні, князівські і панські люди не зобов'язані були „ходити в облаву". Мова йде про погоню, а прикладом дії служить вже цитована грамота 15 грудня 1497 р. І. Полозовичу, у якій Олександр Ягеллончик підтвердив норму обласного привілею: „…а въ облаву имъ не ходити…" [2, 140]. Зазначений артикул міг конкретизуватись. Так, 18 червня 1522 р. у листі до київського воєводи пана А. Немировича вказувались скарги бурмістрів, радців та міщан Києва на воєводу та відповідні ухвали короля та панів-ради. Однією зі скарг була: „Первое, коли деи котории мещанинъ коня не маеть и ты (воєвода. – Д. В.) деи кажешъ имъ зъ собою *на погоню ходити* (курсив наш. – Д. В.), а передъ тым таковые пешие мещане в замокъ хожывали". Резолюція була такою: „Мы тобе в томъ очевисте росказали тымъ обычаемъ: естли котории мещаниъ можетъ мети коня, тотъ маеть с твоею милостью на погоню ездити, а хто бы не могъ з достатчичи коня купити, тот маеть в замку бытии [28, 97]". Таким чином у переслідуванні брали участь ті особи, котрі спроможні були купити собі коня, решта – працювали у замку.

8) Мито.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашого и за брата нашого, короля его	А о мыта новые такъ уставляемъ: где бы здавъна не бывали за предковъ нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонъта, и перво сего за отьца и брата нашого, королеи их милости, тутъ и тепер	А о мыта новые, такъ уставъляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашых, за великого князя Витовъта и за Жикгимонта, и, перво сего, за отца и брата нашого, королей, их милости, тутъ и тепер

милости, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашымъ мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны быти по-давному, бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта [26, 242].	непотребъ воеводамъ нашимъ мытъ новыхъ уставляти, нижъли старые звечъные мыта мають браны быти по-давъному [32, 190].	непотребъ воеводам нашым мыт новых въстановъляти, нижли старые зъвечные мыта мають браны быти по давъному [33, 327].

Ця стаття була відсутньою в привілеях Казимира Ягеллончика та Олександра, а приписана Сигізмундом в 1507 р. в зв'язку зі скаргою київської шляхти на дії урядовців: „тежъ о мыта новые, где здавъна не бывали а новоставленыи…" [26, 241]. Воєводам суворо заборонялось вводити нові мита[39]. Митний збір мав бути таким, яким існував ще за Вітовта та Сигізмунда Кейстутовича. В грамотах 1529 р. відсутні слова „ бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта".

При порушенні „митного артикулу" до великокнязівської канцелярії подавались скарги, на які в. к. л. відповідно реагував. Так, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого до київського воєводи Андрія Немировича вказувалась одна із скарг київських міщан та резолюція господаря: „А што жаловали нам на твою милость *о мыто дровяное и о сено, и о колеса, и о сани* (курсив наш. – Д. В.), ижъ кажешъ то в них моцно брати… ино мы и в томъ тобе

[39] Право воєводи запроваджувати нові мита неодноразово підкреслювалось в історіографії [65, 45; 87, 784]. Очевидно, їхні зловживання впродовж останньої третини XV ст. і стали причиною звернення київської шляхти до в. к. л.

очевисте росказали, ажбы ты *мыта от дров и сена, и колес, и санеи* (курсив наш. – Д. В.) в нихъ (київських міщан. – Д. В.) брати не казал…”. Крім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного і соляного мита мала відбуватись у Київському замку [28, 98; 69, 166].

Збором мита займались спеціально призначені особи – митники, яким володар продавав ту чи іншу митну комору на певний термін. Історія чередування київських митників докладно з’ясована М. Довнар-Запольським [64, XVIII-XIX]. Тому ми наведемо лише один приклад. 28 листопада 1506 р. Сигізмунд ІСтарий продав київське мито єврею Шамаку Даниловичу „за чотырнадцать сот коп грошей на два годы” [26, 130]. Королівський лист від 4 березня 1507 р. підтверджував виконання митником покладених на нього обов’язків: „А маеть намъ давати в кождый годъ напередъ по двесте золотыхъ вгорских в золоте на Запусты великие. Ино што мел намъ дати двесте золотых ни сие Запусты, тую двесте золотых вжо намъ заплатил” [26, 137]. 13 квітня 1508 р. Шамак пред’явив квитанції („личбу) відповідно до яких король винен був йому 660 кіп грошей [26, 146]. Тому йому „за то долгъ дали есмо ему держати о нас мыто нашо оргишовое киевъское к верънои руце. Маеть он с половины мыта оргишового заплатити собе тот долгъ свои шестсот копъ и шестдесят копъ грошеи, а другую половину того мыта оргишового маеть на нас брати”. Далі вказувався механізм збору: „А какъ оргишъ которыи приидеть до Киева, тогды Шамак маеть нам о том веданье дати. Мы пошлем которого дьяка нашого або дворянина, хто бы там приехавъши тот оргишъ переписал посполу зъ Шамаком. А Шамак не маеть от аргишу мыто брати до тых часовъ, поки олиж от нас приехавши тот аргишъ перепишут” [26, 146].

Водночас, існували випадки звільнення від сплати мита в межах усієї держави. Так, 4 червня 1497 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик на прохання війта Києва, бурмістра, радців та усіх міщан звільнив киян від сплати мита по всій державі „…сухим путем и водою” в зв’язку з тим, що місту „…от поганства татар впад великій кожного году, и не мають чим поживити ся и вспомогати” [64, 517]. Пільгою користувались лише ті, „…у которых міщан Кіевских зъ

ратуша Кіевского будете листъ подъ ихъ печатью місткою”. Грамота діяла до того часу, „…коли, дасть Богъ, місто ихъ успоможется, и они мають намъ плату нашого повішати, такъ какъ бы намъ было вжиточно, а имъ бы не шкодно” [5, 173]. Проте, 8 грудня 1506 р. Сигізмунд I Старий підтвердив зазначений привілей на тих же умовах [6, 2-3]. Пізніше, як встановив М. Довнар-Запольський, „ця пільга була розповсюджена і на мито в Короні Польській; одним словом, міщани київські „подле правъ и вольностей своихъ, отъ предковъ нашихъ славное памяти и отъ насъ господаря имъ наданыхъ, мыта отъ товаровъ своихъ не повинны нигде давати, и яко въ Коруне Польской, такъ и въ тутошнемъ паньстве нашомъ великому кнезьстве Литовском за тую вольностью прывильями предковъ нашихъ они не дають” [64, 517].

Вказану преференцію на українських землях отримали не тільки київські міщани. Зокрема, 29 грудня 1552 р. спеціальним привілеєм Сигізмунда II Августа повністю від сплати мита „сухимъ путемъ и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, звільнялись луцькі міщани [14, 202; 64, 516]. Проте, на думку М. Грушевського, кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою і отримували її значно пізніше ніж польські [53, 81].

Окремим пунктом в привілеях стоїть сплата весільного мита – „**куницъ свадебных**”, який також вперше став нормою привілею в 1507 р.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
…што ся тычетъ куницъ свадебных, коли нашъ чоловекъ в князского чоловека або панского, або в земянского поиметь девъку, ино выводная куница тому господарю, в чиего чоловека девку поиметь;	…што ся дотычетъ куницъ свадебъныхъ: коли нашъ чоловекъ в князского чоловека а любо в паньского, а любо в земяньского поиметь девъку, ино выводная куница господару, в чиего	…што ся дотычетъ куницъ свадебныхъ – коли нашъ чоловекъ у князского чоловека, а любо у панского, альбо въ земяньского пойметь девъку, ино выводная куница господарю, въ чиего чоловека девъку

а поиметь князъскии або панскии, або земянскии чоловекъ в нашого чоловека девку, ино куница выводная нашому воеводе зъ нашого чоловека [26, 241-242].	человека девъку поиметь; а поимет князъскии, або паньскии, або земяньскии чоловекъ в нашого чоловека девъку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего чоловека [32, 189-190].	пойметь; а пойметь князский, або панский, або земяньский чоловекъ въ нашого чоловека девку, ино куница выводъная нашому воеводе з нашого чоловека [33, 326].

У випадку одруження господарського чоловіка на князівській, панській або земянській дівчині, „выводная куница” сплачувалась на користь господаря нареченої. В протилежному випадку „куница выводная” забиралась на користь воєводи. Однак в привілеї не вказується сума шлюбного податку. Дані про це знаходимо в окремих джерелах. М. Ясінський відмітив, що у привілеї київським міщанам 1494 р. вона становила: „А свадебную куницу давати имъ шерстью, а не будеть куницы шерстью, ино пять грошей за куницу” [129, 146; 5, 145]. Відомості стосовно „соборної куниці” Віленського духовенства містяться в уставній грамоті в. к. л. Олександра київським митрополитам від 5 лютого 1498 р.: „…казали есмо имъ митрополиту за куницу соборную по дванадцати грошей платити” [5, 174]. Куничний збір у подніпровських волостях становив, як видно із послання Олександра Ягеллончика намісникам, старцям і всім жителям даного регіону щодо збору недопоставленої данини в червні 1500 р., „…а за куницу по шести грошей, и где не будеть шерстью…” [25, 295]. Тобто, хоч в останньому випадку немає прямих вказівок на „куницу свадебною”, однак, можемо припустити, що її вартість була майже такою ж, як і в Києві. М. Довнар-Запольський вказав розміри зазначеного податку згідно з люстраціями 1552 р. Наприклад, у Житомирі „отъ девки, идущей за „тутошнего” плата становила 3 гр., а в Чорнобилі 12 гр. „ Отъ девки – за „чужеволостца” в Мозирі платили

12гр., в Каневі – 6 гр., в Овручі – 12 гр. тощо [65, 144]. Загалом же маємо підстави говорити про дію розглянутої норми на практиці.

6) „Посольська повинність”.

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Оръде надобе с послы нашыми ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, как было за великого князя Витовъта [26, 241].	А княземъ, и паномъ и бояромъ с послы къ Орде не ходити, слугамъ ходити. Будеть ли потреба къ Орде с кого послати, мы маемъ того обослати, а онъ мает ехати в поселстве [32, 189].	А князем и паномъ, и бояром с послы къ Орде не ходити, слугамъ ходити; будеть ли потреба к Оръде с нихъ кого послати, мы маемъ того обослати, а онъ маеть ехати у посельстве [33, 326].

Ця стаття регламентувала спосіб стосунків між Ордою і ВКЛ. Частина перша забороняла князям, панам і боярам самостійно виїжджати з послами в Орду. Це робили їх слуги. Друга частина статті дещо відрізняється. У грамоті 1507 р. мова йде про **бояр**, у яких була потреба потрапити в Кримське ханство. Такі особи могли приєднатися до офіційного посольства після отримання письмового дозволу від господаря. Натомість в інших двох грамотах, по-перше, не вказується категорія осіб (хоча в редакції 24 жовтня 1529 р. зазначається „з них”, очевидно з князів, панів та бояр), по-друге, чітко не визначено з чиєї потреби мала їхати особа, власної чи державної, а по-третє, як і в деяких попередніх артикулах, відсутня згадка про часи Вітовта. Підтверджень реалізації статті не багато. 13 січня 1526 р. у листі Сигізмунда I Старого до воєводи троцького князя Костянтина Острозького вказувалось прохання дворянина господарського Матвія Заморена, „…*што есмо посылали его от нас у посольстве до Ордъ Заволское и Нагаиское* (курсив наш. – Д. В.), и онъ, будучи

на тои службе нашои, надзу великую терпелъ, билъ намъ чоломъ, абыхмо за тую его службу пожаловали его, дали ему в Горволскои волости село на имя Якимовичи, какъ жо твоя милость (Костянтин Острозький. – Д. В.) к намъ за нимъ писалъ жадаючи, абыхмо его чимъ пожаловали". Сигізмунд виконав прохання Матвія: „…дали до воли нашое со всим с тым, какъ ся тое село здавна сама в собе и в границах ся своихъ маеть" [30, 435-436]. Свідченням дії артикулу служить звільнення жителів Києва, яке знаходимо у цитованій вже грамоті Олександра Ягеллончика київському воєводі Д. Путятичу 3 грудня 1503 р.: „…вжо не надобе имъ… въ Орду зъ нашими послы ходити и коней подъ нихъ давати…" [5, 355]. Грамота без змін була підтверджена Сигізмундом 8 грудня 1506 р. [6, 3].

Варто зауважити, що дана норма цілком узгоджена із правом шляхти виїзду за кордон, яке також задекларовано в обласних привілеях:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них	А которые княжата и панята хотять ехати до чужихъ земль, и они узвестивъши ся намъ а любо нашому воеводе чоломъ вдаривъши, а въ своемъ имени служъбу осадивъши такъ добрую, какъ бы и самъ, а без себе и з своими людми до кого будеть дело кому право велети давати, тогды можеть з докладомъ ажъ земъское служъбы не будеть, а безъ нихъ именеи ихъ не	А которые княжата и панята хотять ехати до чужых земль, и они, узвястивъши ся намъ альбо нашому воеводе чоломъ въдаривши, а у своемъ именьи службу осадивши так добрую, как бы и сам, а без себе съ своими людми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть з докладомъ ехати ажъ земское службы не будеть; а безъ них

имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли [26, 240-241].	рушыти, толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли [32, 188-189].	именей их не рушати, толко въ неприятелскую землю не ехати противъ нас и иншое земли [32, 325-326].

Усі три документи практично однакові. В період їх дії князь чи пан цієї землі повинен був для отримання дозволу на виїзд за межі держави здійснити: по-перше, написати листа у великокнязівську канцелярію чи наміснику (воєводі в редакціях 1529 р.) із відповідним проханням; по-друге, залишити замість себе (причому не гіршого) когось на службі; по-третє, розсудити усі спірні питання зі своїми людьми і по-четверте, після вирішення перших трьох – їхати з доповіддю до господаря за умови відсутності необхідності у земській службі.

Серед спеціальних **„урядових артикулів”** ми виділили такі:

08 грудня 1507 р.	**01 вересня 1529 р.**	**24 жовтня 1529 р.**
А киенина, как и литвина, во чти держати и во всех врадех ни в чомъ не понизити. А волости киевъские кияномъ держати, а иному ником. А городки киевъские в нашои воли, кияномъ будем давати, кому ся будеть годити [26, 241].	А киенина, какъ и литвина, держати во чъсти и во всех врадехъ ни в чомъ не понижити. А городки и волости киевъские кияномъ держати, а никому иному, будемъ ихъ давати кому ся будеть годити [32, 189].	А киенина, как и литвина, держати во чъти и во всех урядехъ ни в чомъ не понижыти. А городки и волости Киевъские кияномъ держати, а иному никому: будем ихъ давати, кому ся будеть годити [33, 326].

Шляхта Київщини зрівнювались у правах із власне литовцями. Володар зобов’язувався надавати волості та міста цього регіону виключно його мешканцям. Правда, існували обмеження щодо останніх. Вони отримували міста

за добру службу („кому ся будеть годити”). Порівняльний аналіз показав, що всі три привілеї практично однакові, тільки в редакціях 1529 р. об’єднано останні дві статті грамоти 1507 р. Водночас, з цитованих документів не зовсім зрозуміла категорія „кияне”: чи це уродженці Київської землі, чи виключно її мешканці (говорячи сучасною мовою – громадяни), чи усе разом взяте? Відповідно до джерел, можемо припустити, що мався на увазі третій варіант.

Розглянемо приклад, пов’язаний із державною службою в Чорнобилі. Пан Дмитро Івашонцович просив Сигізмунда I Старого, „абыхмо дал ему замок наш Чорнобыл от нас держати, и поведил, иж он тот замок своими теж людми робил, *а к тому сам есть прырожонец земли Киевское”* (курсив наш. – Д. В.). Тому володар привілеєм від 19 червня 1523 р. задовольнив прохання останнього: „Ино кгды *он сам есть киенин* (курсив наш. – Д. В.), а людьми своими тот замок робил, мы, з ласки нашое, для его к нам верное службы, тот замок наш Чорнобыл после Криштофа Кмитича дали есмо ему от нас держати на два годы со всем по тому, как и первшии державцы наши – небощык Михаило Павша и Крыштоф Кмитич – от нас держали” [30, 233]. Далі Чорнобиль отримав 12 січня 1526 р. на два роки дворянин Матвій Заморенок. У свої права він вступав тоді, коли закінчиться термін попередніх державців – Яцька та Федора Єлцевичів [30, 435]. „Спадкоємцями” Матвія у місті, за посередництва королеви Бони, стали пінський боярин Іван Полоз та його син Лев. Відповідний привілей на аналогічний термін вони отримали 31 березня 1527 р. [30, 483] В останніх двох документах вже не вказувалось, що отримувані були уродженцями Київської землі, але їхня приналежність до „киян” підтверджується самим текстом. Тобто, акцентувалась увагу на тому, що король дозволив боярам київським збудувати замок у Чорнобилі та надавати їм його на рік або два „для успоможеня их”.

Дещо відмінною була ситуація на Путивльщині, яка впродовж XIV – XV ст. підпорядковувалась Києву. Згідно з джерелами, „…к Путивлю було чотирнадцять волостей ваших господарських (Сигізмунда I Старого. – Д. В.); ті волості від ваших господарських предків слуги вашої милості: *князі, й пани, й земяни землі Київської, – по року тримали* (курсив наш. – Д. В.)” [105, 126].

Порічне утримання волостей підтверджується „данинами” Казимира Ягеллончика. Так, путивльська волость Бирин у 1486 р. була надана Михайлу Лазаровичу, а в 1488 р. Андрію Лихачевичу [105, 126; 4, 44, 48]. Продовж 1487 р. волості цього регіону утримувались житомирськими боярами [9, 9; 105, 126], що було одним із елементів механізму тяжіння волостей всієї Київщини до трьох найбільших замків – Києва, Овруча та Житомира [122, 179-181].

Також 18 серпня 1502 р. Олександр Ягеллончик задовольнив прохання житомирського земянина Андрія Прязовського: „… и мы ему тое сельцо Трибесов (Житомирського повіту. – Д. В.) дали со всимъ тымъ, што къ тому сельцу слушало, и какъ къ замку то держано было…” [3, 140].

Зауважимо, що у київських привілеях зовсім не регулювалось питання щодо надання воєводи, як це було, наприклад, в Жмудській (в документі вказаний не воєвода, а **ciwun**), Вітебській чи Полоцькій областях:

Жмудський привілей 1441 р.	Вітебський привілей 1509 р.	Полоцький привілей 1511 р.
A ktorego ciwuna swey włosci wszyscy obrac zachcą y u nas będą prosic, tedy y my tego ciwuna mamy im dac [22, 424].	Такъже и намъ давати воеводу по-старому по ихъ воли, а которыи имъ будеть нелюбъ воевода а вмовять его перед нами, ино намъ воеводу имъ оного дати по ихъ воли [32, 174].	Такъже намъ, господару, давати намъ воеводу нашого полочаномъ по их воли, а которыи будеть воевода нашъ нелюбъ, и намъ имъ воеводу нашого дати по их воли [26, 454].

Проте, на думку В. Вороніна, у Полоцькій землі „в першій половині XVI ст. це право на практиці не реалізовувалось. Переважна частина полоцьких намісників XV ст., як і всі воєводи XVI ст., були католиками і не полочанами. Швидше за все, право, надане полочанам Вітовтом, втратило свою силу з виданням відомого Городельського привілею 1413 р., однак по традиції

відповідний артикул уставної грамоти переходив з однієї редакції у другу” [43, 29-30; 44, 14].

На Київщині спосіб отримання воєводського уряду показує привілей князю Юрію Гольшанському на київське воєводство 24 жовтня 1508 р. Наведемо цей документ повністю: „Жикгимонтъ, Божьею милостью король и великій князь. Вызнаваемъ симъ нашимъ листом, што дали есмо воєводство Кіевское и замок нашъ Кіевъ отъ насъ въ держанье князю Юрію Олександровичу, и къ тому прирекли есмо ему давати въ кождый годъ по триста копъ грошей, для успоможенья” [6, 57]. Тобто, по-перше, воєвода призначався за бажанням володаря держави, а по-друге, в цьому випадку, перший мав сплатити 300 кіп грошей. Про його приналежність до „киян” немає жодного слова.

Таким чином, реалізація в буденному житті положень обласних привілеїв Київщини, які стосувались сплати податків, відбування повинностей, спеціальних „урядових артикулів”, повністю підтверджується джерелами. Встановлено, що сплата подимщини до державної казни була скасована привілеями 1529 р. В цих грамотах додані статті з одного боку, і вироки судових справ з другого, врегульовували підводну повинність, від якої шляхта Київщини була офіційно звільнена. Ловля риби, косіння сіна, полювання на бобрів та ремонт міських укріплень здійснювались залежними людьми. Положення щодо обов’язку переслідування („облави”) в цілому було відмінене, але в окремих випадках конкретизовувалось. Суворо заборонялось введення нових мит. Водночас, відомі факти, коли володар звільняв представників окремого регіону від сплати мита по всій державі, зокрема мешканців Києва. Окремим положенням грамоти 1507 р. вперше точно встановлювався процес сплати шлюбного мита – „куниц свадебных”. Визначався спосіб виїзду в Орду, яким могли скористатись князі, пани і бояри київські. Київська шляхта була зрівняна у правах з литовською. Волості і міста цього регіону могли отримати тільки „кияне”, ймовірно, уродженці Київщини і її мешканці шляхетського походження. Винятком був „уряд” київського воєводи, на який призначалась особа за велінням великого князя литовського, як правило не „киянин”.

Розділ ІІІ. Функціонування обласних привілеїв Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.)

3.1. Судочинство Волинської землі згідно з артикулами уставних грамот.

Процедура суду та судового засідання на Волині, як і на Київщині, до видання ПЛС також регулювалися нормами обласних привілеїв. Зокрема, волинські уставні грамоти містять чимало постанов, „які торкаються суду панського, вотчинного, над підданими панів, що мешкали в межах їх вотчин” [83, 40]. Оскільки маємо два підтвердних привілеї, то проведемо порівняльний аналіз артикулів та розглянемо їх реалізацію.

Приводом до початку судової справи мала стати скарга, яка фіксується у статті щодо послання „децких”:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 1 …ижъ староста и наместъники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, **коли на кого жалоба приидет** (виділено нами. – Д. В.), нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли на два листы не станеть, тогды мают децького послати [32, 101].	Ст.1. …ижъ старосты и наместъники нашы не мают на нихъ децъких своихъ слати перъвымъ разомъ, **коли на кого жалоба прыидеть** (виділено нами. – Д. В.), ино того перъвым листом и другимъ обослати, и коли на тыи два листы не станет, тогды децького послати. А коли за тымъ децькимъ не станеть, ино децъковане мает заплатити, а старосте и наместникомъ нашымъ на томъ усказати отъправити [26, 279].

Старості та намісникам заборонялося в разі подання скарги відразу посилати судових виконавців „децких”. Урядники мали двічі надіслати листи до позовної сторони з вимогою з’явитися до суду. І лише після цього, коли останні

не реагували на запити, посилався „децкий”[1]. Крім того, за редакцією 1509 р. в разі невиконання вимог „децкого” сплачувався штраф („децъковане”), а справу вирішували староста чи намісники. Проте, обов’язковою умовою початку судового процесу була скарга, як правило письмова.

27 червня 1527 р. Сигізмунд I Старий наказував суддям: біскупу віленському, князю Яну, воєводі віленському, канцлеру, пану Гаштольду та маршалку земському, пану Яну Заберезинському вирішити суперечку між князем Андрієм Михайловичем Сангушком Коширським із володимирським старостою, князем Андрієм Олександровичем Сангушком та його сином князем Федором. Їм повідомлялось, що спершу скаржився Андрій Михайлович, нібито йому від останніх „кривды, кгвалты и грабежи велики деють в многих речах”. Тому господар наказував суддям „…*князя Андрея и сына его обослали и казали ему перед собою стати* (курсив наш. – *Д. В.*) и о томбы Ваша Милость межи ними досмотрели и справедливость тому вчинили”. Проте вони не з’явились і князь Коширський, будучи у в. к. л., „жаловал намъ в томжо на них”. Сигізмунд знову написав зазначеним суддям, „…*ажбы Ваша Милость их повторе обослали и казали им перед собою стати* (курсив наш. – Д. В.), а паклибы стати не хотели а Ваша бы Милость у в ымене их, князя Коширского казали увязати” [19, 308].

29 червня 1528 р. Сигізмунд I Старий з панами-радою розв’язав майнову суперечку[2] між вдовою панною Левовою Боговітиновича Ганною з паном Іваном Богушевичом про маєток Неплі, приводом до якої стала скарга першої. Попереднє обговорення, як видно з документу, здійснювалось з наказу господаря троцьким воєводою К. Острозьким. Він „…в том ее (Ганну. – Д. В.) *обсылал, абы она перед ним стала и у том ся с ним розправила*. И пани Львовая перед е. м. к праву стати не хотела. *Князь воевода раз и другий в том ее обсылал,*

---

[1] Однією із його функцій, на думку М. Кразаускайте, було „доставляти обвинувачених, коли необхідно і силою, до суду, чи приводити у виконання вирок” [147, 45].

[2] Зазначимо, що у волинських привілеях земельні сюжети взагалі відсутні. Це пояснюється, на думку Н. Яковенко, тим, „що Волинь досягла імунізації феодального землеволодіння набагато раніше київської землі і подібні підтвердження для неї на початку XVI ст. звучали б як анахронізм” [122, 46].

и она, перед е. м. ставшы, и в том Богдану Львовичу (пасинок Ганни. – Д. В.) отказывати не хотела, и вказывала е. м. лист здалека, менуючи, ижбы мы казали ее з Богданом Лвовичом всим паном разом нашим судити, и того листа е. м. не дала. И князь, воевода, е. м., *за ее непослушенство* (весь курсив наш. – Д. В.), за шкоды тых людей непльских дал Богдану Львовичу в тое именье увязанье" [33, 241][3].

Отже, згадані судові справи повністю відповідали вказаній статті волинського привілею. Зауважимо лише, що в тексті справ не вказується особа „децкого", однак вказівка на акт „увязанья" передбачає діяльність „децкого", позаяк воно було однією з його функцій [98, 138].

Будь-який позов вирішувався тільки через суд. Цьому процесу у привілеях присвячено три статті.

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 4 Естъли бы которыи противъни, што князь або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, штобы мелъ с тымъ вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити. **Ст. 11** Такежъ жаловали намъ о ярмаръки, о жидичинские и о дорогубужъские, што староста даетъ от себе тые ярмаръки слугамъ своимъ в жалованье наместницътва по годомъ держати, и тые деи его немастники самыхъ ихъ и людеи ихъ на тыхъ яръмаръках судять и радять, и потварные заруки и вины на ихъ	**Ст.4.** А естъли бы который провинилъ, што князь або панъ, або земянинъ, ино старосте насъ обослати, какъ мы его нашымъ листомъ або посломъ нашымъ, што бы мел с тым вчынити, ино ему подле науки нашое то вчынити. **Ст.11.** Такъже о ярморки, о жидичиньскии, о дорогобузъскии, што староста даеть оть себе слугамъ своимъ, тыи ярморки в жаловане наместництво полдомъ держати и тыи деи его наместники самых ихъ и людей ихъ судят и рядят на тыхъ яръморкохъ и потварныи заруки и

[3] Іван Богушевич, проти якого направлений позов, був господарським дворянином, який тримав на той час оскаржуваний маєток.

людехъ беруть. Ино иы тыми разы то вставляемъ под тою мерою: на ярмаръки старостины наместъники мають ездити подавному**, а людей ихъ одинъ наместъникъ не маеть судити, маетъ тотъ, чии чоловекъ, судею собе зъ своее руки посадити которого земянина обобравъшы** (виділено нами. – Д. В.); а потварнымъ зарукамъ и светъкомъ не верити.	вины на людех ихъ беруть, ино отецъ и брать нашъ то имъ установил под тою мерою: на яръмарки старостины наместники мают езъдити подавному. **А людеи ихъ одинъ наместникъ не мает судити, маеть тотъ человек судю собе съ своее руки посадит, которого земянина обравъшы** (виділено нами. – Д. В.), а потварным зарукамъ и светъкомъ не верыти.
Ст. 16 А князя и пана, и земянина старосте и наместъникомъ нашим одному ихъ не судити, маеть при собе посадити князеи и пановъ, и земянъ, тоже мает его з ними судити [32, 102-103].	**Ст.17.** А князя и пана, и земянина, старосте и наместъникомъ нашымъ одъному ихъ не судити, маеть пры собе посадити князей и пановъ, и земянъ, тожъ маеть его судити [26, 280-281].

Обидві редакції привілею однакові. В разі отримання скарги на князя, пана або земянина староста повідомляв про її зміст в. к. л [52, 54]. Останній надсилав листа з „наукою”, відповідно до якої урядник і здійснював правосуддя[4]. Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцького старосту, маршалка, пана Івана Ходкевича та інших панів про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича та Василя Павловича, „штожъ дей делают ей кривды в земли и в сеножатех и в ловех и у в ынших речах”. Господар наказував: „Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали и о всих тых речах, абых есте межи ними досмотрели и справедливост, абы есте учинили”. Разом з тим Казимир направив листа і до обвинувачуваних,

[4] Є. Маховенко висловив припущення, що ця норма, була вписана у привілей тому, що шляхта не довіряла суду старости і боялись корупції [153, 56].

„…какъ вы рокъ положите и там выедете, абы перед вами ку праву стали и права-бы послушны были” [19, 16; 97, 6]. 2 вересня 1491 р. „приказанем господаря нашого короля его милости” луцький староста Семен Юрійович та намісник крем’янецький Андрій Михайлович разом із князями та панами волинськими винесли вирок у справі земян крем’янецьких Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських з князем Олександром Сангушком щодо маєтку Новосільце. „Приказ” був написаний наступним чином: „…абыхмо того досмотрели и справедливость тому вчинили” [18, 94]. Відповідно до наказу короля Олександра Ягеллончика, 10 вересня 1506 р. судді, яких взяли собі князь Андрій Олександрович (Сангушко) і князь Іван Юрійович Жесловський, князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, городничий луцький, пан Петро Мушатич та пан Митко Вабинський розмежували маєтки острозькі від заславських в Біотині [19, 38-39]. Аналогічні приклади були і за часів Сигізмунда I Старого [19, 152-153].

Разом з тим, були випадки, коли судді діяли не за наказом короля, а відповідно до листа високоурядовця. Так, наприклад, 27 вересня 1509 р. судді Іван Путятич та Петро Мушатич розглядали справу володимирського старости Андрія Олександровича з князем Іваном Васильовичем Курцевичем щодо озера Освяте згідно із „приказанемъ господина нашого, князя Костянтина Ивановича Острозкого, гетмана навышшего господаря нашого, королья Его Милости, старосты Луцкого, Бряславского и Віницкого, маршалка Волынской земли” [19, 69]. Можемо припустити, що К. Острозький, отримавши листа від короля, передоручив свої листом вказаним особам вирішити справу.

Судова практика господарського „наказу”, як свідчать джерела, не була притаманна лише Волині. Так, ще 12 березня 1468 р. Казимир Ягеллончик наказував слонімському наміснику, пану Михайлу Виштортовичу вирішити скаргу Василя Копачевича з господарськими людьми Жолудчанами, котрі, зі слів позивача, перейшли Німан та осіли в його ловах: „Приказуемъ прото, быс еси о том досмотрел, и будут ли люди наши у его ловищах сели, а не давно, и

тыби им велел выйти зъ его ловищъ и велел их посажат по их местцах онят” [19, 12].

Наведені приклади свідчать, що ця норма діяла на території Волині починаючи з другої половини XV ст. Зміст судових справ дає змогу з’ясувати термін „наука”. Він означав, згідно із джерелами, лише **дозвіл** великого князя на проведення суду, а вирок мав бути „справедливым”.

Намісник не міг самостійно проводити судове засідання. Підсудному дозволялось обрати собі додатково суддю з категорії земян. Наприклад, в наказі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князю Василю Четвертинському і князю Олександру Буремському вказувалось, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка, князя Андрія Михайловича Сангушка і „…и на то князь Иван в нас (Сигізмунда. – Д. В.) съ свое руки судями взял вас (В. Четвертинського і О. Буремського. – Д. В.), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал…” [19, 259]. Аналогічно відбувались справи і між підданими ВКЛ та Корони Польської. Так, „водлуг обычая тамошней земли (Волині. – Д. В.)” (27 липня 1525 р.) мала вирішитись кримінальна справа між володимирським старостою, князем Андрієм Олександровичем Сангушком з підданими Корони Польської, які обвинувачувались в пограбуванні. А. Сангушко обрав собі суддів князя Федора Федоровича Четвертинського, князя Олександра Федоровича Буремського і писаря господарського Михайла Василевича. Іншу сторону мали представляти три земянина: „ино мы (Сигізмунд. – Д. В.) о том до воеводича Русского, мечного Краковского писали, пана Яна Тачинского, ажбы он з руки подданных наших коруны Полской трех земянинов, людей добрых выслал…” [19, 275]. Тобто, як бачимо, кількість суддів, як правило, була не менше двох.

Стаття привілею забороняла вірити підробленим заставам („зарукам”) та лжесвідченням. Останні відігравали одну із вирішальних ролей у встановленні справедливості в суді. Для прикладу розглянемо судову справу між князем Михайлом Васильовичем Збаразьким з дядьком князем Семеном Васильовичем щодо дільниці дядька свого Солтана, яку вирішували 4 липня 1475 р. князь

Олександр Сангушко, староста луцький пан Михайло Монтовтович, маршалок Волинської землі, староста володимирський Олізар Шилович. М. Збаразький відстоював своє право на дільницю Солтана. На доказ правоти приводив лист і говорив королю: „…тым обычаем записал ся ты (князь Семен. – *Д. В.*) с моим отцем перед *добрыми светки* (курсив наш. – *Д. В.*)”. Семен відповів: „Я с моим братом, с отцем твоим не записывался тым листом, а *тым світком твоим, што оу твоем листоу стоять, вірю яко добрымъ людям* (курсив наш. – Д. В.)”. Тому судді „подле господарского приказанья” опитали свідків: князя Путяту Івановича, пана Гринка Мукосівича, пана Лютика, пана Мишка Глуского. Вони розповіли: „тым обычаемъ князю Семену со княземъ Васильемъ были речи перед нами, а конца ни одного межи собою не вчинили, ни листа перед нами не записывали”. Виграв цю справу князь Семен, оскільки свідки Михайла „не посведчили ни ділоу, ани записоу”. Врешті дільниця була поділена навпіл між двома князями: „Князь Семен дал на обиранье братничью своему князю Михайлоу, и князь Михайло оузял Вишневец город со всими приселки, што к томоу слоушит и к томоу ещо Тараж. А князь Семен Городок оузял и Маневъ со всіми приселки, што к томоу здавна слушало и тягло и к томоу ещо Лупушная” [18, 69-70].

Кількість свідків не регламентувалась уставними грамотами. Їх визначали самі спірні сторони. Так, 15 червня 1496 р. у майновій справі земянки волинської Красовської зі своїм земляком Петром Мушатичем і його братом Іваном Андрієвичем на вимогу першої свідком виступав пан Якуб Монтовтович [2, 109]. У привілеї волинському земянину Міхну Верещачичу на маєток Затурків в Луцькому повіті від 21 березня 1503 р. зазначалось, що луцький староста Семен Юрійович, виконуючи розпорядження Олександра Ягеллончика щодо встановлення правдивості слів М. Верещачича, „…*опытывалъ всихъ князей и панов и земянъ Волынское земли* (курсив наш. – Д. В.), и они передъ ним поведали, ижъ тое именіе дядька его ему есть дедина и отчина и близкого иного никого къ тому нетъ, выменяя, онъ къ тому именію близкій естъ” [2, 118]. У земельній суперечці між володимирським старостою князем Андрієм

Сангушком та волинськими земянами Грицьком, Султаном, та Богданом Ставецькими (4 грудня 1527 р.), перший „…*ставилъ тамъ светковъ двадцать шляхтичовъ, а сто человековъ, простых людей* (курсив наш. – Д. В.) и Ставецкие дей тымъ светкомъ не допустили светчити, а отводили дей то присягою, абы князь Андрей *подле права земли Волынское* (курсив наш. – *Д. В.*) сам присягнул и землю завелъ, або ихъ (Ставецьких. – Д. В.) к присязе допустил". Андрій не погодився з такими пропозиціями і „до нас (в. к. л. – Д. В.) о том отписали". Він апелював, „штожъ дей *в обычаи права земли Волынское* (курсив наш. – Д. В.) того нет, хто ся о земли правует, абы мялъ самъ присягати, нижли дей сведки годныи присягають и землю заводять". Зауважимо, що в привілеях немає жодного артикулу, який би врегульовував земельні суперечки, однак використання свідків (при їх наявності) у будь-якому судовому процесі значно підвищувало вірогідність справедливого вирішення. Зважаючи на це, Сигізмунд наказував суддям[5] на сеймі в Луцьку довідатись „будетли то в обычаи, у праве вашомъ Волыньскомъ, ижъ хто о землю ся правуеть, самъ не присягаеть, нижли светки ихъ присягу делають и выбы о томъ члонокъ межи ними уставили, подле давности обычая и права вашого Волынского"[6]. Відповідно до цього і мала остаточно вирішитись справа „…водле права земли Волынское и росказаня и листов наших, которыи есмо имъ с обу сторон на то подавали" [19, 318-319]. Як бачимо, кількість свідків не обмежувалась. Єдина умова, яку висували обласні привілеї, це правдивість свідчень. Хоча бачимо зі змісту останньої справи, невизначена юридична компетенція свідків іноді призводила до суттєвого затягування справи. Лише 19 листопада 1529 р. Сигізмунд I Старий наказав вирішити наведену справу „*podług nowego statutu* (курсив наш. – *Д. В.*) sędziowue mają przesłuchać obie strony i *przypuścić do przysięgi tylko swiadków* (курсив наш. – Д. В.)" [19, 358].

---

[5] У дані справі ними були: владика володимирський і берестейський Іон, владика луцький Пахнотій, староста луцький, князь Федір Михайлович Чорторийський, намісник крем'янецький, пан Якуб Михайлович Монтовтович, а також князі, пани і земяни Волинської землі.

[6] Схоже на те, що судді мали з'ясувати це питання і оформити відповідну статтю до привілею (?).

На судовому процесі, крім старости і намісників, обов'язково були присутні князі, пани і земяни, що, вірогідно, „було продовженням з'їздів ради за Свидригайла" [146, 277]. Їх присутність була вельми необхідною, а не примхою шляхти. Оскільки, як слушно зауважував М. Максимейко, „литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях… і часто лише вони (князі, пани і земяни. – *Д. В.*)" могли засвідчити яку норму права слід використовувати у конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі" [91, 122]. Дія закону підтверджується джерелами. Так, 13 травня 1503 р. луцький староста Семен Юрійович виніс вирок у справі князів Андрія Олександровича Сангушка і Федора Івановича Четвертинського щодо маєтку Звіняцьке в околицях Луцька. На суді князь Андрій говорив: „Не вем, которым обычаем держит князь Федор тое подворье". На що той відповів: „Тое подворье заставила мачуха твоя брату нашому, небожчику князю Юрью, в сороку копах грошей широкое личбы, и мы держим тое подворье в тых пенязех, и лист записный на то маем. И тот лист перед нами покладал… *И мы* (староста. – Д. В.) *о том помовившы с князьми, с паны их милостью* (курсив наш. – Д. В.), ино так ся нам всим видело, штож князь Андрій мает за тое подворье тые пенязи, отложити а отложившы тыи пенязи, сорок коп грошей, маеть тое подворье к своей руце мети" [18, 150].

Також були випадки вирішення суперечок полюбовно, тобто без судового засідання. Саме так 1 березня 1521 р. розв'язалась справа між Яном Лущевським і дружиною Алжбітою з князем Андрієм Михайловичем Сангушком: „Мы з жоною своею Его Милости свою шкоду отпустили , а князь Его Милость нам свою шкоду отпустил, против того княз Его Милость не мает ся нам о свои шкоды впоминати, а мы теж о свои шкоды князю Его Милости не маем ся впоминати". Арбітром у полюбовному примиренні виступив владика Володимирський і Берестейський Пахнотій [19, 206]. Така судова практика також була нормою і в українських землях Корони Польської, зокрема у Руському воєводстві [71].

Шляхта Волині, як і шляхта Київщини, користувалась правом судового імунітету. Тобто, старості заборонялось князів, панів і земян безпідставно обвинувачувати (чи злословити)[7] та ув'язнювати, а відтак останні могли нести покарання виключно через рішення суду. Це знайшло відображення в Ст.3 привілеїв обох редакцій, а її дію підтверджують практично всі судові справи:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 3. Такежъ князеи и пановъ, и земянъ старосте нашому злыми словы ихъ не соромотити, и в казнь, и въ вежу их не сажати [32, 102].	**Ст.3.** А князей и пановъ, и земянъ, старосте нашому злыми словы не соромотити, у казнь и у вежу ихъ не сажати [26, 280].

Однією із форм особистої недоторканості, чи точніше власної безпеки, була застава („зарука"), котрій присвячено два артикули:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 6 Нижъли кому хто заручыть колко копъ на насъ, а тая бы зарука доведена была на кого бы справънымъ доводомъ, ино то есть в нашои воли. **Ст. 10** А слугам старостинымъ ездячи по лесомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотел ни чие именье моцъно наехати а любо кого забити, а онъ будет заручати и на то довод вчинит, то естъ справъная зарука [32, 102].	**Ст.6.** нижъли кому хто заручыть колко копъ на насъ, а та бы зарука доведена была на кого справънымъ доводомъ, ино то есть в нашей воли. **Ст.10.** А слугамъ старостинымъ езъдячы по селомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотелъ на чые именье моцъно наехати альбо кого збити, а онъ будеть заручати, а на то доводъ вчынить, то есть справъная зарука [26, 280].

[7] Цікавий епізод щодо словесних образ наводить Н. Яковенко. В 1569 р. в одній із суперечок Яків Колпитовський звернувся до Хлуса, слуги волинянина Якима Линевського з такими словами: „А ты *лысий* з паном своим! Пан твой в Немцех был *катом*, да и тут хочет людей катовати!". Це надзвичайно збентежило Хлуса. Оскільки, на думку дослідниці, „лисий" – це „погана", „нечестива" людина, а „табуювання професії ката було настільки безумовним, що будь-яка аналогія з ним сприймалася за найзухваліше безчестя" [121, 136-138].

У випадку укладення „заруки” на господаря, він виступав гарантом її дотримання. Слугам старости при роз’їздах по приватновласницьких маєтках заборонялось самостійно стягувати „заруки” [129, 21]. Застава мала юридичну силу лише тоді, коли особа на суді надавала докази ймовірного наїзду на її маєток чи загрозі життю.

Згідно із джерелами, за змістом „заруки” можна поділити на декілька типів:

1) Застава власного маєтку з правом викупу.

16 травня 1514 р. земянин Луцького повіту Мартин Занкович Пруський заставив старості луцькому, вінницькому і брацлавському К. Острозькому своє село Жизниківці з трьома людьми в зв’язку з тим, що останній викупив його з татарського полону за 30 кіп грошей. Староста мав право селити там своїх людей. У листі також вказувалось: „…и естлибыхъ я Мартин Занкович Прусский, або который близкий роду моего хотел тое селищо Жизниковцы въ Его Милости выкупити, тот мает тую тридцать коп грошей Его Милости заплатити” [19, 114]. Піддані, яких поселив староста, могли або залишитися за умови сплати К. Острозькому „выходу зъ дворища по копе грошей”, або піти з села зі своїм рухомим майном („статки”) залишивши тільки оселю [19, 114][8]. Аналогічно, тільки без зазначення причини, заставила свій маєток Велю пані Федя в сумі 50 кіп грошей чеської монети князям Михайлу та Костянтину Острозьким: „а усхочу я албо хто зъ ближних моих тое имене у князей их милости выкупити, тогды маем весь тот наклад, што коли князь Михайло и княз Костянтин на тое имене наложат, то маем отложити на их милость простое слово без жадного права ничим не отводячи” (12 квітня 1474 р.) [18, 68]. Тобто, викупна вартість маєтку точно не вказувалась і її встановлювали самі князі. Причому, ті, хто хотів викупити, мали повірити на слово. Таким чином, поділяємо міркування В. Володимирського-Буданова, що „сутність заставної угоди полягала у наданні кредитору права користування, чим і відрізнялась від закладу” [49, 67].

---

[8] Незважаючи на те, що „рухоме майно селян було їх власністю і в жодному разі не підлягало свавіллю ні власника, ні того, хто володів”, разом з тим „майно селян було мало гарантоване від свавілля власника” [49, 39-40].

2) „Зарука” для з’явлення у суді.

Сигізмунд I Старий у листі маршалку, князю Андрію Михайловичу Сангушку наказував обрати собі „дільчих” та разом із „дільчими” володимирського старости Андрія Олександровича Сангушка і його сина Федора у встановлений термін „…под зарукою нашою, под тисячма копами грошей… натом місцы стал и діл ровный в тыхъ именьяхъ (Городці та Грушове. – Д. В.) с ними вчинил, и што тые ділчие ваши, обідве стороне, промежи вами найдут, тогобы еси был послушон конечно, абы то инакъ не было (6 квітня 1527 р.)” [19, 301-302].

3) Охоронна „зарука”

Метою видачі такого документу було „недопущення правопорушень” [88, 152]. Таку грамоту отримав 15 грудня 1519 р. троцький воєвода, державця мозирський Ольбрахт Гаштольд. Він повідомив в. к. л. про розлад („мерзячъка”) у стосунках з віленським воєводою Миколаєм Радзівілом і через це „небезпеченъ на тотъ съеимъ ехати, которыи есмо всим вашеи милости Паном Радамъ нашимъ положили мети”. Тому він просив поновити попередню „заруку” в сумі 20 тис. кіп грошей. Що і було зроблено Сигізмундом: „Прото ж, абы твоя милость (М. Радзивил. – Д. В.), и с сынми своими, с паномъ воеводою троцкимъ были в миру и во покои сами межи собою и служебники вашими, одинъ на другого ни словом ани рукою, ани чимъ инымъ не сегали, и были бы ваша милость межы собою во всемъ в покои под тою зарукою нашою двадцатма тисечеи копъ грошей, адела нашы и земские ажбы ваша милость справовали и радили во всем згодливе” [28, 58]. Значно пізніше, 14 липня 1525 р., О. Гаштольд, будучи вже віленським воєводою та старостою бельським і мозирським, знову отримав охоронного листа від злочинних намірів підчашого Яна Миколайовича Радзівіла. Останні настільки вже знахабнів, що володар змушений був послати до нього свого дворянина із відповідним листом, у якому Сигізмунд I Старий „…повторе тобе приказуемъ под тым же закладом нашим, под тридцатма тисячми копами грошей, а сторона стороне – двадцать тисечи коп грошей, абы еси через то на пана воеводу, его милость, пана Кгаштолта самого,

и на слуг, и подданых его как рукою, так и словом не сегал, и во всемъ добром покою и слуги, и подданые твои напротивку пана воеводы и слуг, и потданых его милости быи конечно”. Розв’язати справу володар обіцяв по приїзду до ВКЛ [33, 168-169]. Тобто, сума застави була встановлено у 30 тис. кіп грошей, з яких 10 тис. в разі її порушення йшло на користь в. к. л. Не дивлячись на те, що дійові особи розглянутих документів не мали відношення до Волині, проте сам зміст документів не суперечив обласному привілею. Це свідчить про те, що таке правило було типовим для усієї держави. Принагідно зауважимо, що вже в другій половині XVI ст. шляхтичі в разі неможливості власними силами чинити опір наїздам, окрім охоронних грамот „шукали підтримки у своїх патронів, які в свою чергу зобов’язувалися захищати клієнтів” [42, 108].

Головною особою судового процесу поміж представників волинської шляхти, як видно із наведених вище прикладів, виступав староста або намісники[9]. Однак шляхта отримала право самостійно судити власних слуг, що було нормативно закріплено у Ст. 5:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 5 Такежъ били намъ чоломъ и жаловали, ижъ староста и наместъники наши вины и заруки на нихъ берут и на ихъ людеи и людеи ихъ судять а радять. Ино мы имъ и тое отпустили. Старосте и наместъникомъ	**Ст.5.** Такеж што били чоломъ и жаловали отъцу и брату нашему, иж старосты и наместьники нашы вины и заруки на них беруть и на ихъ людехъ, и людеи ихъ судять и рядят, ино отецъ и брать нашъ то имъ отъпустили,

[9] Староста приймав також участь і в судових справах поміж євреями та християнами [150, 104]. Щодо самої посади „луцького старости”, то М. Любавський відзначав, що за своїм значенням він наближався до воєвод руських і литовських та старости Жмудського, і, таким чином, „серед урядників Волинської землі займав перше місце, як їх голова і старшина” [87, 211-213; 88, 155-156]. Такої ж думки дотримувався О. Галецький: „…староста луцький належав до тієї вищої категорії старост литовських, які тримали під собою одну дільницю, аж до встановлення у ній воєводи на польський взірець” [146, 267]. Любавському заперечив Ф. Леонтович наводячи наступні аргументи, що коли луцький староста і вершив правосуддя серед представників інших волостей і повітів котрі не належали Луцьку, „то зовсім не в силу загального адміністративного верховенства і старшинства луцького старости, а лише в силі наданого йому, разом з іншими місцевими урядниками, в кожному окремому випадку господарського „приказанья” – „досмотрети” справу і дати по ній свій „суд” [85, 191-192].

нашымъ винъ и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловека [32, 102].	старосте и наместъником нашымъ вины и заруки на их самыхъ и на их людехъ не брати и людей ихъ не судити и не рядити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кажъдому съ своего человека [26, 280].

Артикул був вписаний до привілею на прохання волинської шляхти, яка апелювала до великого князя (спершу Казимира Ягеллончика, як видно із редакції 1509 р.) на дії старости і намісників. Володар заборонив урядникам судити шляхетських людей та брати з них на свою користь судовий штраф („вину”). Це стало компетенцією чолобитників.

Посилання до вказаного положення знаходимо в угоді князів Сангушків, Василя Михайловича з його братом, володимирським старостою, князем Андрієм Олександровичем щодо вирішення земельних, кримінальних та інших справ (21 травня 1522 р.): „А што ся дотычет наших урядников и наших бояръ и наших мещан и людеи наших, ино тые наши врядникы и бояре и мещане и люди наши промежку себе мають ся правовати перед тыми полюбовными судями нашими[10], а мы сами своими парсунами (при) том не маем быти, а што тые суди верху писаные, полюбовные промежку ими знайдут, то мы с обу сторон (маем) принятии, а которых людей промежку ними тые суди знайдут виноватых, ино тыежь суди тым виноватых мають роки покладати, *водлуг земское ухвалы* (курсив наш. – Д. В.), а мы вже сами промежку себе своими парсунами маем своих децкыи давати, на своих людей, хто кому будет виноват, без кождое отволокы” [19, 231]. Тобто, укладачі угоди повністю переклали вирішення судових справ між своїми підданими на обраних суддів, причому без особистої присутності. Варто зауважити, що така процедура не відображена в уставній

[10] Перший обрав собі суддею князя Василя Четвертинського, а другий – пана Михайла Семашковича. Саме вони, згідно угоди, мали вирішувити справу.

грамоті, але й разом з тим не суперечила чинному законодавству. Відповідальність за недотримання умов угоди визначалась грошовим штрафом: „А хтобы з нас не хотел тых судей послушен быти, тот мает заплатити господарю, королю Его Милости тисячю коп грошей, а оден другому пятсот коп грошей” [19, 231-232].

Така практика, коли підлеглих людей судив окремий суддя, підтверджується іншими джерелами. Наприклад, 5 січня 1527 р. князь Лукаш Мартинович Свірський виніс вирок між підданими Льва Роського Творянам та Лукашем Хохлами і Лук’яном Молотвичем з підданим князя Петра Михайловича Свірського Мишком Копоновичем, який вказаним вище особам починив великі кривди і шкоди. Обвинувачений мав скласти присягу на вчинені збитки, а князь Петро віддавав його князю Леву на вічність [19, 299].

Проте, відомі випадки, коли староста самостійно чинив правосуддя поміж шляхетських підданих, отримуючи за здійснення судової діяльності окрему плату [65, 115]:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 7 А далеи старосте на замъку нашомъ судити князскихъ и паньскихъ и земяньскихъ людеи, штося дотычеть розбою приличъного, кгвалть и всилство панское и панеи, шляхецъкая рана, пожога, абы ся злодеиство не множило [32, 102].	**Ст.7.** А далей, старосте судити на замъку нашомъ князьских або паньскихъ, або земянскихъ людей, што ся дотычеть розъбою, прыличъного кгвалъту, шляхетская рана, пожога, абы ся злодейство не множыло [26, 280].

Це було можливим лише при скоєнні кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїзд, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу, підпал, що було, на думку М. Володимирського-Буданова, „ виключенням із загального правила про підсудність землевласницьких судів” [50, 64]. Мотивом цього було недопущення поширення подібних протиправних вчинків серед шляхетських підданих. Так, 24 листопада 1528 р. волковийський державця, пан Матей

Войтехович, отримав наказ від Сигізмунда I Старого вирішити разом із суддями справу поміж королівським дворянином, князем Тимофієм Івановичем Пузиною та маршалком, князем Андрієм Михайловичем Сангушком та і князями Семеном Богдановичем Одинцевичем та Іваном Андрійовичем Полубенським. Останні обвинувачувались в скоєні наїзду, а першочергове судове засідання здійснив староста : „штож дей они сами своими парсунами з наместники и слугами своими на его (Тимофія. – Д. В.) поле дворное в Отнозе наеждчали и потом врадниковъ и слугъ своихъ наславши на тоежъ его поле моцно, кгвалтомъ людей его побили и сохи и бороны порубали, через заруки наши, о *чомжо ихъ первей сего з нимъ судилъ воевода Троцкий, гетман нашъ найвышший, староста Браславский и Веницкий, князь Костянтинъ Ивановичъ Острозский* (курсив наш. – Д. В.)” [19, 335].

Показовою в багатьох відношеннях є також справа між паном Щасним Якимовичем з князем Дмитром Буремським (1528-1529 рр.). Перший подав скаргу луцькому старості Федору Михайловичу Чорторийському на князя, звинувативши його в скоєнні наїзду на маєток під час Великоднього посту коли того не було вдома: „Хвос, свесть мою взялъ, чого ж я о свест свою не мовълю. Нижли в тотъ же час *кгвалтовъне жону мою взял, и возил до замку своего, и соромотивъши зася жону мою отслалъ* (курсив наш. – Д. В.)”. Потім Дмитро здійснив другий наїзд: „И зася, другим разомъ собравъшы ся и слугами, и людми своими, и прехавшы моцне кгвалтомъ на именье на домъ мои, мене самого, жону и дитя мое збил, и слуги мои. С которого жъ бою колкос недел есьми лежалъ, ледва жывъ засталъ. И в тотъ час, што есми мелъ пенязеи, золотыхъ, сребра, перелъ, шатъ и инъшых статковъ и домовых речеи, то все ми побралъ – веч домъ розграбили, вышеи ста копъ грошеи шкоды ми вчынил. А челяди неволное четверо взялъ, а гумно мое властьное моцно кгвалтом вымолотилъ, и побралъ всего ми того збожжя, – жыта, пшениц, овъса, прося, – двесте копъ и трыдцать копъ без чотыр змолотилъ” [31, 146].

Після цього пан Щасний домігся видачі собі охоронної заруки „на господаря короля его милости сто копъ, а на замокъ – петдесят копъ, абы гумна

моего не молотилъ”. Однак це не зупинило злочинців: „ А силою моцю прыслалъ слугъ *своих* и с коньми своими, и казал слугамъ своимъ станьи, где был я своим конемъ месцо направилъ, выбита. И они кони мои с того месца збили и князя своего кони на томъ месцу поставили”. І позивач вдруге отримав заруку збільшивши заставну суму до тисячі кіп грошей на господаря і 500 кіп на замок. Проте злодіяння не припинились: „И они, не дбаючы о заруку, кони мои съ стаини выбили, и стогъ сена моего властъного стравили, а силою моцъю чотыры колоды овъса моего вымолочоного взял, *а слугу моего поселского на имя Ходора силою моцъю судил, и вину на немъ взял* (курсив наш. – Д. В.). А въ другого слуги моего посельского силою моцъю коня взялъ, а конь пяти копъ стоялъ” [31, 147][11].

Всі обвинувачення пан Щасний виклав ще на сеймі в Луцьку в 1528 р. Це дало підстави старості надіслати два позовних листи князю Дмитру з вимогою з’явитися до суду, а коли „онъ на позвы вашой милости перед вашою милостью не сталъ, *и ваша милость служебника своего по него посылали* (курсив наш. – Д. В.), и онъ таки перед вашою милостью не сталъ”. Тому Федір Чорторийський разом із „…господинемъ отцемъ владыкою его милостью и с паномъ Якубомъ его милостью Монътовътовичом, старостою кременицъкимъ, и князи, и паны, объмовивъшы, которым на тотъ час пры нас были” зважаючи на „уфалу” права Волинської землі[12] „на конец на немъ всказу не чынили, и дали то есьмо до господара его милости”. Сигізмунд І Старий написав листа із „наукою”, щоб староста ще раз викликав князя Дмитра до себе на суд, і разом з тим господар заборонив останньому не виконувати вимогу. Д. Буремський на суд приїхав, але „…в отказе быти и того ся справити ему (п. Щасному. – Д. В.) не хотелъ, и пошол из замъку долов” [31, 147].

---

[11] Виділений текст свідчить проте, що князь порушив норму Волинського привілею про підсудність слуг своїм власникам.

[12] „А у правех наших земли Волыньское естъ такъ уфала, – читаємо далі у справі, – хто кому которую кривду вчынить, ино взять у старосты два листы и его позвати; естъли за тыми не станеть, ино староста маеть по него служебъника своего послати, а коли и за служебъникомъ не станеть, ино на немъ всказати” [31, 147].

При винесенні кінцевого вироку (9 червня 1529 р) були враховані всі порушені князем Дмитром артикули Волинського привілею: „И мы водле росказанья господаръского и уфалы с права земли Волыньское пану Щасному за *бои* его и жоны, и дитяти его всказали… всего сумою двесте копъ и семъдесятъ копъ, и копу грошеи, и четверо челеди, и двесте и трыдцать копъ безъ чотыр збозжя, што гумно вымолотилъ, и чотыры колоды овъса на князи Буремскомъ всказали” [31, 147; 87, 870-871].

Таким чином, розглянута справа досить широко розкриває механізм вирішення кримінальних справ на Волині відповідно до уставної грамоти.

Також староста за спеціальною вказівкою в. к. л. виступав суддею і в справах між підданими ВКЛ та Корони Польської. Такі повноваження, наприклад, отримав троцький воєвода, брацлавський і вінницький староста, князь Костянтин Іванович Острозький 9 квітня 1523 р. „Абы твоя милость, – читаємо в королівському листі, – выехалъ с паны Коруны Полское на поправене границ межы земли Волынское и Коруны Полскою, *и тежъ о кгвалты и кривды с обу сторон подданных наших* (курсив наш. – *Д. В.*)… И какъ твоя милость тамъ выедешъ, и твоя бы милость рачылъ, с паны Кроны Полское… о всяки кривды подданных нашыхъ досмотрети и справедливость чынити, какъ бы на обе стороны подданным нашымъ кривды не было” [29, 144].

Стосовно вирішення справ кримінального характеру, то відзначимо також ті артикули, що стосувалися покарання злодіїв:

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 8 А злодея приличъного где коли имуть на чиемъ именью, тамъ же его мають и судити, тамъ же маеть и каранъ быти подлуг давъного обычаю, а поличъное тому, на чиемъ именьи его поимают.	**Ст.8.** а злодея прыличного где коли имут на чыемъ именьи, тамъ его мають судити и тамъ жо маеть каран быти подълутъ давъного обычая. А поличъное тому, на чыемъ именьи зымають.
Ст. 9 А приличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на	**Ст.9.** А прыличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на

окупъ далъ, а на него бы довод был справъныи вчиненъ, тотъ мает вину заплатити по-давъному, какъ и переж того бывало.	окупъ далъ, а на него бы доводъ справъныи былъ, тотъ маеть вину заплати по-давъному, какъ передъ тымъ было.
Ст. 12 А которого злодея имуть на ярмаръкохъ або в городе, в месте нашомъ з лицом, заслужилъ шибеницы – ино на шибеницу, а естли не заслужилъ шибеницы – ино кому шкода, тому заплатит, а вина тому, чии чоловекъ [32, 102].	**Ст.12.** А которого злодея имуть на яръмаръку, або в городе и в месте нашомъ з лицомъ, заслужыть ли шыбеницы, ино на шыбеницу, а естъли не заслужыть шыбеницы, ино шкода тому платити, а вина тому, чыи чоловекъ [26, 280].

Статті обох привілеїв практично однакові. Злодія спійманого з вкраденими речами, судили і „карали” на місці злочину у відповідності із „давнім звичаєм”[13], украдене („поличное”) в такому випадку йшло на користь власника маєтку, де був спійманий крадій. Відпускати його або давати на відкуп, якщо були докази його вини, заборонялось, винуватий платив штраф. Це положення є дещо схожим із російськими положеннями кінця XIV ст. про „самосуд”: „А самосуда четыре рубли; а самосуд то: кто, изымав татя с поличным, да отпустит, а собе посул возмет…” (Двінская уставна грамота 1397-1398 рр.); „А самосуда наши наместники и их тиуни емлют два рубля: а самосуд то, хто поимает татя с поличным, да отпустит его прочь, а наместником и их тиуном не явя, а его в том уличят, ино то самосуд…” (Білозірська уставна грамота 1488 р.) [113, 311]. Злодія, якого спіймали з речовими доказами („лицо”) на ярмарку або в місті, судили у відповідності зі ступенем правопорушення. Вироком могли бути: або смертна кара через повішання, або сплата вартості краденого потерпілому, судовий штраф („вина”) в останньому випадку йшов на користь господаря

[13] Саме це положення, як доводила І. Старостіна, „суперечило „земському звичаю і праву” та судовій практиці Великого князівства Литовського початку XVI ст.” За її спостереженнями, подібне формулювання міститься в грамоті великого князя Василя Дмитровича і великого князя Михайла Олександровича близько 1396 р.: „ А татя, и душегубца и розбойника, и грабежника, где имуть, туть судять” [111, 128].

злочинця [132, 155]. Показовий приклад знаходимо в інструкції Олександра Ягеллончика послу Адаму до польського короля Яна Ольбрахта (1496 р.). В. к. л. повідомляв, що йому вже неодноразово скаржився владика володимирський зі скаргою на королівського белзького старосту пана Каменицького, „што ж, наславшы людеи своих пятсот, конеи, окроме пеших, на место его, на Квачово”, котрі пограбували місто і захопили у полон 120 чоловіків, крім жінок і дітей. І це було не поодиноке явище: „Ино мы перъво сего многокротъ до вашое милости, брата нашого, всказывали и писывали, што ся нашимъ подданымъ, княземъ и земяномъ волынъскимъ, кривды велики и наезды, и забитья з паньства вашое милости, с Коруны, от земян вашое милости деють”. Олександр просив Яна покарати старосту, повіддавати награбоване та відпустити полонених [25, 105].

Далі господар вказував, якщо король буде говорити, що той наїзд здійснили піддані ВКЛ, то Адаму необхідно відповідати так: чоловік, який здійснював керівництво розбійницьким нападом, був урядником пана Каменицького, „… а родиною был з нашое жъ стороны, нашъ подданыи”. Однак він, „пошкодившы немало земяном и людем нашым *розбоемъ и татбами в нашое земли* (курсив наш. – Д. В.), и за границу втеклъ, до Коруны, к пану Каменицкому, а онъ ему надто врад еще дал въ Стоянове от себе держати” і вже за-кордону приїжджав у ВКЛ та „шкоды велики делывал нашым подданным *злодейством и розбои* (курсив наш. – Д. В.)”. Слуги владики спіймали його з награбованим („лицомъ”) і під час сутички смертельно поранили. Врешті Олександр Ягеллончик звертався до Яна Ольбрахта: „Ино сами того, ваша милость, братъ нашъ, рачъте и посмотрети, гораздо ль то староста вашое милости делаеть…, места вашое милости даеть злодеям отъ себе держати, а *вед же за злымъ нигде не стоять, и злодея везде карають чого будеть заслужылъ подлугъ заслуги его* (курсив наш. – Д. В.), какъ у панстве вашой милости, коруне Полскои, такежъ и в нашом панстве, Великом князстве Литовском” [25, 105-106].

Також в джерелах зафіксована сума, котра надходила на користь старости чи війта від спійманого злодія. Так, наприклад, у вироку володимирському війту Івану Федоровичу з володимирським старостою Андрієм Сангушком (28 серпня

1528 р.) вказувалось: „…а от злодея, поиманого на месте з лицом, на старосту осмь грошей, а на его (війта. – Д. В.) – чотыры гроши…, а коли у месте у кого познают лицом коня або вола, ино старосте от того – два грошы, а войту – третий грош” [33, 258].

Щодо карного процесу цікаве міркування висловив А. Яковлів. Вчений вважав, що впродовж XV – XVI ст. в Литві, як і у Чехії, він „не був відділений від процесу цивільного: головну роль на суді грала сторона ушкоджена, а держава не вмішувалася у процес і не виділяла інтересів публічного порядку від інтересів приватних”. Держава втручалася лише тоді, коли суперечка переходила у суд для винесення судового вироку” [124, 63].

Важливим положенням уставних грамот Волині було право шляхти переводити судове засідання до великокнязівської канцелярії і механізм переводу був значно простішим, ніж у Київщині [52, 299]. Тобто, князь, пан або земянин, перебуваючи у суді перед старостою чи намісниками, могли заявити про своє бажання відвести справу безпосередньо до в. к. л., а урядники лише встановлювали термін появи перед господарем.

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 15 А далеи, которыи княз або панъ, або земянинъ стоячи у праве перед старостою або перед наместъники нашими, а отзовет ся до нас, господара, на вышъшое право, ино старосте и наместъникомъ нашимъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положивъши, коли мають перед нами стати [32, 102-103].	**Ст.16** А далеи в томъ его милости прывиля выписано: который князь або панъ и земянинъ стоячы у праве перед старостою або передъ наместники отъзовет ся до насъ, господаря, на вышъшое право, ино старосте и наместъникомъ нашымъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положывъшы, коли мають перед нами стати [26, 280-281].

Джерела фіксують досить значну кількість різноманітних справ, які відповідали нормі, що розглядається. Тому зупинимось на тих, які, на наш

погляд, є найбільш яскравими. У грамоті князю Андрію Олександровичу (Сангушку) Олександр Ягеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Мушатич, „…штож дей ты его именье скленьского землю, его нивы и сеножати и дубровы сам собе своею впорностью к своему именью к Звенече и отехал и отрубил, а его правом не вспираючи”. В. к. л. наказав розв’язати цю справу луцькому старості, маршалку волинської землі, наміснику кам’янецькому, князю Семену Юрійовичу із зауваженням: „Ино естлибы еси некаго не хотел перед князем Семеном к праву стати *и тыбы* (князь Андрій. – Д. В.) *с ним очивисто пеед нами стал, на который рок он тебе зазовет* (курсив наш. – Д. В.) перед нас к праву сим нашим листом” [18, 126].

Були також випадки, коли володар забороняв переводити справу до себе. Так, в наказі Сигізмунда I Старого суддям володимирського старости, князя Андрія Олександровича Сангушка чітко вказувалось: разом із суддями луцького старости Федора Михайловича Чорторийського розв’язати суперечку між двома князями „…не откладаючи того до нас господаря” (25 вересня 1526 р.) [19, 294-295]. Однак судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. король, на прохання А. Сангушка, написав листа до Ф. Чорторийського, де повідомляв, що той із сином Федором „…..хотят с тобою очивисто мовити *перед паны радами нашими великого князьства Литовского и о том первый наш листъ позовный им до тебе дали* (курсив наш. – Д. В.). І далі наказував: „…приказуем тобі, абы еси перед паны радами нашими, как Их Милость будут на сойме, стал и в том ся с ними росправил на тот рок, на который они тебе перед Их Милость позовут симъ нашим листом”. В разі неприбуття Федора, справа вирішувалась без нього „яко в правех будет стоять выписано” [19, 359-360]. Тільки тепер суд мав відбутись не у великокнязівській канцелярії, а на сеймі. Правда, розгляд судових справ на сеймах був надзвичайно обтяжливим. Особливо тому, що відтягував час який необхідно було використовувати для вирішення нагальних завдань, заради яких і скликався сейм. Показовим в цьому плані є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.: „до вчорашнього дня, крім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король

декілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже назначений, а потім повторно обнародуваний, до цього часу ще не почався, говорять, що він повинен початися в перший день молодика; між тим на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади” [91, 124].

Необхідно зауважити, що ця норма загалом була скасована ПЛС [45, 186] і розгляд судових позовів перекладався в основному на місцевих урядників. Так, 19 червня 1536 р. Сигізмунд I Старий у листі до луцького старости Ф. Чорторийського вказував, що йому вже неодноразово скаржились волинські земяни Грицько Сенюта з братом Романом на земянина луцького повіту Яцька, „штож дей он держит имене, близкость ихъ, на имя Прусы, нетъ ведома которымъ обычаем…”. Господар наказав старості розв’язати суперечку: „штобы Твоя Милость казал ему (Яцьку. – Д. В.) перед собою стати и о томъ межи ними досмотрел и справедливость тому наконец вчинил, жебы они в том собе невиннее не шкодовали и нам о том больш того не жаловали” [20, 37].

Таким чином, розглянуті артикули Волинських уставних грамот обох редакцій практично однакові. Дещо доповнено було тільки Ст. 1. Усі вони, як свідчать джерела, реалізовувалися. Однак, наведені судові справи показали обмеженість змісту уставних грамот. По-перше, зовсім не визначений механізм залучення свідків до судового процесу, зокрема при земельних суперечках, а також не регламентувалась їх кількість. По-друге, не конкретизувався спосіб розгляду справ між підданими ВКЛ та Корони Польської. Для цього великий князь литовський надсилав відповідні розпорядні листи місцевим урядникам. По-третє, шляхта Волинської землі мала право переводити розгляд справи до великокнязівської канцелярії практично без будь яких обмежень, а на практиці існували випадки, коли володар забороняв це робити, що також не відображено в артикулах уставних грамот.

3.2. Регулювання економічних питань нормами обласних привілеїв.

Важливу роль в господарстві Волині відігравала торгівля, що була джерелом митних зборів. І саме митній сфері присвячена 13 стаття досліджуваних нами уставних грамот.

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 13 Тежъ што есмо подавали княземъ и паном волынскимъ новые торги, ино деи мыта беруть в тыхъ торзехъ с князихъ и паньскихъ людеи. Ино мы тые мыта новые отложили, ненадобе мытъ зъ ихъ людеи братии, нижъли мають мыта старые давати, где и передъ тымъ будуть даивали [32, 102].	**Ст.13.** Тежъ што и брать нашъ подавалъ княземъ и паномъ волынскимъ новыи торги, ино деи в тыхъ торъзехъ мыта беруть з людей князъскихъ и паньскихъ, и брать нашъ его милость тыи ихъ новыи мыта имъ отъложылъ и то имъ в прывильи своемъ выписал: хто бы взялъ мыто в новомъ торъзе або въ яръморъку на князъскомъ або на панскомъ чоловеце, ино тот маеть чотыри копы заплатити силы моцы тому, чыи чоловекъ, нижъли мают тыи старыи мыта давати, где передъ тымъ будуть давали; а и мы ихъ такъже пры всемъ томъ оставили и тыи мыта имъ новыи отъложыли [26, 280].

Законодавець цією статтею категорично заборонив запроваджувати нові мита на князівських або панських торгах. Мито мало збиратись згідно старих звичаїв. Редакція 1509 р. конкретизує суму, яку платив порушник – 4 копи грошей на користь власника тієї особи, з якої незаконно було утримано так зване „нове мито”.

Порушення цитованої норми дало привід луцьким міщанам подати позов до Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та земян Волинських, „штожъ они много мытъ установили после дяди нашого, великого князя Витольда”. Тому король встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано: „ино чтобы есте нигде на новыхъ мытехъ, которые жъ установены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не братии”. При недотриманні цієї вимоги відбувалась конфіскація маєтку: „а хто маеть на новых мытехъ, которые жъ установенны после дяди нашого, великого князя Витольда, мыто брати, въ тыхъ именя пооднимаемъ; нижли бы есте тутъ мыто брали, где было здавна при дяди нашом, при великом князи Витольде”. Відповідальність за дотримання вироку покладалась на луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника Перемильського Андрія Волотовича [2, 8-9][14].

2 березня 1511 р. у великокнязівський канцелярії розглядалась справа між війтом і міщанами Володимира із господарським дворянином Петром Калусовським, котрого звинувачували, „штожъ бы он имъ кривды делелъ и новину уводил: *мыто на них на доброволной дорозе бралъ по грошу, а по сту головажень соли, где дей здавна мыто николи не было* (курсив наш. – Д. В.)”. У відповідь той показав привілей в. к. л. Вітовта, у якому зазначалось, що маєток Калусово Вітовт дав єврею Шаню та його потомкам. Позивачі пред’явили інший контраргумент: листи в. к. л. Свидригайла, Казимира, Олександра та Сигізмунда на те, „шожъ имъ мыта не давати во всем повете Володимерском”, а також повідомили, що у тому місці де Петро мито брав, немає ні мосту, ні греблі, що він також підтвердив. Зважаючи на усі вказані обставини (окремою думкою вказувалось, що привілей Вітовта стосувався тільки єврея Шаня), Сигізмунд I Старий „…не казали есмо таки мешчаномъ мыта давати, полуг привилеевъ великого князя Швитрыкгайла и отца и брата нашого королевъ ихъ

[14] Датування грамоти відсутнє. Вказаний лише день – 13 серпня. Однак, за інформацією А. Банєцького, Михайло Монтовтович обіймав посаду Луцького старости впродовж 1463-1475 рр. [138, 188], а в 1475 р. маршалком Волинської землі був О. Шилович [157, 56]. Див. також таблицю, складену В. Поліщуком [99, 120]. Тому можемо припустити, що цитована грамота датується 1475 р.

милости и нашого. А што будет Петрашку (sic) Калусовский пограбилъ, то казали есмо имъ поотдавати” [4, 146-147; 26, 436-437]. Таким чином, розв’язання справи не суперечило клаузулі обласного привілею. А зміст позову свідчить про те, що в окремих випадках міщани могли звільнятись від сплати мита в окремих регіонах. В 1521 р. піддані князя Костянтина Острозького були звільнені від сплати Луцького мита, від „soli białéj Ruskiéj, sprowadzanéj z ” Коломиї, Долини і Дорогобужа, „droga zwyczjną przez Krzemieniec”. Цим же привілеєм король звільнив тих же людей від сплати мита в Заславію, коли там буде „będą” на ярмарку, а тільки мають сплачувати мито Луцьке, „jadąc przez Łuck na jarmarki” [19, 215].

Водночас, заборона введення і оплати нових мит була предметом пожалування окремими спеціальними привілеями. Так, 6 лютого 1498 р. Олександр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: „…не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали” [5, 176]. Загалом же, повністю від сплати мита „сухимъ путемъ и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, луцькі міщани, як раніше віленські та київські, були звільнені 29 грудня 1552 р. отримавши на те спеціальний привілей від Сигізмунда II Августа [14, 202; 8, 22; 64, 516]. Проте, кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою і отримували її значно пізніше ніж польські [53,81].

Про доходи з митних комор свідчать господарські привілеї окремим особам на їх оренду. Так, 30 травня 1487 р. Казимир Ягеллончик продав Луцьке мито євреям Шахну Песоховичу та Сеньку Момотливому на три роки з щорічною виплатою: „а мають намъ тое мыто платити все широкими грошъми: на первыи год полтори тисячи копъ и полтретядъцат копъ, а на другии год також, а на трети годъ только жъ” [24, 53]. 17 грудня 1500 р. Олександр Ягеллончик сповіщав луцького старосту, князя Михайла Івановича Острозького про продажу луцького мита і ваги краків’янину Лерину Геришу на 4 роки за 2 тис. кіп грошей

зі сплатою по 500 кіп у рік. У грамоті також вказувалось: „…А брати ему тое мыто и вагу по-давному” [25, 292; 3, 66]. 19 березня 1507 р. Луцьке мито в оренду отримали євреї Шамак Данилович та Нісан Козка за 1600 кіп грошей [26, 138]. За аналогічну суму орендатором після них на 2 роки мав стати краківський бурмістр Ян Бонар, заплативши аванс в розмірі 630 кіп. Останній зі своїми підлеглими також мав сплачувати впродовж усього терміну 200 кіп грошей щорічно особисто старості луцькому, князю К. І. Острозькому [26, 144].

Також частина грошей від сплати мита йшла на користь волинських шляхтичів. Зокрема, при розділі вотчинних маєтностей між князями збаразькими Василем, Семеном та Солтаном Василевичами окремою постановою вказувалось (9 липня 1463 р.): „…а мыта князю Василью у Збаражи грош а князю Семену у Колодне грош, а князю Солтану у Вишневцы пол гроша из збаразкого мыта” [18, 55].

Джерела фіксують і різноманітні способи уникнення сплати мита. Так, наприклад, підскарбій Богуш Боговитинович повідомляв Сигізмунду І Старому (27 жовтня 1528 р.), що торговці сіллю „хоживали гостинцом на именье его Берестечко, тые ему плачивали в месте нашом, у Луцку, ино дей, тепер тые прасолы иншимы новыми дорогами на Горуховъ и на Челемилтъ тое его именье объездчают и мыта ему платити не хотят”. Тому Богуш просив, щоб господар дозволив йому з таких осіб, котрі їздять іншими дорогами, брати мито у Луцьку „…водле первого обычая”. Король його прохання задовольнив і наказав луцькому старості Ф. Чорторийському: „..и твоя бы милость, того не заборонял, нехай на таковых мытосвое береть, как и перед тым биривали” [33, 267].

Отже, єдина стаття уставних грамот щодо мита діяла на практиці. Однак, будучи досить обмеженого змісту, врегулювання митної служби ВКЛ, зокрема у Волинській землі, здійснювалось й іншими офіційними документами: судовими вироками, різноманітними пільговими привілеями, орендними грамотами тощо.

Важливою складовою економіки краю були повинності. Проте в обласних привілеях Волині, на відміну від Київщини, мова йшла лише про звільнення від їх виконання.

Привілей 1501 р. досить лаконічний: „**Ст. 14** Такежъ били намъ чоломъ, што которые церъковъные, князские и паньские, и земяньские люди хоживали на работу к нашимъ замъкомъ и дворцомъ орати и жати, и сена косити, – и мы то имъ отпустили” [32, 102]. На прохання шляхти, приватновласницькі люди були звільнені від робіт у господарських замках: орання, жнив та косіння сіна.

Грамота 1509 р. значно розширила список пільг. Окрім цитованої статті, вона містила ще дві:

Ст.15: „И тежъ войту луцъкому на людех князьскихъ и паньскихъ померъного не велели брати, нижъли его милость ему по-старому тое померъное брати з мещанъ а зъ гостей” [26, 280].

Ст. 18: „А к тому теж, з особливое ласки нашое, бачачы ихъ верънную а пилную, накладъную, николи невъмешканую служъбу, которою жъ ся они здавъна завъжды не лютуючы горлъ своихъ цнотливе предкомъ нашымъ и намъ, пану своему дедичъному, ся оказывали, з ласки нашое, на ихъ покорную просбу и чоломъбитье, пожаловали есмо ихъ и отпустили есмо имъ зъ ихъ людеи воловъщыну всеи Волынской земъли, которую жъ воловщыну здавъна, за предъковъ, нашыхъ, люди ихъ даивали, а пожаловали и отьпустили есмо имъ вечно, на веки вечныи, и тое воловъщыны мы вжо, господаръ, не маемъ з людей ихъ брати, ани потомъкове нашы. Нижъли коли Панове Рада наша Великого Князъства Литовского для которое великое потребы земъское зволят который плать съ своихъ людей дати, тогды князи и Панове, и вся шляхъта Волыньское земъли мают намъ такъжо тот плать своихъ людей давати” [26, 281].

Луцький війт мав збирати „померное” відповідно до давніх звичаїв з міщан та гостей. Проте, перша частина артикулу заборонила війту стягувати вказаний податок із князівських і панських людей. Також за добру службу та власне прохання шляхти Волинської землі, їх піддані навічно були звільнені від сплати воловщини [64, 717], яка стягувалась в грошовій формі [126, 288; 119, 78].

Проте, збір цього податку міг відбуватись за санкцією панів-ради ВКЛ, але виключно при негайній земській потребі [87, 5][15].

Наявність останньої статті в обласному привілеї було закономірним явищем. Оскільки ще 15 березня 1503 р. Олександр Ягеллончик на прохання владики Луцького Кирила, князів, панів та земян Волинської землі „тую воловщину нашу… на дванадцать лет есмо им отпустили: в тую дванадцать лет…, не мають они нам воловщины давати”. Причиною чолобитної стало розорення краю татарськими набігами [5, 350; 122, 44]. В цій же грамоті містяться відомості про те, що преференція діяла на території Волині вже десять років, а була надана на 12, відповідно термін звільнення встановлювався 14-ма роками. Водночас, в окремих випадках ця постанова доповнювалась. Так, 20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий разом із панами-радою задовольнив прохання князя Костянтина Івановича Острозького: „…*тую воловщину* (курсив наш. – Д. В.) с тых его людей и з бояр его людям (з міст Острога, Полонного та Дубна. – Д. В.) ему есмо отпустили вечно, навеки вечныи, и вжо мы ани потомкове наши тое *воловщыны з его людей и з бояр его людеи не мають брати* (курсив наш. – Д. В.) [26, 285]. 16 листопада 1509 р. до них приєднались мешканці міст Звягеля, Чуднова, Турова, Здетеля та ін [26, 333].

Проте, справа не завжди вирішувалась відразу на користь чолобитників. Інколи для цього необхідне було розслідування, як от, наприклад, у вирішенні скарги земян полонських та людей волосних на намісника брацлавського і вінницького, князя Андрія Олександровича (Сангушка) (4 листопада 1501 р.). Позивачі доводили до відома в. к. л., що останній чинив їм велику шкоду запровадженими новинами: „велиш дей им у поли сторожу стеречи и кони дей в них береш и в подводы до Браславля посылаеш и воловщину и подымщину дей на них хочеш брати… А перед тым дей они за князя Ивана Острозкого и за князя Михайла и за князя Костянтина у поли с повинности сторожи не стерегивали нижли дей князь Михайло и князь Костянтин посылывали их на тую сторожу и

[15] Вчений також вказував, що „цей земський податок (воловщина. – Д. В.), котрий призначався на військові потреби, був податком виключно політичного походження, tributum pacis” [88, 146].

давали под них кони свои и за то теж даивали им пенязи; и подводы и они до Бряславля не даивали воловщины и подымщины теж не даивали”. Для з’ясування правдивості слів скаржників, господар послав дворянина Івана Тура. В разі підтвердження правдивості скарги, справа вирішувалась не на користь намісника, а якщо правив виявлявся останній, то „…мы и тыми разы им казали тую сторожу у поли стереч и подводы и воловщину и подымщину давати по давному” [18, 146].

Надзвичайні ситуації могли ставати причиною звільнення від інших повинностей. Зокрема, 21 січня 1495 р. міщани Володимира-Волинського спеціальним великокнязівським привілеєм на один рік були звільнені від сплати „капщини” та „верховщини” [64, 437] через голод, що стався внаслідок розорення татарами [5, 148][16]. Грамотою брацлавському наміснику князю Михайла Збаражському (7 вересня 1507 р.) в. к. л. заборонив стягнення подимщини з людей брацлавських вотчинників, оскільки, як вказували однойменні земяни, „именья их опустошены и на-корень скажоны отъ непріятелей, и людей з собою вельми мало мають; а хотя бы и хотели которые люди за нихъ прійти зъ заграничья або отынудь откуль, ино дей для того не сміють прійти, штожъ подымщину нашу платять”. Прохання було задоволене, але із взаємною вигодою: „а они, противъ того, поступили намъ всихъ корчомъ своих держати и платы съ нихъ братии, въ месте Браславскомъ и по селомъ, где-колвекъ передъ тымъ корчмы свои мевали” [6, 28; 122, 45].

В зв’язку із пожежею міщани та євреї Луцька, котрі постраждали від лиха, спеціальним господарським привілеєм від 1 серпня 1527 р. були звільнені від сплати податків на 10 років: „…дали есмо им слоботы и вызволяем их от всих служеб и платов и подачок нашых господарских, то ест от серебщызны и ордынщыны, и от соленичого и восковничого, на десят лет, и теж от

[16] Татарський фактор дав підстави звільнити луцьких міщан, по їх чолобитній, від підводної повинності на деякий час з певними зауваженнями: „ино мы им отпустили подъ васъ, пословъ наших, подводъ не давати до часу, поки ажъ Богъ дастъ дело свое на мере поставимъ; и вы бы въ нихъ до тыхъ местъ (волоського воєводи Стефана. – Д. В.) подводъ не брали; нижли только мають подъ гонца нашого, а любо староста коли пошлетъ о чомъ до насъ служебника своего, давати одну подводу, а проводника на кони” [3, 78].

старостиных платов, от капщизны и мыта, и городовщины на пять год…”. Також вони були звільнені від підводної повинності, проте з одним суттєвим зауваження: „толко мають они давати (підводи. – Д. В.) под нашого гоньца на лист наш подводный, в котораго будет с подписью руки нашое господарськое, по одной подводе а проводника на кони, и теж естли бы гетманъ нашъ, княз Константын Ивановичъ Острозский, або который державца нашъ украинный послалъ до нас гоньца своего з новинами о поганьстве татарех, тогды они мають тому гонцу по одной жо подъводе давать”. Решта людей, які „от огню не погорели”, мали відбувати всі служби та повинності відповідно зі старими звичаями [33, 212].

Особливу увагу необхідно звернути на підводну повинність[17], яка у привілеях не відображена, однак була досить важливою, як свідчать вищерозглянуті справи, а також цілий ряд привілеїв та судових вироків. Оскільки великокнязівські маєтки були досить віддалені один від одного, особливо на Сході і Півдні, держава за відсутності необхідної кількості транспортних засобів не могла відмовитись від цих послуг і шляхта була до цього залучена [147, 42-43]. Щодо луцьких міщан, то ситуація досить цікава. Одну із перших згадок про звільнення їх від підводної повинності під час воєнних походів зустрічаємо ще у грамоті Казимира Ягеллончика луцькому старості Петру Яновичу (приблизно 1486-1490 рр.), яка була реакцією володаря на подану скаргу [5, 110]. Чолобитники[18] нарікали, що минулий староста Іван Ходкевич ввів їм „…новину, коли хоживал на нашу (королівську. – Д. В.) службу, на войну, бирал дей подводы у них з возы, а они дей здавна, за дяди нашого за в. к. Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за нас, под старосты Луцкіи подвод не даивали з возы…; а и ты (П. Янович. – Д. В.) дей коли ходил на нашу службу, на войну, и подводы дей еси у них з возы бирал”. Господар наказав старості опитати князів, панів та земян Волинської землі щодо правдивості слів скаржників. Результат був таким: „тую новину увел небожчик

[17] Разом із сторожовою та городовою повинностями вона становила, на думку М. Довнар-Запольського, „головне тягло данників і носила державний характер” [66, 142].
[18] Цікавим є їх склад: „войт места Луцкого и вси мещане, Ляхове и Русь, и вся поспольство”.

пан Иван Ходкевич, как от нас Луческ держал, а здавна мещане, за в. к. Витовта и за Жикгимонта и перво сего за нас, под старосты Луцкіи никаких подвод з возы не даивали”. Тому Казимир Ягеллончик задовольнив скаргу: „ныне не надобе им под старосты Луцкіи подвод з возы давать, коли они ходять на нашу службу, на войну… бо мы старины не рухаем, а новины не уводим” [5, 110].

Як бачимо, доказами на користь позивачів стали усні свідчення представників волинської шляхти і щодо їх правдивості виникають певні сумніви. Адже від часу правління Сигізмунда Кейстутовича пройшло щонайменше 46 років, а на людську пам’ять не варто покладатись. Більше того, критичні зауваження викликає вираз „*старины не рухаем, а новины не уводим”*, оскільки досить аргументованим виглядає висновок М. Крома, що „принцип непорушності старини зовсім не означав недопущення будь-яких змін і нововведень. Це був своєрідний „імунітет”, але імунітет вибірковий: тільки шкідливі в очах населення нововведення клеймувались як „новини” та відкидались, водночас у формі пільг і привілеїв новації спокійно втілювались у життя” [81, 76][19]. Тому, ми вважаємо, що декларування цього принципу давало можливість місцевій знаті маніпулювати судовими справами, а відтак вирішувати їх на свою користь.

Також зауважимо, що дана грамота була підтверджена сином Казимира Ягеллончика Олександром 6 лютого 1498 р.: крім вищезазначених, луцькі міщани отримали також ще одну преференцію: „ставу тежъ имъ не надобе сыпати и гатити по Стыру” (знову ж таки „новина”, яка введена небіжчиком Олізаром Шиловичем, коли був луцьким старостою). Однак підставою для підтвердження були попередні королівські листи, тобто вже письмові докази [5, 176].

Інколи причиною до звільнення жителів міст від підводної повинності слугували бойові заслуги його власника. Так, 30 грудня 1518 р. король повідомляв старосту луцького, князя К. Острозького, що за заслуги князя

[19] В зв’язку з цим анахронічним є твердження С. Кутшеби, що обласні привілеї, в тому числі й волинські, надавались для „утримання місцевих звичаїв” [149, 540].

Романа Андрійовича Сангушка, який загинув у битві з татарами, надане йому, а потім його батьку князю Андрію місто Туржик було звільнене від стацій і підвод, які міщани зобов'язані були давати старості Луцькому [19, 185]. Принагідно відмітимо, що мешканці даного міста неодноразово фігурували у судових справах щодо підводної повинності. Так, ще 13 травня 1479 р. Казимир Ягеллончик наказував володимирському старості Олізару Шиловичу та луцькому старості Івану Ходкевичу вчинити „sprawiedliwość mieszczanom miasta Turzyska, z ziemianamy tamtejszymi *o dostawianie podwoód* (курсив наш. – Д. В.) [18, 18]. Пізніше, 28 березня 1482р., король повідомляв О. Шиловича, вже старосту луцького та ключника луцького Юрія Федьковича про рішення даної скарги: „...aby podług dawnjego zwyczaju, tak ziemianie, jako téż mieszczanie, kolejno powinność tę odbywali" [19, 18]. Крім того, на міщан Туржика подали позов міщани Володимирські, Луцькі і Брестські, звинувачуючи їх у тому, що ті не хотіли „zmieniać ich podwód". Рішення було прийняте Сигізмундом I Старим 15 лютого 1514 р.: міщани Туржика мали давати підводи тільки до Володимира, про що було повідомлено володимирського старосту Андрія Олександровича Сангушка [19, 107].

В окремих випадках від надання підвод та інших податків звільнялись й окремі особи. Доказом служить господарський привілей дворянину Михайлу Затурецькому (28 вересня 1524 р.), у якому вказувалось, по-перше, повідомлення останнього про купівлю будинку в Луцьку у волинського земянина Бумонта разом із купівельним листом, а по-друге, прохання „и от платовъ местъских, и от подвод быхмо тот дом ему вызволили". Сигізмунд I Старий „з ласки нашое, тот дом ему дозволили купити и от платовъ местъскихъ, и от подвод есмо ему тот дом вызволили, до воли нашое" [30, 325-326]. Аналогічну чолобитну подав волинський хоружий пан Михайло Семашкович, яка також була задоволена (26 вересня 1524 р.) [30, 326].

Крім пільгових привілеїв урядники отримували і наказові. Наприклад, 5 листопада 1522 р. король наказав маршалку Волинської землі, володимирському старості, князю Андрію Олександровичу Сангушку, маршалку

Василю та князю Андрію Михайловичу Сангушку приготувати стації та поправити мости. Сигізмунд І увідомляв їх, що збирається у подорож до Корони Польської, а йому повідомив маршалок господарський, староста берестейський, ровенський і лідський, пан Юрій Іванович Ілініч, що здавна на р. Гнила Дуброва „дві части стану у мылничищах робливали и стаціи теж третюю часть нас поднимывали люди ваши з Грушовое а Черевачич, а люди Кобрынскии”. Тому господар велів їм, щоб і тепер вимагали від своїх людей „две части того стану на нас нарядити и стаціею нас подняти там, где им роскажет дворянин наш, Костя Пищикович, конечно абы то инак не было, и мосты жалобатыи на Гнилой Доброві, ажбы есте теж людям своим по делницам казали замостити и оправити гораздо так, как на добе, подле давного обычая” [19, 239]. Досить дивним виглядає рішення володаря, яке було прийняте без відповідного розслідування, а на місце відразу був направлений судовий виконавець.

Ще однією із найважливіших повинностей, яка також не відображена в обласних привілеях, але реально існувала, була військова. Про кількість воїнів у складі війська ВКЛ, що представляли Волинську землю, дізнаємось із перепису 1528 р. Зокрема, найбільшу кількість коней в цей час виставляли володимирський староста Андрій Олександрович Сангушко та князь Андрій Коширський 42 і 46 відповідно [15, 148-149]. Однак ще в XV ст. існували випадки звільнення від несення військової служби. Так, 31 липня 1488 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою звільнив володимирського та литовижського війта Федора Луда, сина Івана, від військових походів з даних війтівств „до его живота, ни с одным старостою Луцким, а ни з маршалком Волынское земли, а ни з наместником Володимерским, а ни з земяны Волынское и Володимеръское земли; нижли, коли мы сами где своею головою потягнем, тогды он с нами там мает пойти, подле обычая” [5, 111]. Ця грамота 15 вересня 1494 р. була підтверджена Олександром Ягеллончиком „подлугъ отца нашого (Казимира. – Д. В.) листовъ”, однак її зміст дещо відрізнявся від попередньої: „и тежъ на войну не ходити, *с нами* (курсив наш. – Д. В.) и зъ старостою Луцкимъ, и зъ намістникомъ Володимерскимъ, и зъ маршалком Волынскоі земли, и съ

князи и съ паны Волынскоі земли, потвержаемъ… симъ нашимъ листомъ, вічно, *ему и его дітем, и потомъ будучимъ ихъ счадкомъ* (курсив наш. – Д. В.)” [5, 146][20]. Отже, Ф. Луда та його нащадки отримали повне звільнення від військових походів з володимирського і литовижського війтівств, яке, у відповідності з першою грамотою, було частково обмежене і стосувалось виключно самого війта.

Останнім податком, чи, точніше, штрафом за вбивство, який згадується у Волинському привілеї, є „головщина”. І якщо до моменту отримання обласного привілею його стягували староста або намісники, то тепер це було прерогативою шляхти. Згідно із текстом грамоти, „головщину” сплачували слуги та шляхетські піддані. Водночас зауважимо, що це доповнювало статтю про підсудність підданих своїм власникам.

Привілей 1501 р.	Привілей 1509 р.
Ст. 2 И тежъ коли которыи слуга або чоловекъ князскии або паньскии, а любо земяньскии убъеть кого, ино старосты и наместъники наши на нихъ головъщины бирали, и отецъ нашъ то имъ отложилъ, и листъ отъца нашого на то мають. И мы подле листа нашого отца такежъ то имъ откладаем. Нехаи они зъ слугъ и зъ людеи своихъ, хто в головъщину впадеть, сами головъщину на слугахъ и на людех своихъ беруть. А старосте и наместъником нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людеи головщины брати [32, 101-102].	**Ст.2.** И тежъ который слуга або чоловекъ князъскии або паньскии, а любо земянскии убьеть кого, ино старосты и наместъники нашы, и маръшалокъ земъскии, и ключъникъ, и конюшыи на нихъ головъщыны бирали, и отецъ и брать нашъ то имъ отпустили. И листы, права ихъ милости, на то перед нами покладали. Ино мы тыхъ листовъ и правъ выслухавъшы и такъжо подлугь тых листовъ отца и брата нашого то есмо имъ отъпустили, нехац они съ слугь и з людеи своихъ хто в головщину упадеть, сами головъщыну на слугахъ

[20] У цій же грамоті вказувалось, що вказані війтівства були продані Казимиром Ягеллончиком батькові Федора Івану.

	и на людехъ своихъ беруть, а старостамъ и наместникомъ нашымъ не надобе з нихъ слугъ и з людеи головъщыны брати [26, 279-280].

Як бачимо, редакції привілеїв трохи відрізняються. У грамоті 1509 р. вказувалась, що головщину збирали, окрім старости і намісників, маршалок земський, ключник і конюший. Ці урядники зовсім не згадуються у тексті привілею 1501 р. На жаль, нами поки-що не віднайдено джерел, які б відображали дію зазначеної клаузули у реальному житті Волині протягом досліджуваного періоду. Тому можемо тільки припустити, що такі факти можуть бути відсутніми, оскільки мова йде про суто внутрішні справи між власником та його підданим (-ми) і письмові записи могли не вестися. Проте головщину платили також шляхтичі і для прикладу та порівняння наведемо підтвердний привілей боярині Васильєвій Мисунича Віленського повіту на частину маєтку її дівера Федора Мисунича (січень 1529 р.). Бояриня повідомила господарю, що Федір вбив свого брата, її чоловіка, Василя і втік за межі держави, „а были их тры братьи, именья, отчызну свою, на имя Понизе а Жежлино мели они мети собою у поделе”. Згідно вироку суду, бояриня „мает часть того убойцы Федорову к своей руце мети половицу, его часть именя *за головщину* (курсив наш. – Д. В.) мужа свего, а другую половицу по близкости детей своих”. В разі, коли б третій брат висловив свої претензії на половину маєтків вбивці, то він мав вдові та її дітям „головщину мужа ее заплатити, тожь половину, часть того брата своего, к своей руце мети, а другую половину части его мают таки пред ся дети того Василья держати подле близкости своей”. Відповідно до цього рішення Сигізмунд I Старий і надав боярині підтвердний привілей [30, 535-536]. Тобто платою за головщину слугувала частина маєтку злочинця, а її еквівалентна грошова вартість, яку мав сплатити третій брат в разі претензій на розподіл нерухомості, у справі не вказувалась.

Штраф у розмірі 99 рублів грошей за „многія гвалты и головщины” був присуджений Скопу Озаковичу, на якого подали скаргу дворяни Ян та Юрій Завишичі. По закінченню терміну сплати Скоп заявив, що не має грошей, а лише маєток. Тому Олександр Ягеллончик відправив „есмо дворянина нашого Яна и казали есмо ему въ твое именіе въ Гелваны Завишичовъ въ тыхъ пенязехъ увязати, мають они твое именіе держати до тыхъ часовъ, поки ты имъ тую сто рублевъ без рубля грошей отложишъ” (2 червня 1506 р.) [3, 181].

Таким чином, артикули уставних грамот Волині щодо врегулювання економічних питань були досить лаконічними. Тому в процесі їх практичної реалізації ми зустрічаємо різноманітну кількість судових справ та локальних привілеїв, що своїм змістом допомагають відтворити історико-правову базу економічного життя регіону. Зокрема, мешканці різних міст могли звільнялись від сплати окремих видів мит. Зміст грамот на оренду митних комор дає можливість з’ясувати рівень доходів, які вони приносили. Щодо повинностей, то порівняльний аналіз показав, що редакція привілею 1509 р. значно ширша за редакцію 1501 р.: зі шляхетських людей було заборонено стягувати „воловщину” (дозволялось лише в разі державної необхідності) та „померное”. Проте в обласних привілеях Волині, на відміну від Київських, зовсім не відображені (за виключенням Ст. 14) такі важливі повинності, як підводна чи військова (наявність яких підтверджується джерелами). Також прерогативою волинської шляхти стало стягнення власноруч зі своїх підданих штрафу за вбивство – „головщину”, що раніше було компетенцією старости чи намісників. Правда, у тексті 1509 р. фігурують, крім зазначених урядників, маршалок земський, ключник і конюший.

Висновки

З другої половини XV ст. на теренах Великого князівства Литовського набуває поширення практика надання привілеїв цілим регіонам/областям. Не були винятком у цьому процесі й українські землі, зокрема Київщина й Волинь, шляхта яких отримала відповідні юридичні документи – обласні привілеї, чи уставні земські грамоти. Всі вони є підтвердними, а не оригінальними документами. В зв'язку з цим першочерговим завданням постає спроба встановити час їх отримання та виділити протограф, що в майбутніх дослідженнях дасть можливість створити цілісну картину правової системи українських земель в складі ВКЛ другої половини XV – першої третини XVI ст. Для цього здійснювались порівняльна характеристика з іншими правовими документами та аналіз політичної ситуації як в регіонах, так і в державі загалом.

Порівняльний аналіз артикулів Київського привілею 1507 р. і 1529 р. із загальноземським 1447 р. та Новогрудським 1440 р. дав можливість заперечити гіпотезу про походження архетипу Київського привілею з Вітовтових часів і водночас висловити припущення, що першу грамоту Київська земля отримала з рук в. к. л. Казимира Ягеллончика у другій половині 1440 р. Вона мала становий характер й відображала виключно інтереси шляхти. Також завдяки текстуальному аналізу нам вдалося виділити її протограф.

Аналогічне аналітичне дослідження було проведене із Волинським привілеєм, яке дало підстави висунути гіпотезу, що уставну земську грамоту Волинській землі на початку 1452 р. дав також Казимир Ягеллончик. Користуючись підтвердними привілеями 1501 і 1509 рр., ми здійснили спробу реконструкції найдавнішої Волинської грамоти. На наш погляд, вона складалася з 12 статей та носила яскраво виражений шляхетський характер.

Висунувши гіпотезу, що уставні грамоти Київщини та Волині хронологічно починають відлік із другої половини XV ст., логічним постало питання щодо формування їх норм, а відтак до критичного аналізу поширеної в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. думки про безпосередню рецепцію давньоруського права. Порівняння Руської Правди з положеннями

досліджуваних правових пам’яток дало змогу заперечити попередні оцінки, які вже стали „хрестоматійними”. Воно показало, що рецепція норм Руської Правди виявляється лише в низці положень. По-перше, в правах вдів і дітей. Тільки в Руській Правді вони представлені в значно ширшій редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, на наш погляд, існуванням норм звичаєвого права, які, вочевидь, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини і дітей злодія (але за Руською Правдою ця стаття застосовувалась до „холопів”, а у Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, у забороні залежним особам виступати свідками. Водночас, система судочинства та статті „про татьбу” уставних земських грамот не мають нічого спільного із Руською Правдою. Через це не можна із впевненістю говорити про рецепцію давньоруського правового спадку у другій половині XV ст. в усіх галузях права окремих земель ВКЛ, зокрема Київської, Волинської, Жмудської та Новогрудської.

На зміну обласним привілеям прийшов Перший Литовський Статут – своєрідний „кодекс феодальних законів”, що започаткувало якісно новий етап розвитку правової системи ВКЛ, головним критерієм якої стало повне домінування писаного чи кодифікованого права. Отже, щоб визначити місце уставних земських грамот Київщини та Волині у формуванні правової системи ВКЛ, необхідним є вияв подібності й розбіжності їх норм зі змістом ПЛС. Порівняльний аналіз показав, що права земель-анексів ВКЛ, зокрема українських, займали вагоме місце у правовій системі усієї держави. Так, у змісті параграфів ПЛС, серед уставних земських грамот Волині та Київщини, найбільш повно представлена остання. Проте їх спільна рецепція проявилась у наступних положеннях: формулюванні принципу „шляхетської презумпції невинуватості”, забороні вводити нові мита та звільненні від сплати окремих податків, необхідності відбувати земську службу (правда на Волині дана норма діяла на практиці і не була внесена до привілею), регулюванні сімейних стосунків (статті щодо сімейного права не були задекларовані Волинською уставною грамотою і діяли лише у повсякденному житті). Водночас,

безпосередньо із Київською грамотою перегукуються статті ПЛС щодо покарання державних злочинців, заборони чужоземцям давати землю та міста у межах ВКЛ, можливості представникам шляхти виїжджати за кордон та обмеженні сім'ї злочинця в кримінальній відповідальності. Із Волинським привілеєм схожими є: присутність під час судового засідання осіб шляхетського стану, послання судового виконавця – „децкого" – до обвинувачуваного після двох письмових попереджень та сплата „головщини".

Другим важливим аспектом дослідження стало з'ясування функціонування артикулів уставних земських грамот і, таким чином, висвітлення соціально-економічної, судово-адміністративної та правової ситуацій у регіонах. Головною перешкодою при цьому виявилась відсутність постатейного розподілу обласних привілеїв, як, наприклад, у ПЛС. Для зручності ми розподілили грамоти на окремі статті та систематизували за спорідненими галузями. Так, у Київській уставній грамоті 1507 р. **майнові відносини** регулювались 11-ма артикулами, а в редакції 1529 р. було додано ще один. Найбільш суттєвою проблемою є відсутність посилань у документах на обласний привілей. Однак, як свідчать вироки судових справ, підтвердні привілеї й інші документи, цей привілей мав практичне застосування. У Волинських грамотах положення щодо майнових відносин повністю відсутнє.

Близькими до зазначених статей являються артикули, які частково визначали економічний розвиток Волині та Київщини. Одним із вагомих компонентів є система оподаткування та повинностей. Важливим земським податком Київщини була **подимщина,** яка зустрічається у тексті 1507 р. Офіційно він діяв до вересня 1529 р., коли його сплата до державної казни була скасована привілеями. На Волині аналогічним податком, що проіснував до серпня 1509 р. була **воловщина**. Спеціальним артикулом привілею він був відмінений, однак його стягнення дозволялось лише в разі державної необхідності. Чи не найбільше доходів у скарбницю приносили митні комори. Тому законодавець суворо заборонив введення нових мит. Разом з тим, були випадки, коли володар звільняв представників окремого регіону чи міста від

сплати визначених типів мита по всій державі, зокрема мешканців Вільно, Києва, Луцька тощо. Окремим положенням київського привілею 1507 р. вперше точно встановлювався процес сплати шлюбного мита – „куниц свадебных”.

Типи **повинностей** найбільше представлені у Київських грамотах: сторожовщина, підводна, ловля риби, косіння сіна, полювання на бобрів, ремонт міських укріплень, які виконувались приватновласницькими людьми. Положення про переслідування („облави”) практично було відмінене, але в окремих випадках конкретизовувалось. Щодо шляхти, то вказувався обов’язок виконання військової служби, а разом з тим визначався спосіб виїзду в Орду, яким могли скористатись князі, пани і бояри київські, що не суперечило шляхетському праву відвідування інших країн. Крім цього, київська шляхта окремою преференцією зрівнювалась у правах з литовською, а волості і міста даного регіону мали право отримувати тільки „кияне”, ймовірно, це як уродженці Київщини, так і її обивателі. Артикули уставних грамот Волині щодо врегулювання економічних питань були досить лаконічними. Так, залежні люди повністю звільнялись від оранки, косіння та жнив у господарських замках. Водночас зовсім не відображені такі важливі повинності, як підводна чи військова, наявність яких підтверджується джерелами. Проте, у повсякденній практиці ми зустрічаємо різноманітну кількість судових справ та локальних привілеїв, що своїм змістом допомагають відтворити історико-правову базу економічного життя регіону. Прерогативою волинської шляхти стало стягнення власноруч зі своїх підданих штрафу за вбивство – „головщину”, що раніше було компетенцією старости чи намісників. Правда, у тексті 1509 р. крім зазначених урядників фігурують маршалок земський, ключник і конюший.

Значно ширше у привілеях представлені норми, які мають відношення до **судового процесу**. Розглянуті артикули Волинських уставних грамот обох редакцій практично однакові. Дещо доповнено було тільки Ст. 1.: обвинувачувана особа , яка не з’явилася до суду після приїзду „децкого”, сплачувала штраф („децкование”) і справа могла розглядалась старостою і намісниками без неї. Усі статті, як свідчать джерела, діяли на практиці. Однак,

наведені судові справи показали обмеженість змісту уставних грамот. По-перше, зовсім не визначався механізм залучення свідків у судовий процес та не регламентувалась їх кількість, особливо при земельних суперечках. По-друге, не конкретизувався спосіб розгляду справ між підданими ВКЛ та Корони Польської, що було важливим зважаючи на те, що кордон між обома державами проходив на території західної частини Волині. Для цього великий князь литовський надсилав відповідні розпорядні листи місцевим урядникам. По-третє, шляхта Волинської землі мала право переводити розгляд справи до великокнязівської канцелярії практично без будь-яких обмежень, а на практиці існували випадки, коли володар забороняв це робити, що також не відображено в артикулах уставних грамот. Норми уставних земських грамот Київської землі, які мають відношення до функціонування судового процесу, як і на Волині, не просто носили декларативний характер, а й повністю використовувались, як підтверджують джерела, в буденному житті. Водночас, брак документів не завжди дозволяє віднайти факти, які стосуються саме Київщини як, наприклад, у випадку аналізу положень щодо „наїзду” чи „татьби”. Але це компенсується подібними фактами з інших регіонів ВКЛ, оскільки зміст окремих норм різних обласних привілеїв досить часто є подібними. Порівняльний аналіз київських привілеїв трьох редакцій показав еволюційну зміну окремих статтей та дописування нових, що значно розширювало права київської шляхти.

Загалом, дослідження офіційних правових пам’яток ВКЛ другої половини XV – першої третини XVI ст., зокрема обласних привілеїв Київщини та Волині, яскраво показує по-перше, практичну дію задекларованих положень у пізньосередньовічному суспільстві, а по-друге, поступову зміну шляхетських прав у напрямі розширення, котрі вперше у Центрально-Східній були кодифіковані у вигляді Першого Литовського Статуту. Водночас глибокий аналіз преференційних клаузул привілеїв дав можливість повністю переглянути поширену в історіографії думку про „консервативний” характер литовської політики на українських землях, що відображалась у виразі „старины не рухаем, а новин не вводим”.

Джерела та література

I. Джерела

Архівні:

1. Archiwum Glówne Akt Dawnych w Warczawe. – Metrika Litewska. – MK 235. – № 191A.

Опубліковані:

2. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т.I. – Вып. I (1413-1498). – 169с.

3. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. – Варшава, 1897. – Т.I. – Вып. II (1499-1507). – 192с.

4. Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. I (1390-1529 гг.). – М., 1899. – 259 с.

5. Акты, относящееся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Спб.,1846. – Т.I. – 414 с.

6. Акты, относящееся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею – СПб.,1848. – Т. II. – 434 с.

7. Акты, относящееся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т.I. (1361-1598). – СПб.,1863.– 316 с.

8. Архив Юго-западною России издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. V. – Т. I. – К., 1869. – 636 с.

9. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. II. – К., 1890. – 646 с.

10. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909. – 667с.

11. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К., 1911. – 508с.

12. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – 163 с.

13. Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. – Вып. 4. – СПб, 1997. – С.215-225.

14. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Кніга запісаў 28. (Копія канца XVI ст.) – Менск, 2000. – 313 с.

15. Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Минск, 2003. – 444с.

16. Правда Русская / По ред академ. Б. Грекова. – М., 1940. – Т.1. – 505 с.

17. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонскиса. – Минск, 1960. – 253с.

18. Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radzimińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. – T. I. (1366-1506). – Lwów, 1887. – 210 s.

19. Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T. III. (1432-1534) – Lwów, 1890. – 556 s.

20. Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucię, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T. IV. (1535-1547). – Lwów, 1890. – 647 s.

21. Daniłowicz Ig. Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarkich, krolewskich, ksiażęcych; uchvał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługuyących dokrytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi i Litewskięj i ościennych im krajów. – Wilno, 1862. – T. II. – 369 s.

22. Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis.– Kaunas, 1933. – T.II. – P. 423-427.

23. Lietuvos Metrika (1440-1498). – Užrašymų knyga 3. – Vilnius, 1998. – 166 p.

24. Lietuvos Metrika (1479-1491). – Užrašymų knyga 4. – Vilnius, 2004. – 286 p.

25. Lietuvos Metrika (1427-1506). – Užrašymų knyga 5. – Vilnius, 1993. – 403 p.

26. Lietuvos Metrika (1499-1514). – Užrašymų knyga 8. – Vilnius, 1995. – 710 p.

27. Lietuvos Metrika (1511-1518). – Užrašymų knyga 9. – Vilnius, 2002. – 616 p.

28. Lietuvos Metrika (1440-1523). – Užrašymų knyga 10. – Vilnius, 1997. – 179 p.

29. Lietuvos Metrika (1518-1523). – Įrašų knyga 11. – Vilnius, 1997. – 228 p.

30. Lietuvos Metrika (1522-1529). – Užrašymų knyga 12. – Vilnius, 2001. – 856 p.

31. Lietuvos Metrika (1528-1528). – Užrašymų knyga 15. – Vilnius, 2002. – 448 p.

32. Lietuvos Metrika (1387-1546). – Užrašymų knyga 25. – Vilnius, 1998. – 462 p.

33. Lietuvos Metrika (1522-1530). – 4-oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 1997. – 664 p.

34. Lietuvos Metrika (1528-1547). – 6-oji Teismų bylų knyga. –Vilnius, 1995. – 488 p.

35. Pirmasis Lietuvos Statutas. Paleografinė ir tekstologinė nuorašų analizė. – Pirma dalis. – Vilnus, 1983. – 420 p.

36. Pirmasis Lietuvos Statutas. Dzialinskogo, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės. – Antra dalis. – Vilnus, 1985. – 672 p.

37. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltaruių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991. – 428 p.

38. Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė– Vilnius, 1998. – P. 17-53.

II. Література

39. Абросимова С. Традиции Литовской Метрики в документах канцелярии Украины XVII – XVIII вв. // Lietuvos Metrika (1991-1996) metų tyrinėjimai. Lithuanian Metrica / Investigetions in 1991/1996. – Vilnius, 1998. – P. 172-192.

40. Бережков Н. Литовская Метрика как исторический источник. – Ч. I. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г. – М.; Л., 1946. – 179 с.

41. Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388-1569 гг. – СПб., 1883. – 431 с.

42. Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 103-111.

43. Варонін В. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Сш.1(8). – С. 27-64.

44. Варонін В. Сацыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук. – Мінск, 2000. – 19 с.

45. Ващук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 177-194.

46. Ващук Д. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2004). – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 70-84.

47. Ващук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини та Волині (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2002). – Вип. 5. – К., 2003. – С. 43-54.

48. Ващук Д. Рецепция норм Русской Правды в памятниках права Великого княжества Литовского (на материалах областных привилеев 2 половины XV в.) // Тезисы Международной научной конференции „Литва эпохи Миндаугаса и ее соседи: исторические и культурные связи и параллели” 11-12 декабря 2003 г. – М., 2003. – С.13-15.

49. Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Передмова до: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К., 1911. – 113 с.

50. Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права. – Вып.2. – Изд.4. – СПб., 1901. – 262 с.

51. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. IV.: XIV – XVI віки: відносини політичні. – К., 1993. – 544 с.

52. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. V.: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – 2-е видання. – К., 1998. – 687 с.

53. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV – XVII віків. – К., 1995. – 667 с.

54. Грушевський О. Питання оборони замків В. Кн.. Литовського в XVI в. – Б.м./р. – 9 с.

55. Грушевский А. С. Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI вв. Старина и борьба за старину. – Киев, 1918. – 241 с.

56. Гулевич В. „Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 33-63.

57. Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 318 с.

58. Гурбик А. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 58-70.

59. Гурбик А. Про общинне судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990. – С. 61-64.

60. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. – К., 1885. – 191 с.

61. Дзмітрачкоў П. Беларусь у складзе Вялікага княства Літоўскага. Другая палова XIII– першая палова XVII стст. – Магілёў, 2003. – 312с.

62. Дзярнович А. Плач па Вялікім Княстве (да гісторыі транслітэрацыі Метрыкі ВКЛ у 1777 – 1780-х гадах) // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Том II. – Мінск, 2003. – С. 33-54.

63. Дзярнович А. Прызабытая публікацыя матэрыялаў Метрыкі ВКЛ // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Том I. – Мінск, 2001. – С. 145-151.

64. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.I. – К., 1901. – 807 + CXII с.

65. Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – 118 с.

66. Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – Киев, 1905. – 168 с.

67. Дорошенко Д. Історія України. – К., 1993. – 235 с.

68. Дячок О. Методологічні та джерелознавчі аспекти історії митних відносин на українських землях середини XIV – XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми. Збірник наукових праць

пам’яті професора Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 64-78.

69. Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської Метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 154-170.

70. Ермаловіч М. Беларусская дзяржава Велікага княства Літаўскага. – Мінск, 2000. – 445 с.

71. Зазуляк Ю. Зі спостережень над практикою полюбовного судочинства у Руському воєводстві у XV ст. // Ruthenica. – Т.III. – К., 2004. – С. 186-205.

72. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I: Литовский период. – Одесса, 1912. – 599 с.

73. Ковальский Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.). Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – 69 с.

74. Ковальский Н. Источники по истории Украины XVI – XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – 74 с.

75. Ковальский Н. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.). Структура источниковой базы – Днепропетровск, 1982. – 92 с.

76. Ковальский Н. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII вв. – Ч.2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – Днепропетровск, 1978. – 114 с.

77. Ковальский Н., Мыцык Ю. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – 84 с.

78. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. – К., 1992. – 150 с.

79. Крип’якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – 520 с.

80. Кром М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов. – СПб., 2000. – С. 73-100.

81. Кром М. „Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // Mediavalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994. – С. 68-85.

82. Лазутка С., Валиконитэ И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. – XVI (2). – Вильнюс, 1976. – С. 74-103.

83. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Частина друга: Литовсько-польська доба. – Випуск перший: памятники права. – Прага, 1924. – 78 с.

84. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. // Передмова до: Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т.III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909. – 120 с.

85. Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства. – СПб., 1894. – 393 с.

86. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – 1204 с.

87. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – 884 с.

88. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – 379 с.

89. Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды. – Вып. Первый. – Харьков, 1914. – 217 с.

90. Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – Б.м/р. – 14 с.

91. Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569г. – Харьков, 1902 . – 205 с.

92. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – 380с.

93. Мянжынскі В. Дакументы з Метрыкі ВКЛ у серыі кніг „Памяць” – гісторыка-дакументальных хронік гарадоў і раёнаў Беларусі канца 80-х – 90-х гг. XX ст. // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Том II. – Мінск, 2003. – С. 183-203.

94. Павлов А. Українська митниця на шляху відродження та розвитку. Правові та історичні аспекти. – К., 2002. – 408 с.

95. Пашуто В., Флоря Б., Хорошкевич А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982. – 263 с.

96. Пичета В. Литовский Статут 1529 г. и его источники // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонскиса. – Минск, 1960. – С. 13-30.

97. Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // Український історичний журнал . (далі. – УІЖ) – 2003. – № 2. – С. 3-14.

98. Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566рр. // Молода нація – К., 2000. – С. 123-163.

99. Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // УІЖ. – 2005. – №1. – С. 108-125.

100. Поліщук В. Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564-1566 років (службове підпорядкування і правові послуги) // Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2003. – 19 с.

101. Пресняков А. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. – Вып. 1. –Т. II. – М., 1939. – 247 с.

102. Русина О. Від Кузьмищі-киянина до киянина Скобейка (моделювання смерті в “Хроніці Биховця”) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.,2002. – Випуск 1. – С. 37-53.

103. Русина О. До проблеми початків Київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. 26-27 листопада 1999 року. – К., 2000. – С. 88-101.

104. Русина О. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 78-106.

105. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 224 с.

106. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – 347 с.

107. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – 320 с.

108. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Киев, 1989. – 232 с.

109. Скотт Д. История пыток / Перевод с английского А. Обухова. – Москва, 2002. – 414 с.

110. Старостина И. К вопросу о сходстве и различии законодательных памятников Великого княжества Литовского и Русского государства в XV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1987 год. – М., 1989. – С. 92-99.

111. Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII вв. / Под ред. Академика Б. А. Рыбакова. – М., 1979. – С. 118-134.

112. Старостина И. Право Великого княжества Литовского XV в. в контексте культурно-исторических связей Польши, Литвы и Руси //

Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 237-244.

113. Старостина И. Судебник Казимира 1468г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988-1989 годы. – М., 1991. – С. 170-344.

114. Черкас Б. Воєнна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.2. – К., 2002. – С. 200-209.

115. Черкас Б. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533-1540-х рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.117-128.

116. Черкас Б. Прикордонний намісник Семен Полозович // Український історичний збірник. – Вип. 7. – 2004. – К., 2004. – С. 95-105.

117. Черкас Б. Остафій Дашкович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Книга 2. – К., 2004. – С. 13-36.

118. Черкас Б. Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Книга 2. – К., 2004. – С. 7-12.

119. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 183 с.

120. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – 312 с.

121. Яковенко Н. Про два ментальні стереотипи української шляхти: „чоловік добрий” і „чоловік злий” // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 106-147.

122. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 412 с.

123. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині // Яковенко Н. Паралельний світ.

Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 80-105.

124. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV – XVI в. – Прага, 1929. – 81 с.

125. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в. в. – К., 1907. – 15 с.

126. Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1903. – №. – 6. – С. 245-303.

127. Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып. Первый: Происхождение Гл. Лит. Трибунала. – К., 1901. – 253 с.

128. Ясинский М. „Село” и „вервь” Русской правды”. – К., 1906. – 23 с.

129. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889. – 210 с.

130. Baczkowski K. Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506) // Wielka historia Polski. – T.III. – Kraków, 1999. – 327 s.

131. Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia // Kwartalnik historyczny. – Warszawa, 1974. – Rocznik LXXXI. – N.3. – S. 750-780.

132. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 140-187.

133. Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999. – 160 s.

134. Bardach J. Trzecizna – część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV – XVI wieku // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 121-139.

135. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Wyd. IV. – Warszawa, 1998. – 655 s.

136. Biskup M., Górski K. Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku. – Warszawa, 1987. – 373 s.

137. Błaszczyk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492-1569. – Poznań, 2002. – 336 s.

138. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa. 1887. – 475 s.

139. Chynczewska – Hennel T. Ewolucja pojęcia „Europa Środkowo-Wschodnia" // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Випуск 4. – К., 2004. – С. 11-20.

140. Dubonis A. The Lithuanian Metrica // Lithuanian Historical Studies. – 2002. – № 7. – P. 113-118.

141. Дубоніс А. Найважнейшыя працы даслежчыкаў Літвы па Літоўскай Метрыцы: Бібліяграфія // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Том I. – Мінск, 2001. – С. 152-156.

142. Дубоніс А. Праблемы Літоўскай Метрыкі: погляд з Вільнюса // METRICIANA: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Том II. – Мінск, 2003. – С. 16-32.

143. Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi. Pryczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S. 89-99.

144. Halecki O. Dziej unii Jagellońskiej w wiekach średnich. – T.1. – Kraków, 1919. – 482 s.

145. Halecki O. Litwa, Ruś i Żmydż jako części skladowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 1916. – 43 s.

146. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – 315 s.

147. Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – 73 s.

148. Kulisiewics W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. – 1985. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – S. 123-137.

149. Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa, 1914. – S. 447-658.

150. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie. – Część druga: Litwa. – Lwow, 1914. – 241 s.

151. Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983. – 579 s.

152. Łowmiański H. Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – 673 s.

153. Machovenko J. Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV – XVIII a.). – Vilnius, 1999. – 218 p.

154. Papęe F. Aleksander Jagiellończyk. – Wyd. II. – Kraków, 1999. – 123 s.

155. Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagellończyka. Studia nad dziejami państwa i spoleczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995. – 256 s.

156. Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Editet by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton, 1988. – S. 3-21.

157. Radzimiński Z. Lubę Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy Marszałkowie szlachty Wołńskiej w porozbiorowej dobie // Kwartalnik historyczny. – Lwow, 1915. – Rocznik XXIX. – Zeszyt 1/4. – S. 55-104.

158. Tyszkiewicz J. Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // Studia zródłoznawcze. – XXXVI. – Warszawa-Poznań, 1997. – S. 45-62.

159. Uruszczak W. Violenta expulsio. Z badań nad procesem posesoryjnym w prawie polskim I poł. XVI wieku // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego: prace prawnicze. – Zeszyt 63. – Kraków, 1974. – S. 227-246.

160. Uruszczak W. Nieznay rękopis prawniczy z końca XV wieku // Czasopismo prawno-historyczne. – 1982. – Tom XXXIV. – Zeszyt 1. – S. 89-99.

161. Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihiwskiego XV-XVII wieky. Spisy. / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – 344 s.

162. Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). – Vilnius, 2004. – 33 p.

163. Waldo B. Z problematyki procesu posesoryjnego w Polsce średniowiecznej // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego: Nauki humanistyczno-społeczne. – Seria I. – Łódż, 1962. – S. 95-111.

Додатки

Додаток 1.

початок 1452 р.

Волинський привілей Казимира Ягеллончика

(Реконструкція на основі підтверджень 1501 і 1509 рр.).

Казимир, божьею милостью король Полскыи, великыи князь Литовъскыи и Рускы и, княжа Пруськое и иных[1]. Пожаловали есмо по всей просьбе[2] князи, и панове, и земяне, и всей шляхты Волынськое земли,

Ст.1. ижъ староста и наместъники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба прийдет, нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли на два листы не станеть, тогды мают децького послати. [А коли за тымъ децъкимъ не станет, ино децъковане мает заплатити, а старосте и наместникомъ нашымъ на томъ усказати отьправити.] [3]

Ст.2. И тежъ коли который слуга або чоловекъ князскии або паньскии а любо земяньскии убъеть кого, нехай они зъ слугъ и зъ людей своихъ, хто в головъщину впадеть, сами головъщину на слугахъ и на людех своихъ беруть. А старосте и наместъником нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людей головщины брати.

Ст.3. Такежъ князеи и пановъ, и земянъ старосте нашому злыми словы ихъ не соромотити, и в казнь, и въ вежу их не сажати.

Ст.4. Естъли бы который противъни, што князь або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашим, штобы мелъ с тымъ вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити.

Ст.5. [Старосте и наместъником нашымъ вины и заруки на ихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати и людеи ихъ не судити и не рядити, судити имъ самымъ люди свои и вины братии кажъдому съ своего чоловека,

---

[1] Інтитуляція запозичена із Судебника Казимира 1468 р. (Старостина И. Судебник Казимира 1468г… – С.336.)
[2] Узято з привілею Казимира Жмудській землі 1441 року (Jablonskis K. Archyvines smulkmenos... – p.423).
[3] Тут і далі в квадратних дужках цитується підтвердження 1509г.

Ст. 6 нижъли кому хто заручыть колко копъ на насъ, а та бы зарука доведена была на кого справнымъ доводомъ, ино то есть в нашеи воли].

Ст. 7 А далеи старосте на замъку нашомъ судити князскихъ и паньскихъ и земяньскихъ людеи, штося дотычеть розбою приличъного, кгвалть и всилство панское и панеи, шляхецъкая рана, пожога, абы ся злодеиство не множило. **Ст. 8** А злодея приличъного где коли имуть на чиемъ именью, тамъ же его мають и судити, тамъ же маеть и каранъ быти подлуг давъного обычаю, а поличъное тому, на чиемъ именьи его поимают.

Ст. 9 А приличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на окупъ далъ, а на него бы довод был справъныи вчиненъ, тотъ мает вину заплатити по-давъному, какъ и переж того бывало.

Ст. 10 А слугам старостинымъ ездячи по лесомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотел ни чие именье моцъно наехати а любо кого забити, а онъ будет заручати и на то довод вчинит, то естъ справъная зарука.

Ст. 11 [Такъже о ярморки, о жидичиньскии, о дорогобузъскии, што староста даеть отъ себе слугамъ своимъ, тыи ярморки в жаловане наместництво полдомъ держати и ты идеи его наместники самыхъ ихъ и людеи ихъ судят и рядят на тых яръморкохъ и потварныи заруки и вины на людех ихъ берут: на яръмарки старостины наместники мают езъдити по-давному. А людей ихъ одинъ наместник не мает судити, маетъ то чоловек судю собе съ свое руки посадит, которого земянина обравъшы, а потварным зарукамъ и светъкомъ не верыти.]

Ст. 12 А которого злодея имуть на ярмаръкохъ або в городе, в месте нашомъ з лицом, заслужилъ шибеницы – ино на шибеницу, а естли не заслужилъ шибеницы – ино кому шкода, тому заплатит, а вина тому, чии чоловекъ.

Додаток 2.

16 лютого 1501 р.

Lietuvos Metrika (1387-1546). – Vilnius, 1998. – Užrašymų knyga 25. – P. 101-103.

Потверженье короля его милости Александра всеи земли Волынъскои на права и волности ихъ, подлуг привилею короля Казимира

Во имя Святыя Троица, станься. Мы, Александръ, Божью милостю велики княз литовъскии, рускии, жомоитскии и иныхъ, чиним знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрит або чтучи его услышитъ, кому жъ того потребъ будет ведати. Били намъ чоломъ духовъные – владыка володимерскии и владыка луцъкии, князи и панове, и земяне, и вся шляхъта Волыньское земли, абыхъмо держали ихъ подле права ихъ земли, какъ были за отца нашого, короля его милости. И мы, на жеданье ихъ то вчинили – тыхъ правъ, которые жъ они мают, какъ было за отца нашого, имъ не рушаемъ, што отецъ нашъ далъ имъ листъ свои,

Ст. 1 ижъ староста и наместъники наши не мають на нихъ децкихъ своихъ слати первымъ разом, коли на кого жалоба приидет, нижъли перво листом идучимъ обослати; а коли на два листы не станеть, тогды мают децъкого послати.

Ст. 2 И тежъ коли которыи слуга або чоловекъ князскии або паньскии, а любо земяньскии убъеть кого, ино старосты и наместъники наши на нихъ головъщины бирали, и отецъ нашъ то имъ отложилъ, и листъ отъца нашого на то мають. И мы подле листа нашого отца такежъ то имъ откладаем. Нехаи они зъ слугъ и зъ людеи своихъ, хто в головъщину впадеть, сами головъщину на слугахъ и на людех своихъ беруть. А старосте и наместъником нашимъ ненадобе зъ ихъ слугъ и людеи головщины брати.

Ст. 3 Такежъ князеи и пановъ, и земянъ старосте нашому злыми словы ихъ не соромотити, и в казнь, и въ вежу их не сажати.

Ст. 4 Естъли бы которыи противъни, што князь або панъ, и земянинъ, ино старосте нас обослати, какъ мы навъчимъ листом або посломъ нашимъ, штобы мелъ с тымъ вчинити, ино ему подле науки нашое вчинити.

Ст. 5 Такежъ били намъ чоломъ и жаловали, ижъ староста и наместъники наши вины и заруки на нихъ берут и на ихъ людеи и людеи ихъ судять а радять. Ино мы имъ и тое отпустили. Старосте и наместъникомъ нашымъ винъ и зарукъ на нихъ самыхъ и на ихъ людехъ не брати а людеи ихъ не судити и не радити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кождому зъ своего чоловека.

Ст. 6 Нижъли кому хто заручыть колко копъ на насъ, а тая бы зарука доведена была на кого бы справънымъ доводомъ, ино то есть в нашои воли.

Ст. 7 А далеи старосте на замъку нашомъ судити князскихъ и паньскихъ и земяньскихъ людеи, штося дотычеть розбою приличъного, кгвалть и всилство панское и панеи, шляхецъкая рана, пожога, абы ся злодеиство не множило.

Ст. 8 А злодея приличъного где коли имуть на чиемъ именью, тамъ же его мають и судити, тамъ же маеть и каранъ быти подлуг давъного обычаю, а поличъное тому, на чиемъ именьи его поимают.

Ст. 9 А приличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на окупъ далъ, а на него бы довод был справъныи вчиненъ, тотъ мает вину заплатити по-давъному, какъ и переж того бывало.

Ст. 10 А слугам старостинымъ ездячи по лесомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотел ни чие именье моцъно наехати а любо кого забити, а онъ будет заручати и на то довод вчинит, то естъ справъная зарука.

Ст. 11 Такежъ жаловали намъ о ярмаръки, о жидичинские и о дорогубужъские, што староста даетъ от себе тые ярмаръки слугамъ своимъ в жалованье наместницътва по годомъ держати, и тые деи его наместники самыхъ ихъ и людеи ихъ на тыхъ яръмаръках судять и радять, и потварные заруки и вины на ихъ людехъ беруть. Ино мы тыми разы то вставляемъ под тою мерою: на ярмаръки старостины наместъники мають ездити подавному, а людей ихъ

одинъ наместъникъ не маеть судити, маетъ тотъ, чии чоловекъ, судею собе зъ своее руки посадити которого земянина обобравъшы; а потварнымъ зарукамъ и светъкомъ не верити.

Ст. 12 А которого злодея имуть на ярмаръкохъ або в городе, в месте нашомъ з лицом, заслужилъ шибеницы – ино на шибеницу, а естли не заслужилъ шибеницы – ино кому шкода, тому заплатит, а вина тому, чии чоловекъ.

Ст. 13 Тежъ што есмо подавали княземъ и паном волынскимъ новые торги, ино деи мыта беруть в тыхъ торзехъ с князихъ и паньскихъ людеи. Ино мы тые мыта новые отложили, ненадобе мытъ зъ ихъ людеи братии, нижъли мають мыта старые давати, где и пердъ тымъ будуть даивали.

Ст. 14 Такежъ били намъ чоломъ, што которые церъковъные, князские и паньские, и земяньские люди хоживали на работу к нашимъ замъкомъ и дворцомъ орати и жати, и сена косити, – и мы то имъ отпустили.

Ст. 15 А далеи, которыи княз або панъ, або земянинъ стоячи у праве перед старостою або перед наместъники нашими, а отзовет ся до нас, господара, на вышъшое право, ино старосте и наместъникомъ нашимъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положивъши, коли мають перед нами стати.

Ст. 16 А князя и пана, и земянина старосте и наместъникомъ нашим одному ихъ не судити, маеть при собе посадити князеи и пановъ, и земянъ, тоже мает его з ними судити.

А то имъ маем все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаныи, до тыхъ часов, поки права, статуты всеи земли, отчизне нашои Великому Князству Литовъскому, вставимъ, а коли права, статута у в отчизне нашои уставимъ, тогды вси земли наши одного ся права держати мают и однымъ правом сужоны будуть подле Статуту.

А при томъ были и тому добре сведоми суть Панове Рада наша: княз Воитехъ, бискуп виленьскии; воевода виленьскии, канъцлер нашъ, панъ Миколаи Радивилъ; панъ виленьскии, наместъникъ городеньскии, княз Александро Юревичъ; воевода троцъкии, маршалокъ земъскии, панъ Янъ Юревичъ; панъ троцъкии, староста жомоитскии, панъ Станиславъ Яновичъ;

наместъникъ смоленьскии панъ Станиславъ Петровичъ; маршалокъ, наместник витебъскии, панъ Станиславъ Глебовичъ и иные Панове Рада.

А для лепъшое твердости и печат нашу казали есмо привесити к сему нашому листу.

Писан у Вилни, в лето 7009, месеца февраля 16 ден, индикта 4.

Додаток 3.

серпень 1509 р.

Lietuvos Metrika (1499-1514). – Vilnius, 1995. – Užrašytų knyga 8. – P.279-281.

Привилеи всимъ обывателемъ земли Волыньское на некоторые права и вольности ихъ

Во имя святыя жывоначалное неразделимое Троицы, амин. Мы, Жыкгимонт, Божею милостью корол польскии, великии князь литовскии, рускии. княжа пруское, жомоитскии и иныхъ, чынимъ знаменито симъ нашымъ листомъ, хто на него посмотрыт або чтучы его услышыть, нинешънимъ и потомъ будучымъ, кому будеть потреб того ведати. Били намъ чоломъ духовъныи и светъскии, владыка володимерскии и владыка луцкии, и князи, и панове, и земяне, и въся шляхта Волынъское земъли о томъ, абыхмо деръжали ихъ подле права ихъ земъли, какъ было за отъца нашого его милости короля Казимира а и за брата нашого Александъра, короля, и потверъдили быхмо им нашымъ прывилем тыи права.

Ино мы, на жедане их, вчынили то: тых прав, который ж они мають, какъ было за отца и брата нашего, имъ не рушаемъ, и на штожъ отецъ и брать нашъ подавали имъ листы свои,

Ст.1. ижъ старосты и наместъники нашы не мают на нихъ децъких своихъ слати перъвымъ разомъ, коли на кого жалоба прыидеть, ино того перъвым листом и другимъ обослати, и коли на тыи два листы не станет, тогды децького послати. А коли за тымъ децъкимъ не станеть, ино децъковане мает заплатити, а старосте и наместникомъ нашымъ на томъ усказати отъправити.

Ст.2. И тежъ который слуга або чоловекъ князъскии або паньскии, а любо земянскии убьеть кого, ино старосты и наместъники нашы, и маръшалокъ земъскии, и ключъникъ, и конюшыи на нихъ головъщыны бирали, и отецъ и брать нашъ то имъ отпустили. И листы, права ихъ милости, на то перед нами покладали. Ино мы тыхъ листовъ и правъ выслухавъшы и такъжо подлуг тых

листовъ отца и брата нашого то есмо имъ отъпустили, нехац они съ слугъ и з людеи своихъ хто в головщину упадеть, сами головъщыну на слугахъ и на людехъ своихъ беруть, а старостамъ и наместникомъ нашымъ не надобе з нихъ слугъ и з людеи головъщыны брати.

Ст.3. А князей и пановъ, и земянъ, старосте нашому злыми словы не соромотити, у казнь и у вежу ихъ не сажати.

Ст.4. А естъли бы который провинилъ, што князь або панъ, або земянинъ, ино старосте насъ обослати, какъ мы его нашымъ листомъ або посломъ нашымъ, што бы мел с тым вчынити, ино ему подле науки нашое то вчынити.

Ст.5. Такеж што били чоломъ и жаловали отъцу и брату нашему, иж старосты и наместьники нашы вины и заруки на них беруть и на ихъ людехъ, и людеи ихъ судять и рядят, ино отецъ и брать нашъ то имъ отъпустили, старосте и наместъником нашымъ вины и заруки на их самыхъ и на их людехъ не брати и людей ихъ не судити и не рядити, судити имъ самымъ люди свои и вины брати кажъдому съ своего человека,

Ст.6. нижъли кому хто заручыть колко копъ на насъ, а та бы зарука доведена была на кого справънымъ доводомъ, ино то есть в нашей воли.

Ст.7. А далей, старосте судити на замъку нашомъ князьских або паньскихъ, або земянскихъ людей, што ся дотычеть розъбою, прыличъного кгвалъту, шляхетская рана, пожога, абы ся злодейство не множыло,

Ст.8. а злодея прыличного где коли имут на чыемъ именьи, тамъ его мають судити и тамъ жо маеть каран быти подълутъ давъного обычая. А поличъное тому, на чыемъ именьи зымають.

Ст.9. А прыличъного злодея не пускати, а хто бы его пустилъ або на окупъ далъ, а на него бы доводъ справъныи былъ, тотъ маеть вину заплати по-давъному, какъ передъ тымъ было.

Ст.10. А слугамъ старостинымъ езъдячы по селомъ зарукъ не заручати, нижъли бы хто хотелъ на чые именье моцъно наехати альбо кого збити, а онъ будеть заручати, а на то доводъ вчынить, то есть справъная зарука.

Ст.11. Такъже о ярморки, о жидичиньскии, о дорогобузъскии, што староста даеть оть себе слугамъ своимъ, тыи ярморки в жаловане наместництво полдомъ держати и тыи деи его наместники самых ихъ и людей ихъ судят и рядят на тыхъ яръморкохъ и потварныи заруки и вины на людех ихъ беруть, ино отецъ и брать нашъ то имъ установил под тою мерою: на яръмарки старостины наместники мают езъдити подавному. А людеи ихъ одинъ наместникъ не мает судити, маеть тотъ человек судю собе съ своее руки посадит, которого земянина обравъшы, а потварным зарукамъ и светъкомъ не верыти.

Ст.12. А которого злодея имуть на яръмаръку, або в городе и в месте нашомъ з лицомъ, заслужыть ли шыбеницы, ино на шыбеницу, а естъли не заслужыть шыбеницы, ино шкода тому платити, а вина тому, чыи чоловекъ.

Ст.13. Тежъ што и брать нашъ подавалъ княземъ и паномъ волынскимъ новыи торги, ино деи в тыхъ торъзехъ мыта беруть з людей князъскихъ и паньскихъ, и брать нашъ его милость тыи ихъ новыи мыта имъ отъложылъ и то имъ в прывильи своемъ выписал: хто бы взялъ мыто в новомъ торъзе або въ яръморъку на князъскомъ або на панскомъ чоловеце, ино тот маеть чотыри копы заплатити силы моцы тому, чыи чоловекъ, нижъли мают тыи старыи мыта давати, где передъ тымъ будуть давали; а и мы ихъ такъже пры всемъ томъ оставили и тыи мыта имъ новыи отъложыли.

Ст.14. Такеж што били чоломъ брату нашому его милости о томъ, штож которыи люди церковныи, князьскии и паньскии, и земянъскии хожывали на роботу к замъку Луцкому и к дворомъ нашымъ орати и жати, и сена косити, и его милость то имъ отъпустил.

Ст.15 И тежъ войту луцъкому на людех князьскихъ и паньскихъ померъного не велели брати, нижъли его милость ему по-старому тое померъное брати з мещанъ а зъ гостей.

Ст.16 А далеи в томъ его милости прывиля выписано: который князь або панъ и земянинъ стоячы у праве перед старостою або передъ наместники отъзовет ся до насъ, господаря, на вышъшое право, ино старосте и

наместъникомъ нашымъ того имъ не забороняти а к нам ихъ пускати рокъ положывъшы, коли мають перед нами стати.

Ст.17. А князя и пана, и земянина, старосте и наместъникомъ нашымъ одъному ихъ не судити, маеть пры собе посадити князей и пановъ, и земянъ, тожъ маеть его судити.

И тыхъ прывилеевъ, правъ отца и брата нашого, в их милости выслухавъшы, и такъжо есмо ихъ пры всихъ тыхъ вышеписаных речехъ зоставили, который ижъ выписаны и менованы в тыхъ правехъ отъца и брата нашого, и то имъ потверъжаемъ симъ нашымъ прывилеемъ, ижъ то имъ маетъ деръжано быти.

Ст.18. А к тому теж, з особливое ласки нашое, бачачы ихъ верьную а пилную, накладъную, николи невъмешканую служъбу, которою жъ ся они здавъна завъжды не лютуючы горлъ своихъ цнотливе предкомъ нашымъ и намъ, пану своему дедичъному, ся оказывали, з ласки нашое, на ихъ покорную просбу и чоломъбитье. пожаловали есмо ихъ и отпустили есмо имъ зъ ихъ людеи воловъщыну всеи Волынской земъли, которую жъ воловщыну здавъна, за предъковъ, нашыхъ, люди ихъ даивали, а пожаловали и отьпустили есмо имъ вечно, на веки вечныи, и тое воловъщыны мы вжо, господаръ, не маемъ з людей ихъ брати, ани потомъкове нашы. Нижъли коли Панове Рада наша Великого Князъства Литовского для которое великое потребы земъское зволят который плать съ своихъ людей дати, тогды князи и Панове, и вся шляхъта Волыньское земъли мают намъ такъжо тот плать своихъ людей давати.

А для лепъшого сведомъя и тверъдости и печать нашу казали есъмо прывесити к сему нашому лисъту.

Додаток 4

друга половина 1440 р.

Київський привілей Казимира Ягеллончика

(Реконструкція на основі підтвердження 1507 р.)

Милостью Божьею, мы Казимир, велики князь Литовски, Жомоитски, Руски и иных, свідомо чиним всякому сею нашою грамотою, хто на нее оузрит или чтоучи оуслышит штож дали есмо духовным, и князем, и паном, и бояром, и земяном земли Киевское права волная, добрая, хрестьянская[4].

Ст 1. В церковныя люди, в князскии и в панскии, и в боярскии, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступати ся.

Ст. 2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.

Ст. 3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.

Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити.

Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпитъ.

Ст. 6. В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыею и именьем.

Ст. 7. А которыи будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти. Проступит отецъ, ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен.

Ст. 8. А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будеть, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным

---

[4] Взято з привілею Новогрудської землі 1440 р., який текстуально найбільш подібний до Київського (Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г… – С.221).

владуеть, а записати жоне на имене пенези не явом, но но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идеть, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будеть пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене.

Ст. 9. А князи и панове, которые выслуги держать, а кому потвердим листы нашими, в том волни по души к церкви дати, заменити и продати, и отдати з нашим призволенемъ.

Ст. 10 А хто отходя зъ сего света, в кого детей не будеть ани племени, а прикажеть кому статки свои, ино нам того не рушити.

Ст. 11 А на церъковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, первеи обослати листомъ, штобы къ праву стал а любо чоловека поставил, а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чыи будет чоловек

Ст. 12 А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в тои вине взяти и отпустити.

Ст. 13 А о подымщине, как будеть было за великого князя Витовта.

Ст. 14 А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли.

Ст. 15 Такъжо хто иметь на кого сочыти, ино того сока с ним поставити;

Ст. 16 а любо слуга, добре вроженый шляхтич на пана своего што иметь сочыти а не доведетъ, ино нам того как потварцу,

Ст. 17 а коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть, ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати.

Ст. 18 А киенина, как и литвина, во чти держати и во всех врадех ни в чомъ не понизити.

Ст. 19 А волости киевъские кияномъ держати, а иному ником.

Ст. 20 А городки киевъские в нашои воли, кияномъ будем давати, кому ся будеть годити.

Ст. 21 А которые князи и панове и бояре литовское держать именя в Киевъскои земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами.

Ст. 22 А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 23 А о выдачъку, коли ся обадва выдадут и оба шапъками вергуть, ино то выдачка; а один ся выдасть а другии чя не выдасть, то не выдачка.

Ст. 24 А тежъ што в кого вкрадеть а доищуть ся тое татбы, а татьба будет велика, не взможеть того заплатити, ино татя на виселицу; а к жоне будеть носил, а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми; а што вкрал, то господарю вернути в кого вкрадено; а коли възможеть заплатити, ино исъцу заплатити татинымъ именемъ, а лицо на двор.

Ст. 25 А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть, как будет было за великого князя Витовта; наши дворы нашыми людми селити.

Ст. 26 А городки киевъские по-старому: делати города каждому надобе.

Ст. 27 А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по панъским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будуть бобровницы гонивали великого князя Витовтовы, и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити.

Ст. 28 А которие люди церковные и князские, и панские, в Чорнобыли недели стерегуть, тымъ людемъ конеи не паствити и дровъ не возити, толко имъ смотрети недели свое, посла да гонца, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 29 А имъ наших людеи ани литовъских не приимати, а нам, великому князю, церковныхъ людеи и князских, и панских, за себе не прыимати, отчинных людеи непоходячыхъ.

Ст. 30 А в облаву церковным людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити.

Ст. 31 А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Оръде надобе с послы нашыми ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, как было за великого князя Витовъта.

Додаток 5

1492 – 1494 рр.

Київський привілей Олексанра Ягеллончика

(Реконструкція на основі підтвердження 1507 р.)

Самъ Александръ, Божою милостью великій князь Литовскій. Чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ кождому доброму, хто на него узрит, или чтучи его услышит, кому потреба будетъ того відати. Били нам чоломъ слуги наши, князи и панове, и бояре, и земяне, вся шляхта киевъская, и вказывали перед нами лист доброе памяти отца нашого Казимира, великого князя Литовского што его милость имъ далъ право доброволное хърестиянское, и просили насъ, абыхмо то имъ нашимъ листомъ потвердили. И мы, подлугъ листу отца нашого, такъже имъ дали на то сесъ нашъ листъ[5].

Ст 1. В церковныя люди, в князскии и в панскии, и в боярскии, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступати ся.

Ст. 2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.

Ст. 3. Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.

Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити.

Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпитъ.

Ст. 6. В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыею и именьем.

Ст. 7. А которыи будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти. Проступит отецъ, ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а

[5] Взято з привілею Київським міщанам 1494 р. (АЗР. – Т.І – С.144.).

сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен.

Ст. 8 А отчины и выслуги не отнимати, што которие будут выслужыли у великого князя Витовта и Жикгимонъта, и въ отца нашого, великого князя Литовского, то имъ потвержаемъ.

Ст. 9. А што придал князь Александр а князь Семен, а не отчины чюжыи, и с того вас не рушаем, а огледившы листовъ, нашими пак листы того потвердити з ласки нашое, то вже будеть нашо дание.

Ст. 10. А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будеть, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владуеть, а записати жоне на имене пенези не явом, но но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идеть, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будеть пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене.

Ст. 11. А князи и панове, которые выслуги держать, а кому потвердим листы нашими, в том волни по души к церкви дати, заменити и продати, и отдати з нашим призволенемъ.

Ст. 12 А хто отходя зъ сего света, в кого детей не будеть ани племени, а прикажеть кому статки свои, ино нам того не рушити.

Ст. 13 А на церъковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, первеи обослати листомъ, штобы къ праву стал а любо чоловека поставил, а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чыи будет чоловек

Ст. 14 А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в тои вине взятии и отпустити.

Ст. 15 А о подымщине, как будеть было за великого князя Витовта.

Ст. 16 А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ

имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли.

Ст. 17 Такъжо хто иметь на кого сочыти, ино того сока с ним поставити;

Ст. 18 а любо слуга, добре вроженый шляхтич на пана своего што иметь сочыти а не доведетъ, ино нам того как потварцу,

Ст. 19 а коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть, ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати.

Ст. 20 А киенина, как и литвина, во чти держати и во всех врадех ни в чомъ не понизити.

Ст. 21 А волости киевъские кияномъ держати, а иному ником.

Ст. 22 А городки киевъские в нашои воли, кияномъ будем давати, кому ся будеть годити.

Ст. 23 А которые князи и панове и бояре литовское держать именя в Киевъскои земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами.

Ст. 24 А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 25 А о выдачъку, коли ся обадва выдадут и оба шапъками вергуть, ино то выдачка; а один ся выдасть а другии чя не выдасть, то не выдачка.

Ст. 26 А тежъ што в кого вкрадеть а доищуть ся тое татбы, а татьба будет велика, не взможеть того заплатити, ино татя на виселицу; а к жоне будеть носил, а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми; а што вкрал, то господарю вернути в кого вкрадено; а коли възможеть заплатити, ино исъцу заплатити татинымъ именемъ, а лицо на двор.

Ст. 27 А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому

служыть, как будет было за великого князя Витовта; наши дворы нашыми людми селити.

Ст. 28 А што придали люди князь Алекъсандро и князь Семен, тым людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити.

Ст. 29 А городки киевъские по-старому: делати города каждому надобе.

Ст. 30 А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по панъским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будуть бобровницы гонивали великого князя Витовтовы, и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити.

Ст. 31 А которие люди церковные и князские, и панские, в Чорнобыли недели стерегуть, тымъ людемъ конеи не паствити и дровъ не возити, толко имъ смотрети недели свое, посла да гонца, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 32 А имъ наших людеи ани литовъских не приимати, а нам, великому князю, церковныхъ людеи и князских, и панских, за себе не прыимати, отчинных людеи непоходячыхъ.

Ст. 33 А в облаву церковным людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити.

Ст. 34 А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Оръде надобе с послы нашыми ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, как было за великого князя Витовъта.

Додаток 6

08 грудня 1507 р.

Lietuvos Metrika (1499-1514). – Vilnius, 1995. – Užrašytų knyga 8. – P. 240-242.

Привилеи всеи шляхте обывателем воеводства Киевского на некоторие права и волности

Во имя светыя живоначалныя и нерозделимыя Троица, аминь. Мы, Жикгимонт, Божю милостю велики княз литовскии, рускии, жомоитскии и иных, чиним знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрытъ або чтучи его вслышить, нынешнимъ и потом будучымъ, кому будет потребъ того ведати. Били нам чоломъ слуги наши, князи и панове, и бояре, и земяне, вся шляхта киевъская, и вказывали перед нами лист доброе памяти отца нашого, короля Казимира его милисти, и брата нашого короля Александра, што имъ дали право доброволное хърестиянское, и просили насъ, абыхмо то имъ нашим листомъ потвердили.

И мы, вбачывшы службу их верную, дали есмо имъ право доброволное хъристиянское по тому, как отецъ и братъ нашъ дали были им, духовным и свецким, наперед церквамъ Божим.

Ст 1. В церковныя люди, в князскии и в панскии, и в боярскии, и в земли, и во вси доходы и приходы не вступати ся.

Ст. 2. А без права нам людеи не казнити ани губити, ани именеи не отнимати. **Ст. 3.** Коли которыи завинить што, ино осадив, право што вкажет, виноватого по его вине казнити.

Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмовить, таино, явно ль, ино того ни одною виною не казнити, ни няцътствомъ, ни шиею: олиж поставити того на явномъ суду хърестиянскомъ, который вадит, и того, на кого важено, досмотревъ межи ними, право вчинити.

Ст. 5. А хто будет што заслужил, тотъ тое утерпитъ.

Ст. 6. В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити а любо на землю нашу, того казнити шыею и именьем.

Ст. 7. А которыи будет какую вину заслужыл, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детей и ымени не рушыти. Проступит отецъ, ино казнити отца, проступит сынъ, ино сына казнити, и отца сыннею виною не казнити, а сына отцовою не казнити, толко самого того казнити, хто будет виноват, а хто того участен.

Ст. 8 А отчины и выслуги не отнимати, што которие будут выслужыли у великого князя Витовта и Жикгимонъта, и въ отца нашого, короля его милости, и в брата нашого, што придали предки наши, то имъ потвержаемъ.

Ст. 9. А што придал князь Александр а князь Семен, а не отчины чюжыи, и с того вас не рушаем, а огледившы листовъ, нашими пак листы того потвердити з ласки нашое, то вже будеть нашо дание.

Ст. 10. А по животе жоне и детемъ держати имене, а в кого детей не будеть, ино ближнему, а жона тая поскуль усхочеть по мужы вдовети, и она мужиным владуеть, а записати жоне на имене пенези не явом, но но на одной части, а именя не записывати. А похочеть за иныи муж поити, и она с тым идеть, што будет муж еи записал, а имене детемъ оставити, а детей не будеть, ино ближънему; а будеть пустый чоловекъ, ни детей, ни племени, ино на нас тое имене.

Ст. 11. А князи и панове, которые выслуги держать, а кому потвердим листы нашими, в том волни по души к церкви дати, заменити и продати, и отдати з нашим призволенемъ.

Ст. 12 А хто отходя зъ сего света, в кого детей не будеть ани племени, а прикажеть кому статки свои, ино нам того не рушити.

Ст. 13 А на церъковные люди и на князские, и на боярские, децкихъ не давати, первеи обослати листомъ, штобы къ праву стал а любо чоловека поставил, а не станет а любо чоловека не поставить, до кого дело будеть, ино тогды децкого дати а вину господарю осуженую заплатити, чыи будет чоловек

Ст. 14 А коли проступить боярынъ, ино наместнику нашому осудив и за паруку дати до нас отложити, мы пак волни будемъ в тои вине взятии и отпустити.

Ст. 15 А о подымщине, как будеть было за великого князя Витовта.

Ст. 16 А которие княжата и панове всхотять ехати до чужих земель, и они возвестившы ся нам а любо нашому наместнику чоломъ вдарив, во своемъ имени служъбу осадивъ так добрую, как бы и сами, а без себе и зъ своими людьми до кого будеть дело, кому право велети давати, тогды можеть зъ докладом ехати, ажъ земъское службы не будеть. А безъ них имени их не рушыти. Толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли.

Ст. 17 Такъжо хто иметь на кого сочыти, ино того сока с ним поставити;

Ст. 18 а любо слуга, добре вроженый шляхтич на пана своего што иметь сочыти а не доведетъ, ино нам того как потварцу,

Ст. 19 а коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочыть, ино с чоловеком и холопом, и з рабою суда нетъ, а чоловека и холопа, и робу, господарю выдати.

Ст. 20 А киенина, как и литвина, во чти держати и во всех врадех ни в чомъ не понизити.

Ст. 21 А волости киевъские кияномъ держати, а иному ником.

Ст. 22 А городки киевъские в нашои воли, кияномъ будем давати, кому ся будеть годити.

Ст. 23 А которые князи и панове и бояре литовское держать именя в Киевъскои земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами.

Ст. 24 А церковным людемъ и князским и панскимъ село от села подводъ не давати, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 25 А о выдачъку, коли ся обадва выдадут и оба шапъками вергуть, ино то выдачка; а один ся выдасть а другии ся не выдасть, то не выдачка.

Ст. 26 А тежъ што в кого вкрадеть а доищуть ся тое татбы, а татьба будет велика, не взможеть того заплатити, ино татя на виселицу; а к жоне будеть носил, а жона будеть ведала а поживала зъ детьми, ино и жона винна зъ детьми; а што вкрал, то господарю вернути в кого вкрадено; а коли възможеть заплатити, ино исъцу заплатити татинымъ именемъ, а лицо на двор.

Ст. 27 А церковным людемъ и князским, и панскимъ, езовъ не езити, а сена не косити, дворов не селити, толко им знати своих господаровъ, хто кому служыть, как будет было за великого князя Витовта; наши дворы нашыми людми селити.

Ст. 28 А што придали люди князь Алекъсандро и князь Семен, тым людемъ такжо езовъ не езити а сена не косити и дворовъ наших не селити.

Ст. 29 А городки киевъские по-старому: делати города каждому надобе.

Ст. 30 А бобровъ по церковным и по князскимъ селомъ, и по панъским, и по боярскимъ, не гонити: гонити нашимъ бобровникомъ по тым полосам, куда будуть бобровницы гонивали великого князя Витовтовы, и нашимъ бобровникомъ по тымъ же полосамъ гонити.

Ст. 31 А которие люди церковные и князские, и панские, в Чорнобыли недели стерегуть, тымъ людемъ конеи не паствити и дровъ не возити, толко имъ смотрети недели свое, посла да гонца, как будет было за великого князя Витовта.

Ст. 32 А имъ наших людеи ани литовъских не приимати, а нам, великому князю, церковныхъ людеи и князских, и панских, за себе не прыимати, отчинных людеи непоходячыхъ.

Ст. 33 А в облаву церковным людем и князскимъ, и панскимъ, не ходити.

Ст. 34 А княземъ и паномъ и бояромъ с послы к Орде не ходити, слугамъ ходити. А кого будеть бояръ к Оръде надобе с послы нашыми ехати, и мы маемъ листом нашимъ тых обослати, и они мають ехати, как было за великого князя Витовъта.

Такожъ просили нас князи и Панове, и земяне киевъские, ижбы им новины уводили врядники нашы, воеводы киевъские: зъ их людеи куницы свадебные беруть и тежъ на имене их слугъ своих насылають и без каждого права грабять их самих и людеи их; такжо хто бы ся заложыл и которое право на нас, господаря, и они их до насъ не допущають; тежъ о мыта новые, где зъдавна не бывали а новоставленыи; и били нам чоломъ, абых имъ тые новины отложыли.

И мы, о то помыслившы с Паны Радою нашою, вставляем такъ:

Ст. 35 штос я тычетъ куницъ свадебных, коли нашъ чоловекъ в князского чоловека або панского, або в земянского поиметь девъку, ино выводная куница тому господарю, в чиего чоловека девку поиметь; а поиметь князъскии або панскии, або земянскии чоловекъ в нашого чоловека девку, ино куница выводная нашому воеводе зъ нашого чоловека.

Ст. 36 А о грабежы безъправные такъ вставляемъ: коли бы ся которыи княз або пан а любо чоловекъ нашъ пожаловалъ нашому воеводе на князя або пана, або на боярина киевъского, ино ему обослати его листомъ, абы перед ним къ праву стал; а пак ли бы на лист его не стал, ино послати децкого и поставити къ праву, и седшы зъ князи и зъ бояры киевъскими того досмотрети, и хто в томъ останеть винен, на виноватом суженое отъправити.

Ст. 37 А хто бы не вступая у право перед нашим воеводою и отозвал ся на нас, на господаря, того пустити перед насъ, а призвавшы их обеюх сутяжцовъ перед собою и дати имъ рок подобныи перед нами имъ стати. А которыи бы з них на тот рок перед нами къ праву не стал, выменяя службы нашое або, Боже уховаи, немоцы, а отволокая правом, тогды воевода нашъ маетъ моцно перед собою его къ праву поставити без кажъдого отзываня перед насъ, и справедливост тому вчинить на обе стороне.

Ст. 38 А о мыта новые так вставляемъ: где бы здавна не бывали за предков нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за отца нашого и за брата нашого, короля его милости, тут и тепер непотребъ воеводамъ нашымъ мыт новых вставляти, нижли старые звечные мыта мають браны бытии по-давному, бо мы старины не рушаем, а новины не уводим, хочемъ все по-тому мети, как будет было за великого князя Витовта и за Жикгимонта.

А при том были Панове Рада наша: князь Воитех, бискуп виленскии; а пан виленскии княз Александро Юревичъ; а воевода троцкии пан Миколаи Миколаевич; а маршалок земскии, староста городенскии, пан Янъ Юревичъ; а староста жомоитскии, пан Станиславъ Яновичъ; а маршалокъ пан Юрии Иванович Илинича: а маршалок и секретар, пан Иванъ Сопега; и вси панове.

А на твердость того и печать нашу казали есмо привесити к сему нашому листу.

Писан в Городне, в лето 7015, месяца декабря 8 день.

Додаток 7.

1 вересня 1529 р.

Lietuvos Metrika (1387-1546). – Vilnius, 1998. – Užrašymų knyga 25. – P.187-191.

Привилей от короля его милости Жикгимонта всим обывателемъ, шляхте земли Киевское, на права и волности ихъ

Жикгимонт, Божю милостю и далеи.

Во имя Святыя живоначалныя и нерозделимыя Троицы, аминь. Мы, Жикгимонтъ, Божъю милостью корол полскии, великии княз литовъскии, рускии, пруский, жомоитъскии, мазовецъкии и иных, чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, хто на него посмотрит або чтучи его услышить, нинешнимъ и напотом будучимъ, кому будет потребъ того ведати. Били намъ чоломъ слуги наши князи и панове и бояре, и земляне, вся шляхта киевъская о том, што перво сего доброе памяти отецъ нашъ Казимир, король польскии и велики князь литовъскии, и потомъ братъ нашъ Александръ, король, и мы сами, дали имъ право добровольное хрестиянское и привильи нашими то имъ потвердили по тому, какъ отецъ нашъ далъ былъ имъ, по тому, какъ з Божъего допущенья замок нашъ Берестеи згорелъ, тые права вси трои были в захованьи Писара нашого, державъцы дорсунишъского пана Ивашка Гарностаевича з речъми его в дому нашомъ господаръскомъ, и в тотъ час огнем згорели. Онъ, будучи при нас на служъбе нашои в Кракове намъ то объявил. Потом, будучи намъ въ отчизне нашои Великомъ Князстве Литовскомъ на великом вальномъ соиме, они жъ били намъ чоломъ, абыхъмо то имъ водлугъ тыхъ первыхъ правъ ихъ знову дали имъ право тое жъ доброволное и потвердили листомъ нашим.

Мы, з ласки нашое, за ихъ верные а знаменитые к нам служъбы, ижъ они пилне а охотъне и верне намъ заслуговали и крове свое немало за нас и за паньства наши с поганьством и з ыными неприятелми нашими розлили, и в поганьских руках многие с нихъ у везеньи будучи окрутьными смертьми и нетьствы, и обътяженьи надзу приимовали и терпели, и веру свою стале а цнотливе, и непорушно заховали и заховывають к намъ, яко к пану своему

прирожоному дедизному, тые права водле первое данины славъное памяти отъца и брата нашого, королеи ихъ милости, имъ всим знову даемъ и даруемъ, духовнымъ и светскимъ, напервеи церквамъ Божимъ.

Ст. 1. В церковъныя люди и в земли и во вси доходы и приходы намъ не вступати ся.

Ст. 2. А без права людеи намъ не казнити ани губити, ани именеи не отнимати.

Ст. 3. А коли которыи завинить што, ино, осадив, право што вкажет, виноватого того по его вине казнити.

Ст. 4. А хто кого обадить а любо объмовить, таино ли явно ли, ино того ни одною виною не казнити, ни нятствомъ ани шиею, олижъ поставити его на явъномъ суде хрестияньскомъ, которыи вадить и того на кого важено, досмотрев межи ними, право вчинити;

Ст. 5. А хто будеть какъ заслужилъ, тотъ тое и вътерпитъ.

Ст. 6. В именя зрадцы, хто имет на нас лихо мыслити або на землю нашу, того казнити шиею и именьемъ.

Ст. 7. А которыи будеть какую вину заслужылъ, ино того самого казнити по его вине, а жоны и детеи в ыименьи не рушати; а проступить отецъ, ино отъца казнити, проступит сынъ, ино сына казнити, толко самого того казнити, хто будет виноватъ а хто того вчастенъ.

Ст. 8 А отчинъ и выслугъ не отънимати, што которые будуть выслужили у великого князя Витовъта и у великого князя Жикгимонъта, што придалъ велики княз Витолтъ и у великии княз Жикгимонът, и отецъ нашъ, и потомъ княз Александръ и княз Семенъ, а не отчизны чужии, и с того ихъ не рушаемъ и то все имъ потвержаемъ.

Ст. 9. А по животе жоне и детемъ именья держати, а в кого детеи не будеть, ино ближънему, а жона тая покуль усхочеть по мужи вдовети, и она мужънимъ володееть, а записати жоне пенези на имени не на всемъ, но на подобънои части, а именья не записывати. И похочеть за иного мужа поити, и она с тымъ идеть, што будет мужъ еи записалъ, а именье детемъ зоставити; а детеи не будет, ино

ближънему. А будеть пустыи чоловекъ, ни детей ани племени, ино на нас тое именье.

Ст. 10. А князи и панове, которые выслуги держат, а кому потвердили листы нашими, в том волни ку церкви по души дати, заменити, продати и отдати з нашимъ призволеньемъ.

Ст. 11. А хто отходя зъ сего света, в кого детеи не будеть ани племени, а прикажеть кому статьки свои, ино намъ того не рушати.

Ст. 12. А на церъковъные люди и на князские, и паньские, и боярские, децъкихъ не давати, перво обослати листомъ, штобъ ку праву стал а любо чоловека поставилъ, а не станеть ли альбо чоловека не поставит до кого дело, ино повъторе обослати, не станеть ли и повторе, тогды децъкого дати а вину господаръскую осужоную заплатити, чии будеть чоловекъ.

Ст. 13. А коли проступить бояринъ, ино воеводе нашому осудивъ и за паруку дати, до нас отъложити, мы пакъ будемъ волни в тои вине взяти и отъпустити.

Ст. 14. А которые княжата и панята хотять ехати до чужихъ земль, и они узвестивъши ся намъ а любо нашому воеводе чоломъ вдаривъши, а въ своемъ имени служъбу осадивъши такъ добрую, как бы и самъ, а без себе и з своими людми до кого будеть дело кому право велети давати, тогды можеть з докладомъ ажъ земъское службы не будеть, а безъ нихъ именеи ихъ не рушити, толко в неприятелскую землю не ехати противъ нас и нашое земли.

Ст. 15. Такъже хто иметь на кого гонити, ино того сока с ним поставити;

Ст. 16. альбо слуга добре врожоныи шляхтичъ на пана своего што иметь сочити, а не доведеть, ино намъ того казнити, как потварцу.

Ст. 17. А коли будеть чоловекъ или холопъ, или раба на господаря своего сочити, ино с чоловекомъ и холопомъ, и з робою суда нетъ, а чоловека и холопа и робу, господару выдати.

Ст. 18. А киенина, как и литвина, держати во чъсти и во всихъ врадехъ ни в чомъ не понижити.

Ст. 19. А городки и волости киевъские кияномъ держати, а никому иному, будем ихъ давати, кому ся будеть годити

Ст. 20. А которые князи и панове, и бояре литовъские держать именья в Киевскои земли, тымъ служъба заступовати с тыхъ именеи с кияны самымъ своими головами.

Ст. 21. А церъковънымъ людемъ и князьким, и паньскимъ село от села подвод не давати.

Ст. 22. А о выдавъку, коли ся оба выдадуть и оба шапками вергнуть, ино то выдавъка; а одинъ ся выдасть а другии ся не выдасть, то не выдавка.

Ст. 23. А тать, што в кого вкрадеть, а доищуть ся тое татбы, а татьба будет великая, не узможеть ли того заплатити, ино татя на виселицу. А к жоне будеть носилъ, а жона будеть ведала а поживала з детьми, ино и жона винъна зъ детьми. А што вкралъ, то господару вернути, въ кого вкрадено; а коли узможеть заплатити, ино истьцу заплатити татинымъ именьемъ, а лице на двор.

Ст. 24. А церъковнымъ людемъ и князскимъ, и панъскимъ езовъ не езити, и сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити, толко имъ знати своих господареи, хто кому служить. Дворы наши нашими людми селити.

Ст. 25. А што придалъ люди княз Алекъсандро и князь Семенъ, тымъ людямъ такъже езовъ не езити а сена не косити, и дворовъ нашихъ не селити.

Ст. 26. А городки киевъские по-старому делати, города кожъдому надобе.

Ст. 27 А бобровъ по церъковъным и по князскимъ, и по паньскимъ, и по боярским селом не гонити нашимъ бобровникомъ по нашимъ землям и водам.

Ст. 28 А людеи нашихъ тамошнихъ ани литовъскихъ имъ за себе не приимовати, а намъ, великому князю, церъковъныхъ людеи и князскихъ, и паньских за себе не приимовати, отчизных людеи непохожихъ.

Ст. 29. А въ облаву церъковънымъ людемъ и князскимъ, и паньскимъ не ходити.

Ст. 30 А князем, паномъ и бояромъ с послы къ Орде не ходити, слугамъ ходити. Будеть ли потреба къ Орде с нихъ кого послати, мы маемъ того обослати, а он мает ехати в поселстве.

Такъже просили нас князи и панове, и земяне киевъские, ижъбы имъ новины уводили врадники наши, воеводы киевъские зъ ихъ людеи куницы свадебъные на себе беруть, и тежъ на именья ихъ слугъ насылають и без кажъдого права грабять ихъ самыхъ и людеи ихъ. Такъже хто бы ся заложилъ о которое право до нас, господара, и они ихъ до насъ не допущають. И тежъ о мыта новые, где здавъна не бували, а ново утавленые. И били намъ чоломъ, абыхъмо имъ тые новины отъложыли.

И мы, о томъ помысливъшы с Паны Радою нашою, уставляем такъ,

Ст. 31 што ся дотычеть куницъ свадебных: коли нашъ чоловекъ в князского чоловека а любо паньского, а любо в земяньского поиметь девъку, ино выводная куница господарю, в чиего человека девъку поиметь; а поимет князскии, або паньскии, або земяньскии чоловекъ в нашого чоловека девъку, ино куница выводная нашому воеводе з нашего чоловека.

Ст. 32 А о грабежы безправъные такъ уставляемъ: коли бы ся которыи княз або панъ, або чоловекъ нашъ пожаловалъ нашому воеводе на князя або на пана, альбо на боярина киевъского, ино ему обослати листом по двакротъ, абы перед ним ку праву сталъ, а пак ли бъ на листы его не сталъ, ино третии раз послати децъкого и поставити ку праву, и седши с князи и паны , и бояры киевъскими, того досмотрет, и хто в томъ зостанеть виненъ, на виноватомъ сужоное отправити.

Ст. 33 А хто бы не уступая в право перед нашимъ воеводою отозвалъ ся до нас, господара, того пустити перед нас, а призвавши ихъ обеюхъ сутяжихъ перед себе и дати имъ рок подобъныи перед нами стати. А которыи бы с нихъ на тот рокъ перед нами не сталъ выименяя служъбы нашое албо, Боже вховаи, немоцы, а отволокая правомъ, тогды воевода нашъ маетъ моцъно его перед собою ку праву поставити без кожъдого отъзыванья перед нас и справедливость маеть тому вчинить на конецъ.

Ст. 34 А о мыта новые так уставляемъ: где бы здавъна не бывали за предковъ нашихъ, за великого князя Витовта и за Жикгимонъта, и перво сего за отъца и брата нашого, королеи их милости, тутъ и тепер непотребъ воеводамъ

нашымъ мытъ новыхъ уставляти, нижъли старые звечъные мыта мають браны быти по-давъному.

Ст. 35. Также, з щедробливости нашое господарское, хочем заховати князеи и панов, и их людей отъчизныхъ и выслуженыхъ, во всих именях ихъ в таковыхъ волностяхъ, ижъ воеводы киевъские, нинешние и потом будучие, не мають в ыменья ихъ всылати по пасекамъ и по землямъ бортънымъ медовъ на собе брати, а по рекамъ не мают бобровъ гонити и озер ихъ волочити, ани по лукамъ ихъ осетров брати, ни по ловомъ всякого зверу ловити ни стреляти, ни птах не ловити, ани стрельцовъ своихъ не мают въ ихъ именьяхъ вслати.

Ст. 36. А на служъбахъ нашихъ в княжатъ и панятъ киевских силою языковъ воеводе киевъскому не отънимти.

Ст. 37. А по подворямъ в замку и в месте Киевъском по князъскимъ и паньскимъ слугамъ воеводиным и жолънеромъ нашимъ без воли ихъ не стояти, и езовъ ихъ по Днепру и по Припети и по всимъ рекамъ в ыменьях ихъ десятое рибы не себе воеводамъ не брати.

Ст. 38. А на месте Киевъскомъ и по инъшимъ замкомъ нашимъ, штокольвекъ люди ихъ на продажу привезут – медовъ, житъ и яринъ, и бобровъ, и куницъ, и лисицъ, и рибъ свежих и вялыхъ, - того всего воеводы киевъские пенези не заплативъшы силою не мають брати и людеи ихъ и чолновъ ихъ в нихъ не мають брати.

Ст. 39. И в подводы посылати а на пословъ нашихъ и на татарскихъ и иныхъ, которые до нас через Киевъ идуть и зася назад, люди ихъ не мають стацеи и подвод давати.

Ст. 40. А коли воеводы наши киевские отъ насъ до Киева едуть або с Киева до нас, або по пригородкам нашимъ ездять, або слугъ своихъ посылають, ино людемъ церъковънымъ, князскимъ и паньскимъ, и боярскимъ на воевод станов не радити и стацеи имъ и слугам ихъ и подвод не давати.

Ст. 41. А што люди люди церъковъные и князские, и паньские, и боярские стерегивали недели в Чорнобыли и подводы даивали воеводамъ и посломъ, и

гоньцом нашимъ и татарскимъ, мы имъ и людемъ ихъ, з ласки нашое, то вечъно отпустили.

Ст. 42. А подымъщины людем ихъ намъ, господару, не давати, нижъли мають они паном своим давати, хто кому служить.

Ст. 43. А сокольихъ гнездъ людемъ их не стеречи.

Ст. 44. А воит и мещане киевъские в пущи, то есть, в лесы и дубровы церъковъные и князские, и паньские своволне не мают всылати дерева и дровъ без упроса ихъ брати, а мають брати дерево и дрова в селехъ нашихъ, где будуть перед тымъ бирали.

Ст. 45. А людей ихъ, которые в месте нашомъ мешкають, не мают они судити ани радити, судити тыхъ людеи господдаремъ ихъ, хто кому служить.

Ст. 46. А в право местъское и въ служъбы, и в поплатки людеи ихъ не мають привлащати, кромъ хто будеть в ринъку клетъку мети и купчити, а торгомъ ся обыходити, тотъ будет повинен з местомъ поплатъки наши господаръские платити, а поборовъ ихъ местъскихъ, што они будуть межи себе на свои потребы покладати, не будуть повинъны в томъ мещаномъ помогати ани перед ними в жадное право не мають ся становити.

И тое право данное имъ отъ нас и отъ предков нашихъ маемъ во всемъ твердо держати и ни въ чомъ не рушати. А естъли бы воеводы наши киевъские, нинешние и потомъ будучие, хотели имъ в чомъ-колве кривъду и втисненье вчинити, тогды мы и потомъкове наши будемъ повинъни того боронити и не допускати никоторыхъ члонъковъ с тыъ правъ рушити, и пред ся маемъ ихъ супольне а моцъне держати и боронити, абы были в тои вольности захованы и ни в чом не рушаны на вечъные часы.

А на твердость того и печат нашу маестатъную Великого Князства Литовъского казали есмо привесити к сему нашому листу.

Писан у Вилни, под лет Божего нароженья тисяча пятсот двадцать девятого, месеца сенътября первыи ден, инъдикт трети.

Рука королевская.

Олбрахтъ Кгаштолтъ, канцлер. Копоть писарь.